

CHRISTINA DOCTARE /
KAD OD ČOVJEKA OČEKUJEŠ DA BUDE MUŠKARAC
Licem u lice sa ratom

Naslov originala:

Christina Doctare:
När man väntar sig en man
Ansikte mot ansikte med kriget

Sa švedskog prevela: Zlata Fetić-Đogić

Izdavač: Smart televizija Tešanj
Za izdavača: Sedžad Ibrahimkadić

Organizator projekta: Miralem Begić

Tehnička obrada: Smart Tešanj

Lektor: Melika Balić

Tiraž: 1000
Štampa:

CHRISTINA DOCTARE

**KAD OD ČOVJEKA
OČEKUJEŠ DA BUDE
MUŠKARAC**

Licem u lice sa ratom

Sa švedskog prevela: Zlata Fetić-Đogić

Tešanj, 2020.

Zahvaljujemo dr. Christini Doctare koja je bosansko-hercegovačkom čitaocu omogućila da spozna stradanja žena tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu na jedan poseban način, onako kako ga je ona, kao žena i neutralan sudionik doživljavala.

Boreći se da se nasilje nad ženama okvalificira kao ratni zločin i tako dobije poseban tretman na sudu u Hagu, nije žalila vlastitog truda i vremena.

UVOD

"Ja sam Solveig Nellinge. Rado bih izdala knjigu za koju mislim da treba da je napišeš".

Bilo je to poslije jednog mog predavanja u maju 1994. godine. Njome sam bila predstavljena izdavaču i zahvaljujući njoj i njenim saradnicima knjiga *Kad od čovjeka očekuješ da bude muškarac* napisana je i izdana. Da nije bilo Magde Eggens i Ingrid Segerstedt-Wiberg, možda ni knjige ne bi bilo. One su mi stalno bile pri ruci, podržavale me, bodrile, ponekad i bukvalno gurale naprijed. Naravno da su i moji sinovi Johan i Claes umnogome doprinijeli da uopće bude moguće pisati knjigu. Bez njih ne bih bila ovo što jesam.

Za mene, koja nisam pisac niti novinar, bilo je teško pisati. Najviše me sprečavao lični strah. Još se sjećam događaja iz vremena Realne gimnazije. Kad bi nastavnik švedskog jezika stajao iza mojih leđa odjednom bi uzviknuo: "Zar ne, Christina Lindstrom?", a ja bih poskakivala od užasa. Bila je to stalna ironična primjedba na moju maštovitost i bijedan švedski. To sjećanje spriječavalo me da počnem pisati. Na kraju sam se dosjetila da bih mogla diktirati nekome, umjesto pisati, isto kao što sam diktirala i historije bolesti svih godina ljekarske prakse. Poslije izvjesnog vremena napetost je popustila i odjednom sam mogla sjesti za kompjuter i pisati.

Zašto čovjek piše knjigu? Pa, mnogi su me i ranije molili da pišem, a i sama sam željela, ali bilo je teško odlučiti se. Držala sam mnoga predavanja i mislim da je jednostavnije stajati is-

pred publike i govoriti. Sa knjigom je to drugačije. Ne znam ko će čitati knjigu i kakve će reakcije biti. Jedino što znam jeste da je pisati knjigu isto što i čekati bebu. Od trenutka odlučivanja da se piše, kao i dugi period graviditeta, dakle čekano vrijeme, nosila sam stalno u sebi ideju o knjizi, isto kao što se nosi dijete pod srcem. Samo pisanje je uzelo najmanje vremena, kao što i sam porođaj ide prilično brzo poslije dugog perioda čekanja. Možda se čak isto dešava sa knjigom kao i sa djetetom. Djeca se vole bez obzira na to šta drugi misle o njima. Tako se osjeća i prema knjizi. Čovjek je voli, baš zato što ju je sam stvorio i zato što preko nje želi posredovati u nečemu što smatra važnim. Ja želim ispričati drugima kako je biti žena u ratu i kako se okrutno postupa s njom. Želim kao žena dati svoj pogled na egzistenciju koja je turbulentna i na događanja koja će zasigurno imati utjecaja na cijelu Evropu, a u najgorem slučaju možda i na svjetski mir.

Kratko rečeno, ovo su moji doživljaji o tome kako je biti žena u ratu kad se od čovjeka očekuje da bude muškarac. Ova misao mi je došla na um pri prvom sastanku sa Solveig Nellinge i saradnicima u izdavačkoj kući. Solveig reče odmah: "Oh, koji li odličan naslov. To ćemo uzeti."

U zdravstvu je uvijek važno pravilo muškog ljekara. U ratu također vladaju muške norme - u toj arhaičnoj pojavi kakav je rat. Pa, mislim da je čak i naše društvo obilježeno muškim normama, u kojem žena osjeća da se od nje očekuje da bude muškarac.

Postoje i drugi aspekti, također. U različitim situacijama sam očekivala da muškarac bude muško, ali sam doživljavala da muškarci nisu bili muškarci već mali dječaci, često uplašeni i kukavice. U tim situacijama je bilo teško upravljati osjećanjem razočarenja i to je nešto o čemu knjiga govori. Učiti da izlaziš na kraj sa ličnim razočarenjem i vidjeti mogućnosti u životu a ne samo teškoće, i da čak i u najgorem mraku postoji nada da će se negdje pojaviti svjetlost.

KAKO SAM POSTALA OVO ŠTO JESAM

Mnogi su me pitali: "Zašto si išla u rat?" Pitanje je to koje sam često postavljala sama sebi. Nema jednostavnog odgovora. Postoji niz razloga, manje ili više svjesnih, koji su doprinijeli ovoj odluci. Možda je ovo mjesto da ispričam nešto o događajima koji su me formirali kao ličnost.

"Christina nije običan čovjek", govorila bi moja norveška prijateljica Toppen nekad davno. Uvijek sam se osjećala otuđenom pred takvim opisom. Ja, koja sam strašno željela biti kao i svi drugi i kao takva prihvaćena u društvu. Moje bitisanje izvan društva doživljavala sam tako teško da sam često poželjela: "Zašto ja ne mogu biti kao svi drugi? Zašto se neke stvari dešavaju baš meni?" Ali, možda je to upravo ono što me formiralo. Moj život je bio dramatičan, a možda je on bio upravo takav zahvaljujući tome što sam se uvijek hvatala u koštac sa događajima koji su se dešavali, a nisam im dozvoljavala da samo prolaze pokraj mene. Ja se sjećam da sam već kao dijete bila takva. Smjeti reći i uraditi. Zove li se to hrabrost, mladost-ludost ili nametljivost, ovisi upravo o tome iz kog ugla se posmatra. Ja sam uvijek imala sposobnost da brzo uočavam i procjenjujem, a potom donosim prave zaključke i uvijek kažem to što mislim. Bilo je to nešto slično Cassandra stilu, iako je ona doživjela surovu sudbinu.

I sama sam sebe često doživljavala kao žrtvu i samu sebe žalila. Moja bi djeca govorila: "Ne kukaj, mama." Zbog toga sam im zahvalna zauvijek. Na taj način čvrste ruke pokazivali

su mi da sam samu sebe stavljala u poziciju žrtve, umjesto da učinim ono što mogu da tako ne bude. Bilo je to dugo i naporno lutanje da bih danas mogla reći: sada ja biram hoću li raditi ovo ili ono, ili biram da idem dalje. Nije to isto kao Polliannina poletnost i vjerovanje da će se sve srediti ako je čovjek sretan. To je lutanje mrakom kroz puno zebnje, patnje i straha. Možda je to i poruka ove knjiige - nikada ne odustajati. Često sam bila na granici odustajanja, ali sam osjećala da moram dalje, unatoč činjenici da je to značilo i rizik za život. Nije bilo drugog izbora nego nastaviti. Ali, hrabrost je vezana za veliku nesigurnost. Kad bih govorila o stvarima, izjašnjavala se na skupovima i osjetila ljudske reakcije oko mene, često bih se uplašila i mislila da sam se osramotila. Naročito ako bih rekla nešto što je budilo osjećaje koje je teško kontrolirati. Tada se nisam osjećala naročito hrabrom i jakom.

Rođena sam 1943. godine i odrasla u sjeni Drugog svjetskog rata. Jedna sam od onih rođenih 40-ih godina i odraslih u internatima. Mi smo bili objekti konkretne realizacije i praktične provedbe velikog političkog projekta - narodni dom. Svi su trebali biti isti i imati isto. Jedan od vodećih političkih ideologa rekao je da se siromaštvo lakše podnosi ako se podijeli sa svima. Danas bi se nacionalno bogatstvo trebalo podijeliti po principu svima isto. Svi bi dobili svoj dio - isto veliki - i zato bismo svi mi najradije da budemo isti. Ideal za kojim se težilo bio je sličnost, homogenost, konformnost. Sva su se djeca odgajala isto i mi smo radili iste stvari. Imali smo čak i ista imena. Išli smo u iste škole, imali iste udžbenike i čitali iste bajke. Poruka je bila očigledna. Kao djeca smo se zalagali za vrline kao što su biti ljubazan, pametan, štedljiv, i iznad svega, biti poslušan. Vaspitači, oduševljeni pravičnošću, nisu računali s tim da su dječiji junaci Zli Bill i Bull bili uveliko šašaviji i interesantniji nego smušeni Bezrepi Pele. Knjige o Pipi Dugoj Čarapi su više odgovarale mom ukusu. One su mi budile maštu. Međutim, ljubimci iz

doba djetinjstva bili su Biblija sa fantastičnim ilustracijama i bajke braće Grim. Intuitivno, osjećala sam da su njihove bajke bile istinite, i važne, čini mi se životno važne. Lijepe slike u boji na tankom svilenom papiru doprinosile su snažnom doživljaju. Knjige, politički korektne iz doba djetinjstva moje djece, nisu imale šta ponuditi djeci u poređenju sa Bajkama braće Grim koje prenose vječno ljudsko iskustvo i mudrost.

U školi su nas učili da je štedljivost čovjekova vrlina. Imali smo zajedničku razrednu štednu kasicu i dobijali smo novine "Novčić sreće" za našu djelatnost. Za one koji su željeli malo više zabave i provoda važio je pogrdan izraz "rasipnik". Što se tiče mene, pojam štedjeti je bio predosadan.

Moja prva posjeta kinu ostavila je neizbrisiv dojam. Prikazivala se Walt Disneyeva "Snjeguljica i sedam patuljaka". Još i danas mogu vidjeti sliku zle vještice/maćehe i njenih užasnih očiju punih mržnje, koje su zurile baš u mene. Tako sam se uplašila da je otac stavio šešir ispred mojih očiju, kako ne bih gledala u ekran. Pitam se koliko je današnje djece koja imaju oca sa šeširom spremnog da ih zaštiti dok gledaju nešto užasno na televiziji.

Jedna razredna slika iz 1950. godine pokazuje djevojčice sa ukrasnim šnalama u kosi i svečanim suknjicama a dječake sa mokroočesljanom i zaglađenom kosom i hlačama do ispod koljena. Kolektivna idila plaćena kolektivnim poricanjem stvarnosti. Mi smo, djeca, trebali biti pošteđeni svjetskih zala i imati sigurnost, ispred svega materijalnu sigurnost. Siromašna Švedska bila je iza nas. Uspješna ekonomija i visoki standard bili su naš cilj. Društvo je zaista obezbijedilo dječiji dodatak, besplatno školovanje, stipendije za studente, studentske kredite za sve nas rođene 40-ih godina. Društvo je bilo prožeto vjerom u budućnost i optimizmom u napredak, što je ostavilo trag u našem daljnjem životu.

To što sam odrasla u društvu koje je poricalo ono što se desilo, utjecalo je na mene. Čula sam svoje roditelje i druge kako su govorili: "Mi nismo ništa znali. Samo da smo znali....". Iz čiste slučajnosti vidjela sam jedan časopis kod jednog druga u kojem je bila reportaža o koncentracionim logorima u nacističkoj Njemačkoj. Nikad ranije nisam vidjela takve slike. Još uvijek se sjećam tog neopisivog straha i užasa kojeg sam osjetila. Otišla sam kući i pitala roditelje šta bi to moglo biti. Pa, bili su to Židovi. Čula sam za izraz "izgleda kao zatvorenik Aušvica", ali to mi nije ništa govorilo jer nisam znala šta je to značilo. Mislim da sam imala deset godina kada sam spoznala da postoji jedan opasan, prijeteći i užasan svijet. Ta iznenadna spoznaja zapljusnula me kao snažni talas u tihom zaljevu mog djetinjstva. Neshvatljivo za današnju djecu koja su odrasla uz TV. Ali ja pripadam generaciji koja je imala radio sa jednom jedinom radiostanicom kao Božiji dar. Nekako u isto vrijeme razumjela sam da se bacila neka velika bomba koja je označila kraj rata negdje daleko.

Moja nana koja je živjela daleko i koju sam rijetko viđala zračila je dobrotom, blagošću i pažnjom, a iznad svega imala je vremena za mene. Živjela je u Polaja u Tornedalenu (oblast Švedske uz finsku granicu). Sjećam se svjetlosti, te prekrasne svjetlosti koja je ljeti trajala svih dvadeset i četiri sata. Sjećam se jelena, opasnog i primamljivog, ali i zabranjenog. Zabranjivali su mi da mu se približavam, ali, naravno, da sam hvatala prvu priliku da mu dođem što bliže. Sjećam se mirisa nanine ostave. Miris je bio tako omamljujući da se moglo ući u ostavu i stajati u bezbjednom polumraku i udisati slatki miris začina i napola užegnutog masla. Upravo ovaj miris vraćao me nazad ljetima mog djetinjstva. Iznenadena sam koliko se toga sjećam. Sjećam se nane i njene zubne proteze, koja je stajala u čaši vode na noćnom ormariću. Bila je prelijepa, takvu ću i ja imati kad odrastem, mislila sam. Sjećam se njenog kreveta koji je bio prekriven čaršafom sa AD inicijalima. Zašto AD, pitala sam se.

Prezivala se Doktare prije nego što se udala i dobila prezime Karvonen. Oh, kako je bilo lijepo prezime. Doktare, tako sam se ja željela prezivati. Sjećam se svijetlih glasova starih žena. Kao dijete sam mislila da su bile prestare. Možda i nisu bile prestare, ali su izgledale takve sa svojim maramama na glavi. Pjevale su "Voj, voj, Voj, voj" sa prizvukom žalopojke dok su se ritmički savijale leđima i glavom, praćeno pljeskanjem ruku. Jedna od njih bila je Efrosine sa svojom dugom bijelom kosom i svojim okruglim naočarima. Bila je to moja pranana. Te vječne starice ću ja ponovno sresti 50 godina kasnije za vrijeme jedne posjete Pellou (mjesto evakuacije finških izbjeglica) na proslavi 50-godišnjice evakuacije sjeverne Finske. O tome sam još kao mala čula da se govori - sve finske izbjeglice došle su sa kolicima i zavežljajima i sa svojim kravama i konjima.

Zamisli da je Švedska onda uspjela primiti toliki broj izbjeglica i pružiti im utočište u domovima, školama i zbirnim centrima. I za Šveđane i za Fince je bilo prirodno razmišljati da će se izbjeglice vratiti čim bude moguće prije. Nazad kući u Finsku. Zašto smo zaboravili tu, samu po sebi, jasnu repatrijaciju koja se faktički dogodila prije samo pedeset godina. U Pellou se istovremeno održavala Konferencija o pograničnoj kulturi i kulturi izvan granica. Na nedjeljnoj kahvi u crkvi trebala sam držati govor i odjednom sam bila ponovo ona mala djevojčica u posjeti nani. Nedostatak sigurnosti naninog okrilja preplavili su moje osjećaje i jedva sam zadržavala suze. Sada sam također bila u ratu. Vidjela sam iste izbjeglice kako dolaze sa istim zavežljajima, ali moja scena događanja bio je Balkan! Sada uviđam od kojeg značaja je bilo to što sam već kao dijete doživjela različitosti u društvu. Različitosti su bile nešto što je bilo prirodno. Narod je imao drugačija imena i govorio je dva jezika - finški i švedski - sa tom pjevajućom i tugaljivom intonacijom. U Torne-dalenu prvobitno je bitisao finški jezik i finska kultura, ali poslije prepuštanja Finske Rusiji 1809. povučena je granica rijekom

Torne. Nacionalna granica je, ustvari, trebala ići dužinom stare kulturne i jezične granice nešto dalje prema zapadu, ali kako glasine govore, Šveđani su napili Ruse i u piću i veselju pridobili ruskog komandanta da povuče olovkom granicu duž rijeke Torne. Švedska zapadno od rijeke, Rusija istočno od rijeke. U švedskom dijelu Tornedalena započela je brza i intezivna kampanja propagiranja svega švedskog. Za to su upotrijebljene škola i crkva. Sve finsko treba ukloniti, švedsko je bilo ono što je važno. Iznad svega radilo se o jeziku. Sjećam se da sam u naniškom skrovištu našla jedan stari izblijeđen udžbenik. Knjiga je služila za čitanje djeci u Tornedalenu. Djeca su učila švedski u školi i tamo nisu smjela čak ni govoriti svojim jezikom.

Potrajalo je duže vrijeme prije negoli sam shvatila koliko me ovaj utisak iz djetinjstva prožimao cijelim bićem. Bila su duboko urezana sjećanja koja su isplivala kad sam se našla u ratu mnogo kasnije. Kome pripada čovjek? Koju kulturu čovjek ima? Svoju ličnu, koja se ne smatra posebno vrijednom, često definirana kao pogrešna, ili kulturu vladaoca, koja je politički ispravna? Ta razmišljanja sam dobila ako ne preko majčina mlijeka onda sigurno od moje nane koja je svojom blagošću spojila te različitosti i živjela sa njima. Jedna kratka anegdota o jezičkim komplikacijama. U jednoj finskogovornoj familiji rodio se dječak. Smatrajući da dječak neće ostati u životu, babica je odmah po njegovom rođenju izvršila krštenje u nuždi. No, dječak je preživio. Poslije izvjesnog vremena roditelji su trebali reći švedskom svećeniku da je dječak već kršten i da ima ime. Razgovor je slijedio ovako: "Frike sekasti" (Froken-gospođa babica) je krstila dječaka. "Ja ha, Jaha, rekao je sveštenik. "Ta čudna finska imena! Onda ću ja upisati u crkvene knjige dječaka pod imenom Frike Sekesti". Dječak je odrastao u čovjeka i svih godina svog života živio je pod imenom Frike, što na finskom znači gospođica.

Iz djetinjstva se sjećam jednog drugog događaja kojeg sam se jako uplašila. Bila je kulminacija krize oko Sueckog kanala 1956. Sjećam se da sam sjedila u školi i gledala kroz prozor. Bilo je sivo-hladno poslijepodne. Razmišljala sam: "Sada će biti rat". Već sam razumjela da je rat nešto strašno. Poslije je došla kriza u Mađarskoj, kada je veliki broj ljudi bježao u Švedsku. Već tada smo imali nekoliko izbjeglica u razredu. Bile su to djevojčice čiji su roditelji pobjegli iz Estonije. Bile su strahovito pametne. Nikad neću zaboraviti dan kad je jedna od njih čitala svoj sastav o tome kako su ona i njena familija bježali. Bilo je neshvatljivo da je poslije svega što je doživjela u ratu, tokom bijega, a ponekad i gledanja smrti u oči, sada bila među nama.

Poslije četiri godine u Narodnoj školi upisala sam se u Sveaplan, ili kako se zvanično zvala Viša opća obrazovna ustanova za djevojčice za Normalm. U toj ženskoj obrazovnoj ustanovi, za razliku od drugih škola, učili su nas da trebamo biti obrazovane, završiti školu i početi raditi. U školi za djevojčice naša je ambicija bila da se udamo, a ovdje je životni cilj bio ostvariti samostalnost koja se postiže samo obrazovanjem i zaposlenjem. Često sam razmišljala kako smo na poseban način podsticane ka tom cilju. Bila je to neka vrsta intelektualnog stimulansa i treninga u ženskom druženju i vođstvu. Ženske osobine nisu stavljanje u korelaciju suprotnu od one kao što je biti uspješan, naprotiv. Škola je davala jednu solidnu osnovu i znanje, odakle se moglo krenuti u društvo prožeto muškim normama i konkurirati ravnopravno. Ali svaka medalja ima dvije strane. Škola je bila hijerarhijski i autoritativno uređena i nastavnici su imali svu vlast. Ako smo bili poslušni, što smo i bili, ako smo bili vrijedni, što smo i bili, sve je funkcioniralo dobro. Ali, ako bi neko od nastavnika zloupotrebjavao svoju moć, učenici se nisu smjeli protiviti. Bilo je to važno iskustvo - preživjeti ugnjetavanje i poniženje u razredu. Šta se dešavalo iza zatvorenih razrednih vrata? Mučitelj je smio harati slobodno bez uvida drugih.

Ingmar Bergman je to majstorski opisao u filmu "Hajka na Stig Jersel" u ulozi učitelja Caligula. Mog (našeg) mučitelja zvali smo Knossos. Slično filmskom Caliguli i Knossos se običavao šunjati po razredu sa štapom "za pokazivanje preko ramena", što je u nama izazivalo strah i jezu. Odjednom bi stao iza nečijih leđa i vrisnuo: "Zar ne, Christina Lindstrom?" Ako ne odgovoriš na pitanje, morao si stajati ostatak časa. Tako se redovno dešavalo da je na kraju časa pet-šest učenika stajalo kao živi stubovi srama. Knossos je predavao historiju i maternji, kako se to nekad zvalo. Osim toga, bio je i naš razrednik. Sjećam se da smo kao naslove za sastave dobijali: "Biljke u saksiji u mom domu" ili "Slike u mom domu". Šta se moglo napisati? Pomoći se jedino svojom životnom maštom. Pogrešno shvatanje predmeta i pogrešna obrada gramatike rezultirali su nedovoljnom ocjenom. Dobijala sam nazad moj švrakopis ispravljen crvenom olovkom. Izgledalo je kao da je na trenutak bio kod mesara. Štaviše, bilo je to sa ironičnim primjedbama koje su boljale. U toku ljetnjeg raspusta pohađala sam kurs za pisanje sastava. Dobijala sam veoma dobre ocjene a time i mrvicu hrabrosti. Koristila sam humor kao oružje da bih preživjela - pronalazila ubijajuće komentare i crtala karikature o njemu i svi su se smijali na njegov račun. Humor jeste nešto što tlačitelju nedostaje, on se može smijati samo tuđoj nesreći. Humor kao oružje isprobano je u značajnijim kontekstima nego što je razred. U današnjoj školi želim vjerovati da je nemoguće imati jednog Knossosa/Caligulu - nastavnika. Ako ništa drugo, onda bi ga sigurno neki preduzimljivi učenik izbacio iz igre. Ne bi bilo čudno da sam poslije, jednu deceniju kasnije, srela Knossosa kao jednog senilnog starca. Ne bi me prepoznao moj mučitelj koji je bio tako pun prijetnje i izvor more. Ali, život ga pregazi.

Prva odrasla osoba od koje sam čula da priča o tome kako je bilo za vrijeme Drugog svjetskog rata bio je Wilhelm Sharp, jedan od nastavnika u gimnaziji. Često mislim na njega. On je

bio jedna izvanredna osoba, tako pun života što se jasno očitavalo. Bio je lektor u Berlinu za vrijeme nacista i stajao na njihovom spisku za ubijanje. Na kraju je bio primoran napustiti Njemačku. Kad se vratio kući u Švedsku pričao je o tome šta se dešavalo, ali malo ko mu je vjerovao. O tome se nije željelo slušati. I upravo kad sam se vratila u Švedsku, poslije tri sedmice provedene u Hrvatskoj 1992. godine gdje sam dobila svjedočenja o nasilju u ratu, sjetila sam se Wilhelma. Mislila sam na svog starog nastavnika. Ja moram doći do riječi i ispričati, razmišljala sam. Sjećala sam se roditelja koji su govorili: "Ali, mi nismo ništa znali". Razmišljala sam da po svaku cijenu moram ispričati to što znam, tako da drugi ne bi mogli reći: "Mi nismo znali". Moja filozofija je bila da ako čovjek nešto zna, donosi odluku u skladu s tim i nakon toga djeluje. Ali život me je naučio da ljudi mogu znati mnogo o nečemu, ali puštaju da to ide svojim tokom, od straha ili lične udobnosti, ili zato što čovjek misli da ima prečeg posla. Međutim, postoji i suprotno od toga, ponekad ljudi zaista žele učiniti nešto, ali ne znaju šta. Kad držim predavanja, često dobijam pitanje: "Šta možemo uraditi?" Ja obično predlažem da se da koji novčić nekoj humanitarnoj organizaciji za ratno nastradale, ali, s druge strane, da se više upoznaju sa događanjima, tako da se može razumjeti stvarnost. Drugim riječima, biti aktivan i angažirati se u nekom obliku aktivnosti - maloj ili velikoj. Ta psihička zamorenost i osjećaj paraliziranosti od nemoći pojavljuju se kad nešto ne razumijemo, kad se osjećamo da stojimo po strani, izvan mogućnosti aktivnog sudjelovanja, kad smo prisiljeni biti pasivni gledaoci globalne gladijatorske igre koja se odigrava na televiziji. Iskustvenje okrutne stvarnosti je razumljivo.

Kao gimnazijalac bila sam inozemni stipendista u Americi, godinu dana. Stanovala sam u Minnesoti, gdje sam srela stare Šveđane koji su se davno iselili u Ameriku. Kad su čuli da sam došla iz Švedske, pitali su me s punom ozbiljnošću: "Kako iz-

gleda Švedska? Jesu li i sada crvene kuće sa pumpom u dvorištu?" Gledala sam ih ljubopitljivo i odgovarala: "Ne, sada su to veliki gradovi sa velikim brojem višespratnica", i istovremeno mi je bilo čudno što su me to pitali. Sada razumijem da su oni zadržali svoju sliku, svoju duboko čuvanu predstavu o Švedskoj. Govorili su starošvedskim. Iselili su se kad je u Švedskoj vladalo siromaštvo i primljeni su prilično dobro u novoj zemlji, ali se činilo da, ipak, nisu u potpunosti sretni.

Bio je izvanredni doživljaj putovati brodom preko Atlantika i poslije nešto više od sedam dana provedenih među ledenim brdima i orkanskim vjetrovima, uploviti u njujoršku luku i u cik zore vidjeti Kip slobode kako se izdiže iz jutarnje magle. Oskar i Kristina bježali su od siromaštva u Švedskoj, evropski Židovi od progona, milioni ljudi tražili su bolju budućnost i doživjeli su istu vrtoglavicu ugledavši Kip slobode. Poslije, možda život i nije bio onakav kakvom su se nadali, ali upravo ovaj trenutak je morao izazvati vrtoglavicu. Danas se to propušta putujući avionom i slijetanjem na aerodrom koji liči na sve druge aerodrome u svijetu.

Na brodu što je nosio ime Sedam mora, a što mu je u potpunosti odgovaralo, bilo je više stotina mladih koji su isto kao i ja trebali provesti jednu godinu studirajući u SAD-u u studentskoj razmjeni. Bio je to brod natovaren raznolikošću. Kad smo se godinu dana kasnije skupili na tom istom brodu u luci Montreal, moglo se konstatirati da je brod natovaren istovrsnošću. Svi su imali iste bermude, sportske majice i teniske, svi su bili najmanje deset kilograma deblji i svi su govorili isto. Jedna godina utjecaja ili indoktrinacije ako hoćeš, ostavila je očiglednog traga. Amerika je bila obećana zemlja - zemlja meda i mlijeka. Alice Babs (švedska pjevačica) je pjevala: "Med ujutro, med uvečer. Zamisli koliko je meda u SAD-u". Sada se to može činiti naivnim, ali onda su svi pjevušili taj refren.

Prvog školskog dana skupili su se učenici u auli i ja sam bila prozvana da kažem nekoliko riječi o tome, kako je doći u SAD u studentskoj razmjeni. Oborena strahom, sa ubrzanim lupanjem srca i klecajućim koljenima, koračala sam prema govornici dok je 500 pari očiju bilo uprto u mene. Rekla sam nekoliko nesigurnih riječi na engleskom, ne sjećam se šta je to bilo. Svi su aplaudirali, ali ono čega se sjećam jeste osjećaj straha, koga se nikad ne mogu osloboditi. Kad sam prvi put sletjela avionom u Sarajevo, ponovno sam doživjela isti strah.

Za vrijeme te godine u Americi sazrela sam i razvila se. Osjećala sam se kao sadnica koja je dobila mnogo hrane. Sama sam sebe potvrđivala, cijenila, odobravala, podsticala i osjećala se odgovornom. Odrasla sam. Engleski, američko-engleski, postat će moj emocionalni jezik. Sjećam se da sam na kraju sanjala na engleskom. Još i danas kad hoću reći nešto pozitivno i odobravajuće, češće se sjetim engleske riječi nego švedske. Kada je u pitanju kritika, onda su tu švedske riječi.

Kao djetetu narodnog doma, razlike u SAD-u su bile teško prihvatljive. Jaz između enormno bogatih i enormno siromašnih bio je ogroman i neshvatljiv. Najniže na društvenoj ljestvici bili su starosjedioci - Indijanci. Jedna posjeta rezervatu Indijanaca pripada onim mučnim doživljajima u toj godini. Mladi Indijanac je neumorno plesao ratni ples pred nama, glupim turistima koji su se brzo vraćali koka-koli i stripu. U Minnesoti je bilo mnogo Indijanaca (Minnesota je indijanska riječ koja znači: Zemlja sa neoplavom vodom). Bilo je općevriježeno mišljenje da su Indijanci sami krivi za svoju sudbinu, njihov alkoholizam, nezaposlenost i bitisanje izvan društva bila je njihova lična greška. Nikad nisam čula da neko kaže drugačije. Kolektivni stav je bio - žrtva je prouzrokovala sama svoju nesreću. Dakle, nije bilo razloga niti bilo kakve dužnosti da se učini nešto zbog toga. U to vrijeme nisam imala jasnu predstavu o tome, ali osje-

ćaj da se radilo o odnosu moći i ugnjetavanih, o nečemu duboko nepravednom i neopravdanom, bio je snažan i živ već onda.

U prvoj porodici kod koje sam stanovala nije štimalo. Primljena sam i tretirana kao neka vrsta trofeja, s kojim su se oni mislili ponositi. Bila sam mlada i nesigurna, zatim i u starom okruženju, i situacija je bila sve teža. Na kraju sam bila prisiljena razgovarati s nekim. Za razgovor sam izabrala stare švedske porodice koje su mogle razumjeti moju usamljenost i ugroženost. Poslije sam preselila kod druge porodice. Prvi put u životu nisam znala šta bih uradila, i razboljela sam se. Poslije toga je to bio moj redovan način reagiranja. Organizam je prepoznao napetost i reagirao. Tako sam se razboljela da sam stigla i do bolnice, jedne katoličke bolnice sa časnim sestrama u ulozi medicinskog osoblja. Pamtim te nasmijane časne sestre pune pažnje. Uvijek su imale pokoju ljubaznu riječ za svakoga i svaku večer prije spavanja masirale su mi leđa s nekim balzomom da bih se smirila. "A good back rub" (što znači: Sretno ozdravljenje), kako su govorile. Često sam razmišljala o njima kad bih u švedskom društvu viđala zabrinute pacijente koji su trebali malo ljudske pažnje i blizine, a umjesto toga dobijali tablete za smirenje. Zamisli da smo i mi mogli dobiti "A good back rub" i jednu ljubaznu, veselu i pažljivu osobu koja bi sjedila kraj pacijenta i slušala njegove ispovijesti. Je li to nemoguće u švedskom zdravlju? Ja sam baš to vidjela u ratnom zdravlju - da se ljudi brinu o pacijentima kao o ljudima, unatoč činjenici da se crnči i često nedostaje tehničkih i materijalnih sredstava. Mislim da je moje iskustvo kao pacijenta bilo važno u izboru zanimanja. Upravo u SAD-u odlučila sam se biti ljekar.

U proljeće 1963. godine trebala sam se upisati na fakultet i imala sam prijemni iz matematike i fizike. Pismeni i nije baš uspio ako se zna koliki je bio lov na ocjene. Za usmeni sam se posebno pripremala i naravno dobila dva BA. Mojim sinovima je

bilo veoma zabavno vidjeti da im je majka dobila negativne iz matematike i fizike. Bio je to dokaz da nisam bila nikakav veliki prirodnjak već više humanist. Zahvaljujući A u drugim predmetima upisala sam se na Karro.

Prvi čas na Karrou bio je za mene šok. Podijelili su nam po jednu kutiju veličine kutije za cipele sa nožnim kostima. Nisam vjerovala da će studij medicine početi sa ovim. Očekivala sam da će se pričati o tome kako je biti ljekar i šta znači liječiti bolesne pacijente i možda da će se nešto reći o Hipokratovoj zakletvi. Skup nožnih kostiju, ne, nisam tako zamišljala početak. Bilo je to daleko od mojih snova o ljekaru i kako se postaje ljekar. Bilo je veoma teško i uz nedostatak bodrenja ponekad sam razmišljala da odustanem. Nema mnogo mojih profesora kojih se sjećam kao mojih idola. Većina ih je bila strava i užas i većina su bile žene. Mislila sam u sebi: takva nikada neću biti, ali je rizik isti kao i reći, ja neću biti kao moja mama. Kao odrastao, možda čovjek i otkrije da je veoma sličan svojoj mami.

Što se tiče "ženskog ljekara" napravila sam izbor tek kad sam rodila prvo dijete i ono imalo nekoliko godina. U to vrijeme je čuvanje djeteta bilo otežano i bilo je teško naći nekoga da čuva dijete. Jednog dana, kada je mama moje prijateljice uskočila kao zamjena za čuvanje djeteta, dogodio se sljedeći slučaj. Bilo je to za vrijeme mog službovanja u bolnici u Danderydu. Prisustvovala sam jednoj potpuno bezuspješnoj i unaprijed osuđenoj na neuspjeh, operaciji nekog pacijenta koji je bolovao od raka. Zašto su se radili takvi zahvati? Hirurzi koji misle da sve treba probati su problem sam za sebe. Ljekar koji je operisao tvrdio je da je on veseo i jednostavan čovjek i zato se opredijelio da bude hirurg. Stojala sam i bila pri ruci u slučaju potrebe. Operacija se oteгла. Osam sati je trajala. Bilo je pet sati, šest sati, počelo se približavati sedam sati. Stojala sam kao na iglama. " Sada moram uzeti dijete od žene koja ga čuva". Svi su zašutjeli. Slikovi-

to rečeno, mogla se čuti muha u letu. Kad on upita: "Zar nema nikog drugog koji bi mogao pobrinuti se o prokletom djetetu?" "Ne", rekoh, "nema nikog". "A tvoj muž?" "Ne, baš danas ne može nikako". Ponovo tajac. Sve se zaledilo osim aparata za vještačko disanje. Na kraju reče: "Briši. Sestra može preuzeti tvoje mjesto". Izašla sam pokunjene glave zauvijek osramoćena na toj klinici. Onda sam donijela odluku. Ovako ne može dalje. Donijela sam jedno dijete na svijet i veoma sam sretna zbog toga. Ovo nije njegova greška. Ali sam se ipak osjećala neuspješnom što nisam mogla kombinirati ulogu supruge, majke i ljekara. Odustala sam od toga kao da je to bilo nešto sasvim normalno. Odustala sam od karijere kao nešto sasvim razumljivo, iako se radilo o službi na univerzitetnoj klinici gdje sam mogla i doktorirati. Nije to bilo prvi put, a ni posljednji, da sam se trgala s jedne strane zbog brige za djecom a s druge zbog odgovornosti na poslu. Djeca su bila faktum. Oni su zahtijevali moju prisutnost i ja sam se brinula o njima.

Jedna epizoda iz vremena kad sam radila kao ljekar opće prakse. Očekivala sam drugo dijete, trudnoća je uveliko poodmakla. Trebala sam pregledati jednog dječaka koji je imao upalu uha. Sjedio je u maminom krilu i poskakivao da bi na kraju mama iznervirano rekla: "Sjedi mirno da te čika doktor može pregledati". Uspjela je pogledati u mene i moj stomak i nastavila: "Da te sestra može pregledati". Kad čovjek očekuje muškarca... Ako je žena u zdravstvu, onda je ona sestra! Ta svjesna očekivanja mogu se prebroditi s jednim ljubaznim ukazivanjem na to kako stoje stvari. Mnogo je teže sa nesvjesnim predrasudama jer se na njih ne može odgovoriti činjenicama i argumentima.

Kao žena-ljekar uvijek sam se nalazila u unakrsnoj vatri između muških normi koje potvrđuju da je doktor muškarac i predodžbe žene da je sestra u zdravstvu uvijek žensko. Nisam pri-

padala ni jednoj skupini. Mnoge moje kolegice su se trudile biti kao muškarci. Možda su vjerovale da će biti prihvaćene "kao jedan potpun muškarac" zbog toga što su radile i odricale se porodice i djece. Bile su samo iskorištavane. Ogorčenost, možda i tuga su ih obuzimale. Nije li čudno da je frekvencija samoubistava veća pet puta za žene - ljekare nego za druge žene - akademske obrazovane? Kada žena ljekar moli jednu sestru za asistenciju kod neke obrade pacijenta i dobije odgovor: "To možeš i ti sama uraditi", ne zna čovjek bi li plakao ili bi se smijao.

Dok su moje školske drugarice prolazile pokraj mene sa doktorskim disertacijama u rukama i lijepom službom, ja sam postala školski ljekar. Lično sam bila zadovoljna poslom u Tensa - Rinkebyju, (predgrađe Štokholma sa useljeničkim življem) u školama Norra latin i Nora real 70-ih godina. Dvoje male djece se moglo kombinovati sa poslom školskog ljekara. Nije bilo zakašnjenja uvečer, dežurstava, niti prazničnog rada. Uz to sam imala i odmor u toku školskog raspusta. Mislim da je to bilo isplativo investiranje i osjećam se privilegiranom što sam imala mogućnost (ali i novac) da u toj fazi života kombiniram posao i djecu na način kako sam ja to radila.

Doći u predgrađe puno novopridošlih useljenika značilo je kao stići u jedan novi svijet. Švedska je bila u punom ekonomskom usponu i trebala je radnu snagu. Pravila su se redovna putovanja u Tursku i Jugoslaviju da bi se pridobijali ljudi za dolazak u Švedsku na privremeni rad. Došao je ogroman broj ljudi koji su također imali djecu. Često sam razmišljala: "Šta mi to radimo". Doseljavamo radnu snagu, a ovamo dolaze ljudi. Kako je njima bilo doseliti se? Kako su to djeca podnosila? Jah, odgovor na to pitanje vidim tek sada poslije 25 godina, kao ljekar u Zavodu za socijalno osiguranje. Švedsko društvo se ne bi moglo naročito ponositi postignutim rezultatom. Nismo uspjeli integrisati te ljude u naše društvo. Naprotiv, marginalizirali smo ih i

ostavili izvan društva. Otuđenost je stvorena već samom arhitekturom i gradskim planiranjem. Za doseljenike je škola bila nešto lijepo i vrijedno truda. Mnogi nisu nikad ranije išli u školu. Bilo je to kao rušenje svijeta za njih kad su djeca došla u školsku ambulantu i dobili malu plastičnu posudu od školske sestre koja im je govorila: "Sada ćeš dati stolicu na ispitivanje". Riječ je o sudaru kultura. Oni su upravo došli iz zemalja gdje je izmet nešto o čemu se ne govori, još manje obrađuje, a ponajmanje nosi sa sobom u školu. Tako je izgledao njihov susret sa školskim zdravstvom u Švedskoj. Poslije smo htjeli da djeca prođu rentgen pregled u slučaju da su imala tuberkulozu, ali roditelji rekoše: "Djeca nisu bolesna, njima nije potreban nikakav tretman". Rentgen je shvaćen kao tretman.

Krajem 70-ih godina izbila je epidemija salmonele u Tensta-Rinkebyju i djeca počele padati kao čunjevi za kuglanje. Dođoh jedno ponedjeljno jutro u jednu školu kako bih pregledala jedan razred. Niko nije došao. Svi su ležali kući sa povišenom temperaturom i dijarejom. Odmah sam alarmirala Državni bakteriološki laboratorij, kako se onda zvao, riječima: "Nešto je na pomolu ovdje. Već je stotinjak djece bolesno i izgleda da će biti i više". Sastanak je sazvan isti dan popodne. Zvala sam obližnje bolnice koje su primale djecu. Jesu li oni nešto primijetili? Ne, ništa se nije naročito desilo za vrijeme vikenda. Očito da epidemija nije dostigla vrhunac. U toku sedmice dostignuta je kulminacija i radila sam danonoćno. Moja djeca su strpljivo čekala u obdaništu na mamu koja je "imala salmonelu". To ponedjeljno jutro prvo sam nazvala svog šefa, specijalistu, koji je banalizira sva moja upozorenja, a kad je čuo da sam alarmirala i Državni bakteriološki zavod, postao je ljut. Poslije se pobrinuo da zauzme mjesto na podiju za press konferenciju i pod bljeskom fotoaparata govorio je o zalaganju školskog zdravstva, bez pomeničnog spominjanja, naravno. Iz tog slučaja izvukla sam pouku da ubuduće uvijek imam na pameti da istaknem saradnike i

dozvolim im ravnopravno učešće. To se pokazalo opravdanim, na moju veliku radost, nedavno kada me nazvala bivša saradnica i rekla kako bi željela da ja budem referent. Rekla je: "Bilo je lijepo dok si bila šef. Radili smo mnogo, ali i nosili odgovornost, svako za svoj dio posla". Onaj stari doktor specijalista nije bio ni prvi ni posljednji narcisoidni šef kojeg sam srela u ljekarskoj praksi. Jedna lična refleksija: ima li razlike između muških i ženskih šefova?" Kad neko od mojih suradnika pokaže susretljivost i marljivost, ja se osjećam kao ponosna majka.

Sve ono što sam naučila kao ljekar nije se podudaralo sa onim s čim sam se srela u školama sa većinskom useljeničkom djecom. Sve više sam se osjećala nesretnom i neuspješnom. Bila je velika radost u to vrijeme sresti jednog socijalantropologa Lisbeth Sachs koja mi je umjela objasniti kako useljenici iz različitih zemalja gledaju na bolest, smrt i patnju. Bio je to potpuno drugačiji način viđenja od onog što sam učila u prirodno-naučnoj pozitivističkoj nauci od koje sam i ja preuzela jedan dio shvatanja. Osjetila sam se rasterećenom, i kasnije smo dobro surađivale. Mislila sam da sam mogla kombinirati svoje iskustvo medicinskog obrazovanja sa njenim znanjem o modelima objašnjavanja, a primijetila sam da su i djeca i familije radili po mojim uputama, na čemu se mnogo radi u zdravstvu. Pacijenti imaju baš lošu saradnju sa doktorom, žale se i odbijaju da rade ono što im se kaže. Kad sam uspjela da ih ubijedim da ja poštujem njihov pogled na bolest i patnju, slušali su me, i naši su odnosi prerasli u dobru suradnju.

KIPAR, IZRAEL I TURSKA

U proljeće 1974. godine trebala sam ići na Kipar sa djecom i Evom, djevojkom koja je čuvala djecu. Moj tadašnji muž, otac djece, bio je vojni ljekar tamo već nekoliko mjeseci i ja sam uspjela srediti zamjenu tako da sam dobila neplaćeni dopust. Dva dana prije nego smo trebali krenuti, zazvonio je telefon i obaviještena sam da je moj svekar naprasno i neočekivano umro. Šta raditi? Erik bi trebao doći kući i prisustvovati sahrani svog oca. On nije mogao doputovati ako tamo nije bilo nekog ljekara koji bi ga zamijenio, a ne može se tako brzo ni obezbijediti drugi ljekar. Onda je došao neko, ne znam ko, na sjajnu ideju da bih ja mogla uskočiti na Erikovo mjesto. U takvim prilikama je normalno da kažem: "Svakako, stavljam se na raspolaganje." Odluka je pala brzo i sa najvećom radošću što ću putovati dolje kao vojni ljekar. Prva žena, i to Šveđanka.

Telefonirala sam u Strenges da bi se sredile neke formalnosti i dobila pitanje: "Koliko dugo ste ljekar?" "Otprilike tri godine", rekla sam. "Je li tačno tri godine?" "Ne, dvije godine i devet mjeseci". "Šteta", čula sam kako neko govori na drugom kraju žice. "Šta šteta?", pitala sam. "Pa, doktor će biti kapetan, inače bi bio major". "To ne igra nikakvu ulogu", rekoh zato što nisam ništa znala o vojnim činovima. Čula sam uzdah i čovjek reče: "Velika je razlika, doktore. Na red dolazi pitanje uniforme". "Aha", rekoh, "zar ne mogu imati bijeli mantil?" Vjerujem da mu je onda krv navrla u glavu. "Mora biti uniforma. Ja neću stići nabaviti uniformu ovdje, ali kad doktor dođe dolje može uzeti indijsku uniformu i preurediti je".

Krenusmo na put, ja, djeca i Eva. Sletjeli smo na aerodrom u Nikoziji gdje smo se sreli sa Erikom. Prvi iz aviona je izašao Johan koji je imao pet godina tada. On povika: "Zdravo, tata, djed je mrtav". Poslije je to postala klasična replika u porodici.

UN-ove snage bile su stacionirane na Kipru od početka građanskog rata između Grka i Turaka poslije oslobođenja od Engleza. Slobodni i slobodni. Englezi su ostavili svoje strategijske pomorske baze. Kasnije sam dobila priliku posjetiti ih. Bilo je to kao ukoračiti sto godina unazad u historiju sa slugama u turbanima i kaftanima do gležnjeva. Britanska imperija i Britanija, "Rule the waves" (pravilo potčinjenosti, klanjanja) bilo je očito. Čitala sam knjigu Lawrencea Durrela "Bitter Lemons" (Gorki limun) o događajima na Kipru i engleskom pustošenju. Podijeli carstvo! Uništi i vladaj! Logična posljedica poslije engleskog pustošenja bila je građanski rat. Ranije sam naučila nekoliko riječi grčkog i turskog jezika od nastavnika - useljenika u školama gdje sam radila. Jako su cijenili to što sam znala reći nešto na njihovom jeziku.

Kao žena - vojni ljekar bila sam posebno zapažena. Očekivali su muškarca, a došla sam ja, jedna mlada žena, obučena u zeleno-smeđu uniformu. Sašio ju je jedan turski krojač. On je definitivno očekivao muškarca. Kao ljekar radila sam pri jednom bataljonu koji nije imao neke posebno teške zadatke, pa su ga i prozvali bataljon za kupanje. Ali, bilo je očito da se politička temperatura počela dizati. Vladala je napetost i ostrvski pobunjenici su se pojavljivali sve češće. Čak su se dešavali i atentati sa podmetnutim bombama. Bataljon je imao tradiciju naizmjeničnog pozivanja grčke i turske delegacije na ručak. Pri jednom takvom ručku sa turskom delegacijom sjedila sam pored turskog šefa službe za obezbjeđenje. Je li bilo u pitanju vino ili moja naivna i interesantna pitanja ili kombinacija jednog i drugog, ali, u svakom slučaju, ispričao mi je da će Turci upasti u Kipar. "Kad?", upitah nedužno i osjetih se kao Mata Hari. On

spomenu neki datum. "How interesting (Kako zanimljivo)", odgovorih i osjetih da je čovjek govorio istinu - In vino veritas. Sljedeće jutro otišla sam do šefa bataljona i ispričala to što sam čula za vrijeme ručka. "Ah, govor u pijanstvu", dobih odgovor. "Ne, ja ne vjerujem da je to bilo u pijanstvu", rekoh. "Ja sam shvatila da je on govorio istinu". U svakom slučaju ja sam to primila k srcu. Osjećala sam da će se nešto dogoditi.

Jedno jutro bila sam sa djecom na obali i odjednom sam ugledala pijanog vojnog policajca kako trči sa izrazom užasa na licu. Zaustavih ga i upitah: "Šta je? Šta se dešava?" On odgovori: "Bio je državni udar, Makarios je pogođen." Onda rekoh Evi i djeci: "Uredu, sada se vraćamo u hotel. Pucalo se na Makariosa i bit će borbe ovdje za kratko vrijeme. Ne možemo ići velikom ulicom već pored obale." Već sam mogla vidjeti kako vojnici opsjedaju krov hotela uz obalu. Nikad neću zaboraviti osjećaj kad sam stajala u kupaćem kostimu sa dva mala djeteta i pitala se: "Šta ću raditi ako se počne pucati?" Odlučih se da uzmem jedno dijete u jednu ruku, a drugo u drugu i da trčim što brže mogu. Odjednom dobih hrabrost lavice i uopće nisam bila uplašena. Naprotiv, bila sam čvrsto odlučna da stignem do stana i kontaktiram komandu u Carl-Gustav Campu.

Kad smo stigli u stan rekoh Evi: "Drži djecu unutra. Ja ću sići i pokušati doći do telefona". Istovremeno su se čuli pucnji na ulici. Nije bilo nikog ko je imao telefon u našem ulazu pa sam istrčala van i sklanjajući se iza parkiranih auta ušla u drugi ulaz i pozvonila na jedna vrata koja se, hvala Bogu, otvoriše. Upitah mogu li poslužiti telefonom. Žena je bila Engleskinja te odgovori: "Da, ali veze sa Nikozijom su prekinute". Ona ispriča da je njen muž Grk i da su ga na putu do posla zaustavile vojne trupe. Rekoh: "Ja ću zvati samo lokalni broj, ovdje u gradu". Okrenuh broj komande, Carl-Gustav Camp. I čuh jedan glas kako reče na skonskom (švedski dijalekt) " Carl-Gustav Camp, dobro jutro". Zamolih da razgovaram sa kapetanom Norbergom. Erik se

upravo vratio iz Švedske, ali nije bio tu. "Reci kapetanu Norbergu da smo dobro i da smo u stanu. Šta se desilo? U toku je pucnjava u gradu. Pucali su na Makariosa i izvršen je državni udar u Nikoziji." Neka iznenađena osoba primila je vijest.

Kad sam se našla ponovno na ulici, vladao je opći kaos. Moram se pobrinuti za vodu, mislila sam. Ako će išta trebati na ovoj vrućini od 40 stepeni onda je to voda. Voda se dopremala cisternom i bila je puna tako da sam nasula svaku raspoloživu posudu, šerpe, kadu, čajnik, kante. Potom sam rekla Evi: "Drži djecu dalje od prozora da ne bi bili pogođeni nekim zalutalim metkom a ja odoh kupiti hrane tako da imamo u slučaju da budemo ovdje zadržani duže vrijeme". U prodavnici je bila prava navala. Ušla sam, pokupila konzerve i izašla iz prodavnice bez plaćanja. Niko nije rekao ništa. Zbog toga sam poslije osjetila grižnju savjesti. Kako sam mogla, ja koja sam neizmjereno precizna, samo pokupiti konzerve i izaći? Jah, bio je to sigurno čisti instinkt preživljavanja.

Polako se razbistrila situacija. Pokazalo se da je državni udar insceniran od strane hunte u Grčkoj. Makarios nije pogođen, ali se dao u bjegstvo. Situacija je postajala veoma zategnuta i ja se sjetih onog što sam čula - Turci će zaposjesti Kipar. Kako ću napustiti ostrvo? Još jedno čudo: mi smo bili kupili povratne karte i to upravo za avion koji je bio jedan jedini što je slijetao na aerodrom. Sve zemlje evakuiraju svoje turiste, ali ne i Švedska. Avion sa turistima je sletio u Famagustu gdje se zaglavio i kasnije su se putnici evakuirali preko engleskih baza. Kad se avion vratio, ukrcali smo se, dječaci, Eva i ja. Sjećam se putovanja autobusom od Famaguste do Nikozije praćenog pijanim vojnicima sa nemarno nošenim automatima. Mislila sam, ne daj Bože da vozač naglo zakoči i oni potegnu obaračima. Onda nikad ne bismo stigli kući. U Švedsku smo stigli kasno uvečer. Prvo što sam sljedeće jutro čula na radiju bilo je da su Turci ušli i

bombardovali Famagustu. Gospode Bože, pomislila sam prvo na Erikova odijela! Poslije sam se pitala šta je s njim.

Djeca su bila za primjer. Nastalu situaciju su shvatili potpuno ozbiljno. Tek kad smo stigli kući reagirali su. Crtali su užasne crteže i razbili su sve prozore na jednom starom kokošinjcu na selu. Gradili su bazuke od lego kocki. Pronašli su boje za bojenje u nekom starom telećnjaku i obojili se ratničkim bojama, sebe i svoje drugove. Vani su se pojavila četiri plavo obojena dječaka sa zlatnokovrdžavom kosom, sva presretna. Mogla sam se onesvijestiti. Poslije četiri sata trljanja, iz vešeraja su izašla četiri mala anđela sa rumenim jagodicama i dvije oznojene i mokre mame. Koji suludi eksperiment, rekao bi Emilov otac.

Erik je ostao na Kipru i zabrinutost zbog njega je bila velika. Bilo je teško kad se vratio kući i rekao da bi ponovo išao u rat. Mislio je da je to bilo fantastično. Napetost i drugarstvo bili su neodoljivi. Možda je i bilo nečega u tome što sam prvo pomislila na odijela? Osjećala sam se napušteno. U to vrijeme nije bilo savjetovališta za bračne drugove. Hoću vjerovati da je bio neko ko je mogao pružiti pomoć mojoj familiji u razrješenju emocionalnog konflikta, možda bi i danas bili zajedno. Tegobe su postale velike i familija se razišla. Tada nisam bila svjesna da smo mnogo putovali bježeći od nečega što je i dalje ostalo nerazrješivo, opterećeno do maksimuma na povratku kući. Iz svega toga izvukla sam pouku da čovjek ne može pobjeći od samog sebe.

U toku svoje druge smjene na Kipru Erik je otkrio da je rat značio silovanje, ubistva i pustošenje. Ništa herojsko. Čak ni izvanredno drugarstvo nije moglo prevagnuti. Kad razmišljam unazad o događajima na Kipru, ranjivost, ugroženost i strah da bi se moglo nešto desiti mojoj djeci, i kako sam se kasnije brinula o njihovim reakcijama, prelaze na misli o djeci u Sarajevu koja iz godine u godinu svakodnevno doživljavaju stalnu prijetnju smrću. Njihove potrebe za gradnjom oružja od lego kocki, crta-

njem svojih unutrašnjih napetosti, mora da su bile enormne. I ko ima snage brinuti se o njima, ko će im pružiti pomoć u tome? Bez te brige je kao da se rađaju novi ratnici, pretpostavljam.

Doživljaji na Kipru su podstakli u meni pitanja o životu i smislu življenja. Osjećala sam povećanu moru i potrebu za traženjem odgovora. Počela sam ići na psihoterapiju. U to vrijeme ona nije bila uobičajena i nije se o tome pričalo. Naročito ne među medicinskim osobljem gdje je vladala neka vrsta pretpostavljene čelične čvrstine. Prvog Božića poslije razvoda braka djeca su bila kod oca i nisam mogla zamisliti ostati bez njih. Željela sam putovati negdje gdje se sigurno nije slavio Božić. Cilj je bio Izrael. U Izraelu sam bila nekoliko puta. Bila sam fascinirana zemljom i njenom kompliciranom historijom, neobičnom svakodnevnicom i intezitetom kojim se život odvijao. Bilo je ljudi s kojima sam lahko i spontano uspostavljala kontakt. Na neki način nisu bili rezervirani kao mi ovdje kod kuće. Tamo nije važila ista mjera rezerviranosti kao kod nas.

Šta se desilo na Badnju večer? Popodne sam stajala ispred jerusalemskih zidina i razmišljala: "Sada oni kod kuće sjede i jedu božićnu šunku i piju glog (naročiti napitak za Božić) i gledaju Paju Patka na TV-u i pitala sam se šta ja radim ovdje". Nešto kasnije uvečer stajala sam i slušala male dječije horove koji su pjevali ispred crkve Rođenja Isusa Krista u Betlehemu. Odjednom sam ponovo našla na Kipru. Gore na krovu stajali su naružani vojnici sa okrenutim automatima prema masi naroda koja je stajala i slušala horove. Osjećaj što ga dobih, bio mi je dobro poznat. Pošto nije bilo dovoljno slobodnih soba za noćenje ovdje u Betlehemu, stigla sam polako do istočnog Jerusalema, arapskog dijela grada. Sjedila sam sama u sobi pokraj svjetlucajuće plastične jelke. U ponoć se na TV-u prenosila ponoćna misa iz Vatikana. Tako to biva kad čovjek pokušava pobjeći od nečega.

U ljeto sam posjetila jednu konferenciju o "Third generation holocaust" (Treća generacija holokausta), tj. ne samo o djeci onih koji su preživjeli holokaust nego čak i o unucima. Kako je to ostavilo traga i na njima, unucima? Što je to značilo za Izrael? Poruka konferencije je bila da nisu samo žrtve i njihova djeca teško pogođena već i unuci, najviše psihičkim simptomima i bolestima uzrokovanim teškoćama psihosocijalnog prilagođavanja. Čovjek ne živi samo na kruhu već je preživljavanje stvar i njegove duše. Različite programske mjere su se prezentirale: savjetovališta, socijalno posredovanje, psihoterapija, jedan program koji se protezao od religije i politike do ekonomije i kulture. Srela sam ljude koji su preživjeli Auschwitz. Ljude koji su gledali smrti u oči, koji su se spasili i preživjeli, ali sa rastrganom dušom i tijelom. Kako je uopće bilo moguće preživjeti? Pitala sam i dobila odgovor. Moja lična mora od egzistencijalnih pitanja o dobru i zlu, životu i smrti, postala je lakše podnošljivom. Susreti sa ljudima koji su vidjeli sve, susreti se sa ljudskom patnjom, a ipak preživjeli i nisu pokleknuli i nisu poricali ono što se dešavalo, ulili su mi snagu i nadu. Biblijska riječ o lošim djelima naših predaka koje treba tražiti u trećem i četvrtom koljenu tumačila sam tako što se sada patnja žrtve prenosi dalje na djecu i unuke, a izmirenje zahtijeva protok vremena, tj. proces mora proći generacije i generacije.

Odlučila sam da ostanem neko vrijeme u Eilat. Onda se desilo nešto što se nije smjelo desiti i zbog čega su se svi bojali. Jedan izraelski EL-AL avion bio je otet i prisiljen sletjeti u Entebbe. Usijanost atmosfere bila je ogromna i navečer su se na TV-u prikazivali filmovi iz nacističkih koncentracionih logora. Svi su bili saglasni da taoce treba osloboditi što je moguće prije. Masovno raspoloženje kolektivne žalosti i srdžbe se širilo. Sljedeći dan išli smo na izlet u Sharm-el-Sheikh i stadosmo na putu radi kratkog odmora i kupanja u Crvenom moru. Dva velika aviona letjela su veoma nisko iznad vodene površine.

Izgledalo je kao da će nas pokupiti. Upitah: "Zašto lete tako nisko?". I dobih odgovor: "Da bi izbjegli radarsku kontrolu, razumije se", kao da je to bilo nešto najprirodnije na svijetu. Osjećala sam se glupom. Poslije se ispostavilo da su upravo ova dva aviona imala izraelske komandose koji su oslobodili taoce. Naveče su sletjeli na aerodrom u Entebbeu i u zaštiti mraka uvukli se u aerodromsku zgradu punu jevrejskih, hebrejski govornih talaca. Povikaše na hebrejskom: "Lezi na pod". Svi putnici su se spasili osim jedne stare gospođe koja je sjedila u invalidskim kolicima i nije se mogla baciti na pod prije negoli se zapucalo koji metar iznad poda. Ime žene je bilo Dora Block, a sjećam se imena zato što će ona uvijek simbolizirati bespomoćnu žrtvu koja nije imala šansu preživjeti. Stara! Žena! Vezana invalidskim kolicima! U Izraelu slavlje nije prestajalo kad je stiglo obavještenje da je drama sa taocima sretno razriješena.

Taj događaj je ostavio traga u meni kao veoma važan, kao naprimjer kad je moj stariji sin trebao putovati u Wales u školu. Na putu do tamo morao je sletjeti na aerodrom u Heathrowu gdje je upravo IRA izvršila bombaški napad. Engleski vojnici i policajci naoružani automatima čuvali su aerodrom. Rekoh Johanu: "Ako počnu pucati, baci se na pod". On reče mirno: "Majko, ti si, vjerovatno, jedina koja se oprašta sa svojim sinom takvim riječima".

Primijetila sam da je historija upravljala Izraelom. Nije se moglo izaći iz toga. Imali su poseban način gledanja na Arape na što sam reagirala. Rekoh: "Vi tretirate Arape upravo kako ste vi bili tretirani u getima". I šta se desilo? Ukočila sam se. Niko mi ni riječi ne reče. Razmišljala sam zašto se nisam mogla odu-prijeti da ne kažem ovo. Ali ja sam faktički tražila odgovor na konkretno pitanje: "Ne mogu li dva naroda živjeti u jednoj državi?"

Kući sam se vraćala sa Ben Gurion aerodroma u Tel Avivu. U toku je bila enormna sigurnosna pretraga. Prvo je slijedilo pitanje: "Govoriš li hebrejski?" Onaj koji ne razumije hebrejski jedva da razumije da se nešto reklo, ali, ja sam naučila toliko da sam mogla reći: "Ne, ne govorim hebrejski". Prešli smo na engleski. Zatim je uslijedilo rutinsko pitanje: "Jesi li primila nešto od nekog?" "Jesam", odgovorih i izvadih jednu teglu sa zhu-gom, nekom vrstom sosa. Možda se njihova sumnjičavost već probudila, a možda su imali i veliku maštu i mislili da je ta mala posudica izgledala kao ručno napravljena bomba. Za nekoliko sekundi bila sam okružena vojnicima naoružanim atomatskim puškama. Mislila sam da će pucati dok sam samo stajala sa malom teglom zhuga u ruci. Jedan od njih se polahko približio i pitao šta je to u tegli. Odgovorih da je to domaći sos koji sam dobila od dobrih prijatelja da ponese sa sobom u Švedsku. Gestom pokaza da mu dam teglu. Uze je, otvori poklopac i umoči prst, okusi i iznenađen reče: "To je zaista zhug!" Gledao me strogo sa malim smješkom te reče: "Zapamti da ne primaš više ništa ni od koga. Niti zhug!" "Obećavam", rekoh i krenuh drhtavim nogama prema izlazu do aviona. Ali, pregledi nisu bili još gotovi.

Trebala sam putovati EL-AL avionom. Upravo sam bila sjela na svoje mjesto kad među putnike uletješe dvojica muškaraca sa uperenim pištoljima i povikaše da sjedimo mirno. Kroz prozor ugledah kako dvojica borna kola dolaze prema avionu. Pono-vo se zapitah je li počelo odbrojavanje posljednjih trenutaka života. Razmišljala sam o upravo završenoj drami otmice avi-ona u Entebbeu, možda je ovo odmazda. Naređeno nam je da svi izađemo iz aviona. Svi su bili mirni i niko nije protestirao. Hoćemo li biti razneseni u zrak ili nešto drugo? Niko nije znao ništa. Pokazivali smo svoju prtljagu i pasoše. Kontrolirali su putne isprave, da bi potom ponovno ušli u avion. Ispostavilo se da su to bili bezbjednjaci koji su uvijek išli u pratnju aviona.

Nešto nije štimalo sa brojem putnika, kartama i pasošima. Poslije toga uvijek sjedam blizu izlaza u nuždi. U slučaju da imam jednu jedinu minutu za lično spašavanje iskoristit ću to. Ali ta dugačka minuta kad čovjek misli da je došao kraj, ne zaboravlja se lahko.

Sa ovim putovanjem bilo mi je dosta silnih inozemnih putovanja i odlučih da se skrasim u Švedskoj. Ovdje je bilo u svakom slučaju mirno. Ali život ima i svakodnevne drame. Ponovo se osjetih slabom u koljenima kad nađoh dječijeg zeca u svom kavezu drhtavog kao jasikov list i potpuno oderane kože na licu. Susjedova mačka je bila ovdje i grebala po kavezu pokušavajući uhvatiti zeca. Jadna mala Nini se instinktivno pokušavala ukopati u zemlju, ali mreža se ispriječila na putu i ona se zaglavila i poderala njušku. Njeno krvavo malo zečije lice svjedočilo je o smrtnom strahu koji je preživjela. Plakala sam i spremala se da zovem djecu koja su bila kod oca kad poštar ubaci razglednicu sa Olanda (ostrvo u Švedskoj). Bila je od Johana. Štrčecim slovima pisalo je: "Hej mama, kako si? Ja sam dobro. Mi smo bacali nož. Nož se zabio u nogu"... Više nisam stigla pročitati kad sam briznula u nezaustavljiv plač. Zec je preživio, ali više nikad nije bio onaj stari. Može li zec dobiti PTSP? Naš mali zec je bio tako pitom i uvijek je dolazio kad bi mu se zviznulo, a nije ni previše grizao stvari. Sada je počeo gristi sve, a naročito električne kablove. Grizući kabal od zamrzivača, jaderno malo zečije srce zadobilo je strujni udar. Johanova avantura sa bacanjem noža nije imala većih posljedica, ali je ipak osjetio čulo dramatičnosti. Čak je i njegov brat patio. Ne kaže se uzalud da jabuka ne pada daleko od stabla.

Godine 1980. održavala se konferencija - Prva svjetska konferencija u oblasti psihosomatizma u Istanbulu. To putovanje sam planirala kombinirati sa bračnim putovanjem, jer sam se upravo bila udala po drugi put. Djeca su prihvatila mog novog muža, ali mu nikad nisu oprostila što su zbog njegovog alergič-

nog djeteta morali dati zeca iz kuće. Nini je stigla na Gotland i živjela je dugo unatoč preživljenoj traumi. Jan i ja smo rezervirali jedno prilično jeftino putovanje i htjeli smo stanovati u starom dijelu Istanbula. Onda neko ko je bio tamo više puta poslom reče: "U starom dijelu? Ne, tamo ne možete stanovati, tamo se puca svaku večer!". Počeh slutiti da nešto nije uredu. Je li to bilo upozorenje i za bračno putovanje i za Konferenciju? Nismo mislili da trebamo odustati, ali sam ja sredila da odsjednemo u Sheratonu, hotelu koji se nalazi na jednom brdu iznad grada sa pogledom na mjesto Taksim. Čim smo sletjeli u Istanbul osjetila sam opet naelektrisanu napetost koja upućuje na to da se nešto sprema. Na putu od aerodroma do grada bilo je puno putnih blokada sa teško naoružanim vojnicima, mladim momcima. Svaki dan se izvještavalo o pucnjavi i ubistvima.

Konferencija je, također, bila prožeta napetošću. Posljednju večer smo trebali provesti u jednoj Paša palači na drugoj strani Bosfora. Kad izađosmo iz autobusa, primijetih da se iza reda svečano obučenih vojnika naziru vojnici u kamufliranim uniformama. Instinktivno sam osjećala da je pitanje sata kada će se nešto desiti. Jedan profesor medicine koji je bio rektor na Univerzitetu u Istanbulu ispriča mi da se nalazi na spisku Sivih vukova za ubijanje (ilegalna partija). Smatralo se da je Univerzitet središte nemira i na predavanjima su uvijek bili prisutni naoružani čuvari radi očuvanja reda među studentima. Za vrijeme jednog od profesorovih predavanja počese se studenti svađati, ali jedan vojnik zadužen za čuvanje reda povika na studente da drže jezik za zubima jer je želio čuti šta je profesor govorio. Kad sam mnogo godina kasnije držala predavanje u ratu o medicinskoj rehabilitaciji, prisustvovali su uniformirani i naoružani ljekari.

Predsjednik Konferencije, jedna profesorica, zamolila je za tišinu. U pozadini se čula tiha muzika sa harfe i žagor ljudi koji su stajali i čavrljali. Usred njenog govora iskorači jedan muškarac i udari je pravo u lice otvorenom šakom. Za trenutak je bila

smrtna tišina. Sve se ukočilo u potpunoj tišini, čak i harfa. Samo se žuborenje fontane čulo. Svjedočili smo nečemu što niko nije razumio. O čemu se radilo? Bili smo kao iznajmljeni statisti u nekoj grčkoj drami. Muškarca su uklonili. Proslava je nastavljena. Stajala sam i razgovarala sa jednim turskim kolegom iz Ankone. Pričala sam mu o mojim doživljajima na Kipru i Izraelu, kad smo odjednom obaviješteni: "Proslava je gotova". Zamoljeni smo da idemo do autobusa. Najbliži su se ugurali u autobuse i odmah kretali preko mosta do Istanbula. U noći sam se probudila od pucnjave. Probudila sam muža, ali on samo reče: "Ti sanjaš".

Sljedeće jutro sam mogla vidjeti sa mog prozora na četrnaestom spratu (ustvari je to bio trinaesti sprat, ali je Sheraton preskočio nesretan broj) cijelu okolinu punu vojske sa džipovima, tenkovima i teškim naoružanjem. Kolega iz Ankare s kojim sam razgovarala prethodnu večer zovnu telefonom i reče da je izvršen državni udar u toku noći. Vojska je preuzela vlast i civilna vlada je zbačena. On reče: "Sjećaš li se šta si mi rekla sinoć? Jesi li znala da će se nešto desiti? Jesi li predosjećala nešto?" "Ja", odgovorih "ja sam prepoznala atmosferu sa Kipra i iz Izraela!" Upitah ga kako se na turskom kaže švedski konzulat. On mi reče i ja pronađoh broj u telefonskom imeniku i okrenuh broj švedskog konzulata koji je bio smješten u starom dijelu grada. Zašto? Osjećala sam očajnu potrebu da se čujem sa djecom a sve veze sa inozemstvom su bile prekinute. Dobih konzula i predstavih se, rekoah da se ja i dvojica Šveđanina nalazimo u Sheratonu. Pitala sam je li moguće dobiti vezu sa Švedskom. On nije imao nikakve mogućnosti za to, ali je Švedska ambasada u Ankari imala radio vezu sa Švedskom i nije bila ovisna o telefonskim vezama. Bio je zaveden policijski čas. Konzul nije imao mogućnost lično vidjeti nešto više od kuća preko puta ulice, dok sam ja sa svoje pozicije imala odličan pregled vojnih snaga i is-

pričah mu o stanju. S vremenom sam uspjela dobiti vezu sa Švedskom. Mlađi sin mi se javi. Rekoh: "Hej, Classe. Bio je državni udar u Turskoj". "Ja, znam", reče, "ali, kakvo je vrijeme tamo?"

Turska je mjesto ukrštanja istoka i zapada, orijentalnog i zapadnog. Na Konferenciji sam saznala za Avichena, ljekara turskog sultana od prije cirka hiljadu godina koji se smatrao ocem psihosomatizma. Njegovi dobro očuvani rukopisi nalaze se u Istanbulske biblioteke. Bili smo pozvani da posjetimo univerzitetu biblioteku i prisustvujemo jednom predavanju o Avichenu. Razmišljala sam: šta smo mi radili prije hiljadu godina? Pa, mi nismo imali ovu kulturu. Znači da je mnogo ranije postojala visoko kotirajuća medicinska nauka sa holističkim pogledom na čovjeka, tj. jedan cjelovit pogled gdje se ne posmatra samo jedan simptom ili jedna bolest već cjelovita ličnost svakog ponaosob čovjeka. To važno znanje smo zanemarili, potisnuli, zaboravili okrenuli se zapadnom mehaničkom poimanju čovjeka i učenju linearnog modela objašnjavanja bolesti. Moglo bi se to opisati tako što bi rekli da je Avichena upotrebljavao više žensku perspektivu a zapadnjaci više mušku perspektivu gledanja na čovjeka i medicinu. Mislila sam na useljenike sa Anatolijske visoravni koji su bili nepismeni i nije ih se puno ticao zapadni pogled na bolest. Oni su zadržali jedan stav prema bolesti koji sam prepoznala kod Avichene.

Od planirane sedmice odmora u Turskoj poslije Konferencije nije bilo ništa. Trebalo je kući što se prije ukaže prilika. Poslije Kipra, Izraela i Turske smatrala sam da je bilo dosta sa inozemnim putovanjima. U porodici je bila uzrečica: "Gdje god mama ode, tamo izbije državni udar!"

ZAVOD SOCIJALNOG OSIGURANJA

Osamdesetih godina kolebala sam se u izboru specijalizacije, biti pedijatar ili specijalista opće prakse. Ranije sam prošla kroz školsku psihoanalizu, bila veoma zainteresirana za psihologiju, ali je to bilo mukotrпно i teško kombinirati sa obavezama prema porodici. Ponovno sam morala birati. Odustala sam od psihijatrije i izabrala specijalizirati opću medicinu. Kao specijalista tražila sam službu južno od Štokholma, blizu stana.

Kad smo planirali posao u zdravstvenoj stanici, upitah: "Zašto radite na ovaj način?" i dobih odgovor: "Tako smo uvijek radili". "Ali, ako to ne funkcionira, zašto onda nastavljate?" Osjećala sam da sam naučila masu stvari o sebi i svijetu i zašto bih sada potiskivala svoje znanje. Ponovno je došlo do izbora. Rekoh: "Onda ću ja raditi na ovaj način, a vi možete nastaviti raditi kako ste navikli." Vjerovatno nisu očekivali takvu reakciju. Na moje iznenađenje ponuđeno mi je mjesto šefa zdravstvene stanice. Koja je to unutrašnja pregalačka snaga koja me dovodi do toga da uvijek postavljam pitanja? Moja radoznalost i znatiželja spojena sposobnošću da brzo i istovremeno uočim cjelovitost i detalje, i sposobnost da vidim "šta se iza brda valja" nije se cijejala uvijek. "Dolaziš ovdje i poslije kratkog vremena spoznajesh stvari", govorili bi ljudi i ponekad je izgledalo da je takvo ponašanje zasluživalo prijekor. Kao optužba, a ne pohvala.

U to vrijeme započela je za mene nova karijera. Imenovana sam za šefa stanice i s vremenom za zamjenika šefa ljekara, kasnije sam dobila specijalan zadatak unutar funkcije šefa ljekara.

Jednom se desio tragičan događaj u jednoj zdravstvenoj stanici. Jedan stariji, zbunjeni muškarac pucao je u ljekara i ubio ga. Za događaj sam čula na lokalnoj radiostanici u jedanaest sati i odlučih otići na mjesto događaja. Petnaest minuta kasnije bila sam već u zdravstvenoj stanici i odmah organizirala brifing, okupivši osoblje zdravstvene stanice i iz privatnih ljekarskih ordinacija. Osnovna zamisao sa brifingom bila je da svi čuju istu priču u isto vrijeme. Svi su dobili detaljni izvještaj o toku događaja, iz minuta u minutu. Svi u grupi imali su šansu pitati i dobiti odgovor. Svi su upitani kako su i kako se osjećaju upravo u tom času. Oni koji su očigledno bili u gorem psihičkom stanju dobili su kasnije jaču individualnu podršku. Brifing stvara jedan zajednički okvir ocjena i preporuka. Zatim smo raspravljali o onome što bi se moglo desiti u nastavku sa praktičnim mjerama kao što su: radno vrijeme, telefonska centrala, ljekarske ordinacije, kontakti sa novinarima. Usaglasili smo se da sljedeći dan okupimo osoblje radi odavanja počasti preminulom kolegi, ali i da ponovno razradimo to što se dogodilo i sumiramo reakcije osoblja. Neshvatljivo je da neko bude ranjen ili ubijen na radnom mjestu. Isto kao što je neshvatljivo da čovjek može biti ubijen ovdje, normalno je da čovjek može biti ubijen u Sarajevu. Moja znanja o brifingu kasnije sam često primjenjivala u konkretnom djelovanju.

Pri kraju 80-ih godina promijenila sam ime. Uzela sam djevojačko prezime moje nane. Ime Anna Doctare sam zavoljela još kao dijete. Nanina rođena majka zvala se Amanda Sofia Doctare, ali kao samohrana majka bila je prisiljena dati dijete na izdržavanje i odgoj drugoj porodici. Anna je odrasla kod porodice Mettavainio i Pajala, i Efrosyne sam smatrala svojom pranom jer je Amanda umrla prije mnogo godina. Smatrala sam, takođe, da sam prerasla svoje djevojačko prezime Lindstrom. Ne, to će biti Doctare. Htjela sam se povezati sa nanom i pranom kao svojim precima po majčinoj lozi. Promijenila sam "c"

u "k" pošto se Christina pisalo sa "c". Kad se pročulo da sam promjenila prezime bilo je različitih reakcija. Poneki su dolazili čestitati udaju i raspitivati se nije li novi izabranik Italijan. Drugi su mislili da takvu nezasitu osobu nisu u životu sreli, nije joj bilo dovoljno to što je doktor, mora se i zvati tako? Mama se pitala nije li prezime Lindstrom umrlo. Ali prezime Doctare bio je moj način da označim pripadnost.

Interesantan je još jedan događaj pred kraj 80-ih godina. Zamoljena sam da konkurišem na radno mjesto direktora jednog od područja zdravstva u Štokholmu. Naravno da nisam to uradila samovoljno, nego sam bila zamoljena da konkurišem. Osjećala sam se zadovoljnom na mjestu šefa ljekara. Dobila sam službu poslije svih propisanih razgovora sa pretpostavljenima, upravnikom administrativne službe, sindikalnim predstavnikom i političarima. Jednu stvar sam propustila - diskusiju o plaći. Ma koliko se činilo naivnim, ja sam smatrala da ću zadržati plaću šefa ljekara. Ali ne, ponuđena mi je plaća koja je bila 3000 kruna manja od one koju sam imala, što je bilo malo zapanjujuće. Unatoč tome, moje imenovanje sam shvatila kao unapređenje, ali ono zbog čega sam reagirala jeste što su ostalim direktorima zdravstvenih službi - muškarcima, imenovanim istovremeno sa mnom, ponuđene plaće 3000 kruna više nego meni. Objašnjenje za tu neslavnu diskriminaciju bilo je tobože što je moje područje djelovanja bilo manje od njihovog. Ali kao da to nije bilo dovoljno, nadalje se mislilo da bih trebala biti zahvalna što sam uopće dobila službu. Nije li se, ipak, radilo o nekoj političkoj igri? Ja sam konkurisala zajedno sa više kandidata i izabrana u skladu sa važećim kriterijima kao odgovarajući kandidat. Političari uvidješe da su se obrukali i povisiše ponudu za 2500 kruna. Sada je bila razlika bijednih 500 kruna. Međutim, ja sam smatrala da se ne radi o 500 kruna već o važnom principu koji se nije mogao prodavati budzašto. To je izazvalo opći metež s odjekom u novinama. Čak me ministar zdravstva nazvao:

"Christina, čitao sam o tebi u ljekarskim novinama. Zar to nije izraz spolne diskriminacije?" Moj odgovor je bio da nije izgledalo drugačije. Uvidjeh da moram birati između mogućnosti da progutam nesažvakano i prihvatim posao ili ući u borbu i možda dobiti za pravo, a istovremeno dobiti kvalifikaciju problematične, ili treća mogućnost koju niko nije očekivao – dati otkaz. Rekoh: "Nije me briga." I tako je i bilo.

Tad sam se prvi put srela sa diskriminacijom u plaći. Prema kolektivnom ugovoru, žene-ljekari su imale istu plaću kao njihove kolege muškarci i u tom dijelu su bile u povoljnijem položaju nego druge žene. Do sada su za ljekare važili isti principi nagrađivanja iako je zanimanje ljekara po važećim normama bilo muško zanimanje. Od uvođenja individualnih pregovora o plaći, plaće žena - ljekara počele su se znatno smanjivati. Savez ljekara u početku nije prihvatao to kao činjenicu, ali, na kraju su proveli neka istraživanja koja su pokazala da, kad se eliminiraju svi drugi faktori koji utiču na veličinu plaće, ostaje samo spol kao diskriminirajući faktor.

Smatrala sam da je posao šefa ljekarske službe bio uzbudljiv. Imala sam specijalan zadatak da pokušam naći nove oblike saradnje između općine i zdravstva. Išlo je dobro i očito sam bila zapažena. U augustu 1989. godine pozvaše me iz Zavoda za socijalno osiguranje i upitaše jesam li zainteresirana za mjesto šefa jedne službe u Zavodu. Osjećala sam se presretnom. Moje znanje o radu i djelatnosti Zavoda bilo je površno. Znala sam jedino da je moja kolegica Barbro Westerholm bila generalni direktor neko vrijeme, ali i da je bila prisiljena otići sa funkcije. Nadalje, da si kao ljekar mogao biti prijavljen Zavodu, kao i to da se tamo ne dešava ništa naročito.

Poslije mog prvog susreta sa generalnim direktorom i izvršnim direktorom imala sam jasan osjećaj nelagode. Odakle li je dolazio? Šta je to bilo u susretu sa tom dvojicom što je podsvijest registrirala? Šta se to desilo, a ja odlučila da potisnem i

ignoriram? Zašto sam imala osjećaj da sam teško disala kad sam zakoračila u kancelariju? Znaci upozorenja nisu, dakle, nedostajali, ali ja izabrah da se ne obazirem na njih, a i bila sam oduševljena dobijenom mogućnošću da na državnom nivou radim na pitanjima za koje sam bila zainteresirana. I od svega najvažnije: osjećala sam se počastvovanom. Nije da nisu do mene dopirale riječi starog pjesnika Tegnera: "Uspavljuju te riječi, riječi laskave. Čuj riječ istine jednom."

Bila je to lekcija koju sam morala naučiti i izvući pouku za ubuduće. Ali da će tako biti teško, nisam mogla ni pretpostaviti.

Postala sam šef Organizacione jedinice za primarnu zaštitu, stomatologiju i psihijatriju u skladu sa novom organizacijom i zvala se direktor. Pitala sam se zar se nisam mogla zvati medicinski savjetnik umjesto direktor, pošto direktor može biti u fabrici za konzerviranje ribe u Volvou. Označavanje funkcije sa medicinskim savjetnikom pokazalo bi se da sam bila odgovorna za medicinska pitanja i da sam imala savjetodavnu ulogu. Tako je bilo od 1660. godine sa Maj:ts Collegium Medicum. Nikad neću zaboraviti izraz lica gospode kad sam im iznijela svoju sugestiju. I da nisam ostavila neki drugi trag u Zavodu, ipak sam uspjela ponovo oživjeti titulu medicinskog savjetnika. Sada ima više medicinskih savjetnika u službi. No, ja sam vjerovatno jedina koja se može pohvaliti titulom "bivši medicinski savjetnik" koji nije otišao sa funkcije zbog smrti.

Kada sumiram sve što se desilo za te dvije i po godine koliko sam radila u Zavodu, mislim da sam uradila mnogo. Moja područja djelovanja, osim gore spomenutih, bila su i rehabilitacija i sudska psihijatrija, što se kasnije odvojilo i obrazovan je zaseban zavod, Zavod za sudsku medicinu. Radilo se o transformaciji sudske psihologije u skladu sa novim zakonodavstvom. Moj posao se ticao razvoja dječije psihijatrije, zdravstvene zaštite djeteta, trudnice i majke. Radila sam na vladinom zadatku o alterativnoj medicini, akupunkturi, zdravlju žena, zdravlju

izbjegličke djece i obrezivanju žena. Radila sam u Grupi obiteljskih ljekara u Ministarstvu zdravlja. Postala sam stručnjakinja u oblasti psihijatrijskog istraživanja.

Na neki način, nikad nisam prestajala biti ljekar i misliti kao ljekar dok sam radila u Zavodu. U mojoj filozofiji uvijek su bili pacijenti u ambulanti, osoblje u Južnoj bolnici u Štokholmu, na prijemnom odjeljenju i kolege u primarnoj zdravstvenoj zaštiti. Uvijek sam razmišljala šta će te sve uredbe i podzakonski akti značiti za njih. Hoće li to dovesti do boljeg zdravlja pacijenata? Hoće li to biti povoljno za kolege koji rade direktno u zdravstvu? Ili je to bilo kao sa starom pričom o ptici i ornitologu - da je ptica korist za ornitologa potpuno je jasno, ali koju korist ima ptica od ornitologije? Da su pacijenti korist za Zavod za zdravstvenu zaštitu potpuno je jasno, ali koju korist imaju pacijenti od Zavoda? Razmišljala sam pogrešno. Trebala sam razmišljati: šta misli regionalna uprava, komunalne vlasti, sindikat? Čim bi govorila javno, recimo kako će nešto utjecati na pacijente, direktno sam dobijala opaske i negativne ocjene. Kao naprimjer, reagirala sam na neopravdano dugo vrijeme čekanja u pritvoru na sudsko-psihijatrijski pregled. Smatrala sam da i u slučaju da čovjek nije bio lud prije nego li je dospio u pritvor, poslije šest mjeseci čekanja mogao bi postati duševni bolesnik. Veoma neoportuno. Sindikalni predstavnici su hrlili generalnom direktoru grmeći iz sve snage. Sada, poslije svega, mogu samo konstatirati da sam ponekad trčala pred rudu i požurivala iznijeti svoje mišljenje. Međutim, šta sam zaista trebala raditi u Zavodu? Nisu li željeli imati moju ljekarsku kompetenciju? Nisu li me zato imenovali na ovo radno mjesto? Nisam li se trebala posvetiti razmišljanju šta bi se to moglo ne sviđati ili sviđati općinskim vlastima ili šta bi činovnici u Ministarstvu zdravlja rekli? Primjer: na jednom sastanku Grupe porodičnih ljekara u Ministarstvu zdravlja izrazila sam svoju bojazan u pogledu funkcioniranja porodičnog ljekara i dobila kiseo komentar od ministar-

skog savjeta pitavši se zastupam li ja Savez ljekara. Otprilike na tom nivou se vodila diskusija. Što se tiče situacije porodičnog ljekara, i dalje je ostao jedan broj neriješenih problema na koje sam ukazivala, ali sam kasnije doprinijela promjeni sistema. Poenta svega toga, čini mi se, bila je da se na profesionalno iskustvo gledalo kao na nešto što sam mogla okačiti mačku o rep. Našla sam se u potpuno ispolitiziranoj ustanovi i moje profesionalno znanje ni na koji način nije imalo vrijednost, kao što se nije cijenilo ni u zdravstvu. Mislila sam da su mnoge činjenice i istine bile zapostavljene zbog političkog oportunizma i narcisoidne potrebe za samoodržanjem. Bilo je jasno da im je moj stil rada i razmišljanja budio nelagodu.

Strašno sam se čudila razlici između narodnom voljom biranih političara koji nisu bili naročito dobro plaćeni i velikih dobro plaćenih činovnika koji su imali siguran posao u različitim organizacijama, organima uprave i ministarstvima. Jedno takvo odudaranje. Imala sam poštovanje i osjećala simpatije prema parlamentarcima koje sam sretala u različitim parlamentarnim odborima i sarađivala sam s njima veoma dobro. Političari su znali da mogu otići ako izgube povjerenje birača. Činovnici su također znali da su pozicije političara daleko labavije nego njihove lične. To je dovelo do činovničke vladavine. Jedna nova napast sa privilegijama, moći, utjecajem, ljenčarenjem i fazonima.

Radila sam svakodnevno. Moje laestadijansko nasljeđe, marljivost i visoko mišljenje o pacijentima učinili su da sam radila do ubijanja. Niko ne izdrži dugo sa takvim radnim opterećenjem, ali ja nisam vidjela nikakvu mogućnost da smanjim tempo budući da sam poticana unutrašnjom potrebom pokazivati se sposobnom, vrijednom, kako se niko ne bi mogao žaliti da nešto nisam uradila. Nije li to tipično za ženu?

Svakako da je bilo uspjeha. Političari su bili zadovoljni, mediji su bili zainteresirani i javnost je veoma mnogo cijenila to

što smo moji saradnici i ja postigli. Ali rezultat je bio paradoksalan - što sam više imala uspjeha i više priznanja dobijala izvan kuće, sve više se povećavao pritisak i kritika prema meni unutar ustanove.

Pišem ovo zato što mnogi na svojim radnim mjestima doživljavaju isto ili slično, ali rijetko tako nešto stiže u javnost.

Počelo je sa podmuklim primjedbama na moje oblačenje, način smijanja ili način izražavanja da bi kasnije preraslo sve više u otvoreni napad na moju ličnost i profesionalnost. Kratko rečeno, cijelo moje bitisanje u Zavodu se dovodilo u pitanje uz ironiju, ismijavanje, ruganje i prijetnje praćene komentarima kao: "Ja činim to za tvoje dobro. Ja činim to da bih tebi pomogao". Granica tolerancije je pređena kad generalni direktor na jednom direktorskom sastanku reče: "I sada jedna ovosedmična glasina: "Christina i ja smo u vezi. Ha, ha,ha!" I svi se idiotski nasmijaše.

Osjećala sam da sam se počela kolebati. Kritika je strašno imala utjecaja na mene. Primijetila sam da sam se počela plašiti i to je doprinijelo postepenom gubljenju samopouzdanja. Stabilna baza koju sam imala u svom pozivu bila je teško napadnuta. Sada se to može činiti apsurdnim, ali na kraju sam se osjećala kao da je kritika bila osnovana, da sam radila pogrešno i bila neuspješna. Na šta sve ovo izađe? Kome je poruka bila upućena? Je li ona bila upućena samo meni? Sumnjam. Značilo je to i upozorenje za druge. Poruka meni je bila očita. Ja sam bila teret u Zavodu općenito, a naročito za generalnog direktora. Razmišljala sam šta da uradim. Hoću li pobjeći? U tom slučaju, gdje? Kako bi se to shvatilo? Bila bih okarakterisana kao ptica selica koja ne može izdržati duže vrijeme na jednom mjestu. Pitala sam se kakva je to kultura, bez obzira na reformu kojom se prešlo na ti- oslovljavanje i reorganizaciju, što je ostalo od kulture ovdje. Kako su se rješavali, naprimjer konflikti? Kakav je bio ustroj u jednom osporavanom i kritiziranom organu uprave? Šta

je spadalo u unutrašnju organizaciju i rukovođenje? Je li se radilo samo o klasičnoj priči o žrtvenom janjetu - sve će biti uredu ako se samo jedna osoba ukloni? Okretala sam i prevrtala sva ta pitanja u čemu sam dobila značajnu podršku i pomoć od mog starog psihoanalitičara, svojim instrukcijama da razgraničim šta je bila moja lična nesmotrenost, a šta je to što se može pripisati Zavodu. Konsultirala sam i svoje teoretičare - metodičare u Londonu. Razgovarala sam sa svojim prijateljima i na kraju sam posebno razgovarala sa svojom djecom. Sve skupa, dobila sam jednu cjelovitu sliku i spoznaju da je nadalje bilo nemoguće ostati, budući da se moj položaj podriivao sistematski. U životu čovjek se ne može držati jednog jedinog mjesta. Mora se preživjeti kao ljudsko biće sa zadržanim osjećanjima i razumom. Istovremeno sam bila uporna i nisam htjela odustati.

Na razgovore sa generalnim direktorom nikad nisam odlazila sama, već sam sa sobom uvijek vodila i svog zamjenika. Na sastanak smo uvijek išli dobro pripremljeni sa urađenom listom tačaka o kojima želimo raspravljati. Bilo je teško prezentirati i diskutirati o aktualnim pitanjima ako on nije htio da nas sasluša ili je bilo teško odgonetnuti šta je namjeravao kaza ti. Uputstva su bila nejasna. Uputstva koja sam dobijala od izvršnog direktora bila su često u suprotnosti od uputstva generalnog direktora, pa sam se često znala pitati: "Ko je moj šef?" "Ja sam šef", odgovarala su obojica. Izvršni direktor napomenu da još nisam doktorirala. Nisam, to nije bila nikakva tajna, ali jesam li mogla stići uraditi to? Smatrao je da bi trebala uzeti neplaćeno odsustvo da to završim. Još jedan način da me se oslobodi. I sve u dobroj namjeri, razumije se.

Jedna druga varijanta bila je upućivanje poziva na sastanke na kojima sam trebala prisustvovati. Mogla sam biti pozvana samo nekoliko sati unaprijed i bez šanse da se priprelim. Naravno da sam dobijala kritike zbog mog šturog izlaganja. Ali, ja nisam ni mogla biti pripremljena.

Događaj koji me zaista uplašio zbio se nešto prije Božića 1991. godine, ali će proći još pola godine prije negoli se krug zatvori. Radni dan je započeo telefonskim pozivom od jedne muške osobe koja reče: "Doći će jedna osoba u Zavod i ubiti te, on ima četiri kalašnjikova.". "S kim razgovaram?", upitah. "Ja sam iz SEPO-a (Služba državne bezbjednosti)". "Mogu li dobiti tvoje ime i broj telefona da ja tebe nazovem?" "Neće trebati", reče glas i spusti slušalicu. Trebalo je preduzeti neke mjere kad se dobiju ovakve prijetnje, između ostalog, informirati šefa. Dakle, pokucala sam na njegova vrata i zamolila za dozvolu da uđem i ispričam šta se desilo. Bio je dobre volje. Ja sam bila potresena i uplašena. Ne dobijaju se prijetnje smrću svaki dan. U njegovoj kancelariji nalazila se stara kasaorman koju on otvori i izvadi flašu konjaka. "Ovo sam dobio na poklon. Dobro će ti doći malo pokvasiti grlo", reče. Obeća da će preduzeti neophodne radnje i bio je na neki način dirljiv u svojoj brizi.

Nekoliko sati kasnije trebala sam ga ponovno sresti na davno zakazanom sastanku na kome sam morala biti s njim oči u oči. On se odmah počeo žaliti na sve probleme što sam mu stvorila to jutro. "Ali", protestirala sam blago, (bila sam pravo ranjiva poslije jutarnjeg događaja), "smatrala sam da te trebam informirati kad se tako nešto desi". Onda je otpočeo razgovor. On povisi glas, počeo mahati rukama i nervozno zubima gristi olovku. Loš znak. Vikao je: "Ja sam te upozoravao! Nisi se popravila!" Zapalio se u toj mjeri da nije mogao artikulirati riječi. Pljuvačka je frktala na sve strane. Prvo sam sjedila ukočena pred egzibicijom dr. Jekylla i dr. Hydeja da bih nešto kasnije briznula u plač. "Ali, ovaj put ću ti oprostiti, i ovo je posljednje upozorenje", reče na kraju. Nekako sam ipak mogla razlučiti da ovo što se dešava nije normalno, ustvari, bilo je potpuno zakućeno. Ja sam predmet njegovog izživljavanja. Radi se o nečemu drugom, ali nisam mogla dokučiti o čemu. Ta mučna lična preobrazba kojoj sam svjedočila, zastrašila me. Šta ga je

učinilo tako bijesnim da izgubi samokontrolu u tom stepenu, da se ponaša ovako? Kad sam se vratila u službu, prokuhalo je sve u meni. Plakala sam i plakala i cijela služba je znala da sam bila izvikana od generalnog direktora. Isti dan smo jeli tradicionalni božićni ručak i ja sam sjedila i šmrcala crvenog nosa i natečenih očiju nad božićnom šunkom i haringom.

Stupih u kontakt sa Savezom ljekara i upitah šta ću raditi. Jesu li oni mogli pomoći? Vjerovatno su mogli jer su poznavali mog šefa, ali ne, oni nisu mogli ništa učiniti. Kako ću nastaviti dalje? Hoću li odustati? Pobjeći? Jedino što mi je palo na pamet jeste da se nastavim boriti kao što sam i naučila. Rezultati moje službe i moji lični bili su, kako se govorilo, veoma cijenjeni. Jedan od mojih radnih kolega reče: "Šta to radiš, ne pokazuj suze!"

Bit to borba na život i smrt, ali kao što poslije svakog mraka dolazi dan i ja sam uspjela izbjeći susret s njim za vrijeme proljeća 1992. godine. Išla sam na nove konferencije o amfetaminu, medicinskom sredstvu za smirenje i suzbijanje patološkog straha, ali koji je istovremeno predstavljao veliki rizik za stvaranje ovisnosti u slučaju povećane upotrebe. Rezultat naše pedagoške borbe bilo je dramatično smanjenje propisivanja tih lijekova. Mnogi narkomani su upotrebljavali, također, benzodiazepin da bi produžili djelovanje droge. Lijek su dobijali na recept koji su propisali nemarni, nesavjesni ljekari ili ljekara bez skrupula, falsficiranjem recepata ili krađom. Uvedena je saradnja sa policijom i ja sam vjerovatno jedini medicinski savjetnik koji se našao na Sorgelsovom trgu (u Štokholmu) i pratio policiju i njihov rad na terenu, te vidio kvartove narkomana.

U proljeće sam uzela nekoliko dana odmora da bih mogla pjevati u horu, Chalmerhor, na Svjetskoj izložbi u Sevilji. U Švedskoj se govorilo o predstavi kao velikom uspjehu, dolazilo je više hiljada posjetilaca dnevno. Propustilo se reći da prave atrakcije imaju 50.000 posjetilaca na dan. Švedska predstava je bila nostalgično gledanje unazad na prijašnja velika događa-

nja i ukazivanje na nedostatak vizije budućnosti i vjerovanja u budućnost, što je bilo srceparajuće bolno. Ne. Snaga, optimizam i nada egzistirale su na predstavama islamskih zemalja. Zapadni svijet je izgledao kao neki stari umorni ujak slomljen kostoboljom. Hor je pjevao jednu novonapisanu rock-operu koja se zvala "Which, which" (Koji, koji), koju su napisala dvojica veoma nadarenih norveških muzičara - dvije žene. Opera je prikazi-vala spaljivanje na lomači pametnih i sposobnih žena u sred-njem vijeku od katoličke crkve. Kako su žene osuđivane i spaljivane na lomači? Jedno tiho rasuđivanje - koliko i kako se zaista dešavalo? Čim se žene pokažu odviše pametnim i opasnim, postajući prijatnom muškoj hijerarhiji, provodi se procesija po kratkom postupku. Zašto je religija bila tako neprijateljski nastrojena prema ženama? Zašto se katolička crkva upustila u tako nešto? Zašto je naša švedska protestantska crkva dozvolila proganjanje žena koje su željele biti svećenici? Zašto su muslimani, slikovito rečeno, udarali Kur'anom u glavu islamske žene? Ima li genetske razlike kad je u pitanju duhovnost?

U Španiji, naročito oko Sevilje, dogodila su se užasna etnička čišćenja prije 500 godina. Arapi su doprinijeli stvaranju kulture i ekonomije u Španiji. Španski Jevreji držali su trgovine i nauku. I Jevreji i Arapi su protjerani. Jedna grupa Jevreja se nastanila u Sarajevu i, po pričanju, primljeni su velikodušno od turskog paše koji se iznenadio odlukom španskog kralja da protjera tako sposobne i pametne građane. Bilo je to vrijeme sarajevskog procvata, kako u kulturnom tako i u ekonomskom smislu, sa mješavinom jevrejskog, kršćansko-katoličkog, pravoslavnog i muslimansko-turskog utjecaja. Stojeći na mjestu etničkog čišćenja provedenog prije pola milenija nisam se baš nadala da ću biti i na jednom drugom mjestu etničkog čišćenja samo pola godine kasnije.

Poslije povratka iz Španije posao je ličio sve više na igru mačke i miša. Jednog dana, početkom 1992. godine pozvaše me

kod generalnog direktora. U kancelariji su sjedili generalni i izvršni direktor, svaki u svom uglu trosjeda. Pokazaše mi na mjesto na drugoj strani stola. Generalni započe razgovor riječima kako bih ja trebala potražiti neki drugi posao. On nije imao povjerenja u mene već duže vrijeme. Zamolih ga da kaže nešto konkretno što bi upućivalo na moje greške. Ne, nije to bilo to. Ja sam bila strašno sposobna, vrijedna, ali nismo na istoj talasnoj dužini. Upitah ga bi li mogao malo podrobnije objasniti šta je to značilo. Ne, nije mogao, bilo je to samo nepodudaranje krvnih grupa. Upitah šta misli da će dobiti oslabađajući me se. Pa, svi problemi u Zavodu bi nestali, samo da ja nestanem. Nisam vjerovala svojim ušima i sjetih se Ferninanda i Isabelle i da on nije bio prvi u historiji koji je vjerovao da se unutrašnji problemi mogu riješiti čistkom i protjerivanjem, a sigurno nije ni posljednji koji tako misli! Mnogi su se žalili, a kad sam pitala ko se žalio, on spomenu nekoliko osoba koje su, kad sam ih kasnije pitala, rekly da se nikad nisu žalile na mene pred generalnim. Okrenuh se izvršnom direktoru i upitah ga ima li on šta reći. On promumla nešto o benzodiazepinu i da sam navukla na sebe kritiku nekoliko kolega zbog toga. To je bio, dakle, kraj. Nikad više neću sresti ovu dvojicu gospode ponovno. Prilika se neće više nikada ukazati. Ovo bi trebala biti moja labuđa pjesma.

Napokon! Napokon sam osjetila bijes – duboki, sveti bijes. Ustadoh i počeh govoriti i vidjeh kako se gospoda kupe u svojim ćoškovima i utapaju sa šarolikošću tapeta. Ja mogu postati ajkula kad dobijem nadsnagu i onda... Sjedili su potpuno tiho. Generalni je vrtio rukama i žvakao olovku u svom uobičajenom stilu, ali ne reče ništa. Ja sam osjećala neku ledenu mirnoću. Govorila sam im kako sam se osjećala svih ovih godina. Kako je osjećati se predmetom uživljanja. Kako je bilo imati dvojicu nadređenih koji nisu znali sarađivati međusobno, koji su davali dupla i suprotna uputstva. Kako je biti izložen vrijeđanjima i napadima na ličnost i profesionalnost. Kako je nedostatak pošto-

vanja utjecao na radnu atmosferu. Spomenuh kao primjere jedan direktorski sastanak kad je generalni direktor cereći se pravio aluzije na seks. Kako se moglo desiti da državna uprava postane igraonica? Najradije bih dala otkaz, sa stupanjem na snagu odmah, na mjesto medicinskog savjetnika i šefa službe. Ali nisam htjela iskrasti se na zadnja vrata kao pas sa podvije-
nim repom među nogama. Kad sam završila svoj govor, na tro-
sjedu nisu više sjedila dvojica muškaraca. Tamo su sjedila dvo-
jica malih uplašanih dječaka koje je mati uhvatila na djelu.

Očekivala sam muškarca! Očekivala sam muškarce! Odras-
le, zrele muškarce sa poštovanjem prema sebi i drugima i sa
dostojanstvenom susretljivošću među sobom i saradnicima. Šta
sam našla? Uplašene muškarce koji su postali opasni muškarci,
koji su upotrijebili svoju moć destruktivno, umjesto za kon-
struktivno i kreativno rješavanje problema i konflikata. Moć
kao cilj sama sebi.

Izlazeći iz kancelarije sjetila sam se jedne epizode iz svog
djetinjstva. Imala sam 8-9 godina. Bio je ljetni raspust i išla sam
s jednom familijom u njihovu vikendicu. Zrak je mirisao i sunce
je sijalo. Jedan od dječaka predloži da izdijelimo brodice od
kore drveta. Kao djevojčica nikad nisam ranije djeljala ništa od
drveta, ali ovog puta je to prevazišlo sva moja očekivanja. Dje-
ljala sam iz zadovoljstva. Janu je išlo daleko slabije unatoč što
je bio dječak i imao svoj nož. Mama nas pozva na ručak. Ja po-
redah brodice i uđoh u kuću, a Jan se zadržao te dođe nešto kas-
nije. Poslije ručka smo izašli ponovo vani da bih ja našla sve
moje brodice razvaljene. Igra je bila gotova! Možda se ova dvo-
jica dječaka ponašaju isto i u starijim godinama?

Čak i da je nedostajala realna osnova za davanje otkaza, uvi-
djela sam da moram otići. Nijedan sud za radna prava u svijetu
ne bi mogao spasiti ovakav posao. Mogla sam ostati zaposlena u
Zavodu kao "ministar bez portfelja" ili kao zatvorenik na svjeti-
oniku, sa velikim rizikom ostajanja bez radnih zadataka a kasni-

je bi došlo i do daljnijih ponižavanja. Nije bilo nikakvog pado-brana koji bi zaustavio stropoštanje u duboku prašumu mraka. Zapadala sam u crnu rupu. Istovremeno je završila i moja pri-vatna veza sa jednim muškarcem i to je bilo kao kap u prepunoj čaši. On sam upotrijebi izraz "vraćati se u svoju ljušturu". Oče-kivala sam muškarca, a dobila plašljivog jadnika koji se uvukao u svoju ljušturu.

Razočarenje je bilo ogromno. Cijeli život je bio poljuljan. Na psihički pritisak reagirala sam tjelesnim simptomima i dobih teške bolove u prsima sa teškoćama disanja i moradoh potražiti ljekara. EKG nalaz nije bio sasvim uredi. Ponudiše mi ležanje u bolnici sa dijagnozom: moguć infarkt. Ali ja odbih. Bila sam planirala kratko krstarenje brodom do Sankt Petersburga jer sam osjećala da trebam otići od svega. Na brodu je bio jedan zonterapeut koji je naučio liječenje zonterapijom. Radoznanost je nadvladala i ja sam iskoristila priliku. I terapija pomože, bo-lovi u prsima nestadoše. Zonterapeut je konstatirao da sam bila ukočena u grudnom košu i kičmi. Nije li imao pravo? Više godi-na sam živjela u teško pritisutoj psihičkoj situaciji. Jasno je da je tijelo reagiralo. Znao je to i stari Kinez koji je prije više hilja-da godina počeo sa zonterapijom. Znao je to i stari Avichena pri-je hiljadu godina. Da su duša i tijelo jedno.

ISTRAŽIVANJE POVREDA IZAZVANIH NASILJEM

Ljeto 1992. posvetila sam torturi i Toski. Ne, ne torti Tosca. Operi. Osjećala sam se žrtvom. Nalazila sam se u velikoj crnoj rupi. Srećom, oko mene su bili ljudi. Djeca su me podržavala, tješila i na sve moguće načine pokazivala da me vole. Prijatelji su, također, bili tu, pri ruci. Imali su snage slušati moje, po neko-liko puta ponovljene priče. Saradnici su pokazivali svoj lojalitet, iako su i sami bili zaglibili u blato. Zaista su pokušavali, čak i na poslu, da se izbore za moju stvar, ali bilo je to kao udaranje glavom o zid. Na rastanku su mi poklonili rukom bojenu vinsku čašu na kojoj je pisalo "Open Mind" (Otvoreni um). Političari koji su sjedili u upravi Zavoda postavljali su pitanja na što je generalni direktor prijetio ostavkom u slučaju da mu se iskaže nepovjerenje. Bila je to korisna pouka kad čovjek već preživi sve, ali ja tako nešto ne bih poželjela ni svom najvećem neprijatelju. Mediji su bili veoma zainteresirani za ono što se dešavalo u Zavodu. Lično sam se držala po strani. Novinarka jednih velikih dnevnih novina, koja me jedne prilike intervjuirala o alternativnoj medicini, rekla mi je mnogo kasnije kad smo se srele: "Vi ste bili kao strana, egzotična ptica jakih boja među svim onim sivim i prašnjavim tamo. Bila sam iznenađena kad sam Vas vidjela tamo, jer se niste uklapali u tamošnju atmosferu". Ne, zaboga, pa i nisam se uklapala.

Kad su čuli šta se desilo, parlamentarci u Grupi za psihijatrijsko istraživanje upitaše me jesam li voljna nastaviti raditi u

okviru istraživanja. Sa zahvalnošću prihvatih njihovu ponudu. Napravili smo jednu studijsku posjetu Centru za zlostavljene danskog Crvenog križa u Kopenhagenu, gdje smo mogli povući pravce daljnjeg istraživanja u cilju oblikovanja državne podrške u rehabilitaciji izbjeglica koje su bile žrtve nasilja i zlostavljanja. Kao potpisnica UN-ove Konvencije protiv zlostavljanja iz 1984. godine Švedska se obavezala preuzeti odgovornost za rehabilitaciju izbjeglica - žrtava nasilja - a koji su potražili azil u Švedskoj iz političkih razloga. Švedska nije ništa učinila u skladu sa preuzetim obavezama unatoč tome što se to stalno potezalo u Riksdagu (švedski parlament) kroz pitanja delegata. Kroz svoj posao, kao ljekar, srela sam pacijente koji su bili žrtve zlostavljanja i koji su patili od naknadnih posljedica, dugo poslije svega. Dakle, dobila sam vladin zadatak da istražim forme državne podrške izbjeglicama koje su žrtve zlostavljanja. Formalno sam bila na neplaćenom u Zavodu.

Kako prići materiji koja govori o nasilju? Nasilje je djelatnost vrijedna najvećeg prezira kojom se čovjek mogao baviti! Zlostavljanje kao čin usmjeren da ozlijedi druge ljude, da nanese drugim ljudima takve tjelesne i psihičke patnje koje se nose trajno kroz život. Zlostavljanje, čiji je cilj uništiti ljude a kasnije možda i ubiti ih. Bilo bi mnogo bolje ubiti ih odmah, nego pustiti da žive. Zlostavljanje je pratilo ljudsku historiju paralelno sa razvojem normi o čovječnosti, o svetom pravu na život i njegovoj nepovredivosti. Kako je to moguće? Životne li ironije da se i ja, koja sam se i sama osjećala žrtvom, poniženom, povrijeđenom i izloženom zloupotrebi moći, za vrijeme ljetnih mjeseci prihvatim posla kao što je istraživanje zlostavljanja koje predstavlja daleko najveću zloupotrebu moći.

Već pri prvoj posjeti Kopenhagenu sa Grupom za psihijatrijsko istraživanje bila sam ubijeđena da ću moći izdejstvovati još nekoliko dana studijske posjete. Duh humanizma i nada koji su prožimali djelatnost u Centru za žrtve zlostavljanja ostavili

su jak dojam na mene. Je li to bila jedna neophodna izvedba suprotna svom zlu i svoj nečovječnosti s kojom se osoblje susretalo u kontaktu sa žrtvama zlostavljanja? Već u Kopenhagenu naučila sam posebno razlikovanje žrtve i preživjelog. Žrtva je pasivna, pogođena i definitivno bez nade, dok preživjeli ispoljava aktivnost da je čovjek izabrao da se bori za život, da nije odustao nadati se i da ima unutrašnju snagu. Ovim nije rečeno da oni koji su podlegli u mukama zlostavljanja i drugog nasilja nisu imali tu snagu. Postoji de facto jedna fizička granica preživljavanja. Niko nije preživio gasne komore, niko nije preživio izbacivanje iz aviona sa visine od više stotina metara.

U Švedskoj sam posjetila različite centre gdje su se medicinski obrađivali pacijenti sa povredama zadobijenim zlostavljanjem i zadivila se humanizmu i angažmanu kojim je prožeto osoblje koje je izabralo raditi na ekstra psihički zamornom poslu. Nazvala sam ih osobe "kojima gori pod nogama". Bila sam i u Londonu gdje sam posjetila jedan centar gdje se tretman vršio po modelu metodične teorije. Tretman polazi od činjenice da se pacijent nalazi u određenom okruženju, koji djeluje na njega ali na koga djeluje i sam pacijent. Kao primjer može biti: familijarno porijeklo, krug prijatelja, radno mjesto. Rezoniranje ide ka tome da je pacijent dio sistema i da je pod utjecajem okruženja. Jedan interesantan način shvatanja, budući da, kad je čovjek pogođen zlostavljanjem i drugim nasiljem, okruženje ga tretira kao odbačenog. Čak se i žrtva osjeća tako. Samopreziranje nagrizi individuu i na duže vrijeme prijeti prouzrokoivanju razbijanja cijelog unutrašnjeg psihičkog sistema i time razaranja osjećaja pojedinca u sistemu. Čovjek osjeća da njegov ego nestaje, dakle, prestaje postojati. Patološki strah - taj slobodni "plutajući" strah od istrebljenja prijeti njegovoj egzistenciji. Samoubistvo postaje često rješenje te nepodnošljive situacije.

U prvom članu UN-ove Konvencije o torturi piše: "Pojam torture obuhvata svako djelo kojim se nekoj osobi namjerno na-

nose teški bolovi i patnja, bez obzira na to jesu li psihičke ili fizičke prirode, u cilju npr. da od nje ili treće osobe dobije podatke ili neko priznanje, da je kazni zbog nekog djela kojeg je ona ili treća osoba učinila ili je osumnjičena da je učinila, ili vršenja pritiska ili prisile na nju ili treću osobu; u slučajevima da je bol i patnja prouzrokovana djelovanjem javnog službenika ili osobe u službi javnih djelatnosti. Kao tortura ne smatra se, međutim, bol i patnja uzrokavana direktno ili indirektno kao zakonsko-kaznene posljedice."

UN-ova definicija torture je prožeta racionalnim ciljem kao što je iznuđivanje podataka ili priznanja. Narod u cijelosti ima vjerovatno shvatanje da postoje razlozi zlostavljanja. Gdje ima dima ima i vatre, predodžba izgrađena na vezi uzrok-djelovanje-razmišljanje. Da, dakle, postoji pitanje krivice koje se mora riješiti, pa i na najbrutalniji način. Prema mom mišljenju, to je ogromna zabluda. To zavodi naša razmišljanja pogrešnim putem i ne možemo rasvijetliti zlostavljanje kao fenomen. Ne, zlostavljanje ima potpuno drugi cilj. Namjera zlostavljanja nije da iznudi informaciju ili priznanje, već da pokaže moć. Rijetko se dešava da je onaj koji je izložen zlostavljanju učinio neku pogrešku ili nešto nezakonito. Priznanja koja se iznuđavaju zlostavljanjem predstavljaju samo način što većeg poniženja žrtve. Osjećaj stida se često pojavljuje kod žrtve kad otkrije nešto, čak i kad informacija nema nikakvog značaja - kako pravno tako i faktički. Informacija iznuđena zlostavljanjem može se dobiti na jedan značajno jednostavniji način, naročito u naše vrijeme visoko razvijene informatičke tehnologije.

Za vrijeme ljetnih mjeseci te 1992. godine polahko su se počele sklapati kockice u model našeg shvatanja kako se tortura uklapa u naš nagonско-afektni mehanizam, kad su u pitanju nesvjesne i podsvjesne psihičke reakcije kod nas ljudi. Uočiti i opisati te mehanizme bilo je odlučujuće za razumijevanje kako je tortura moguća i na koji način bi se mogle rehabilitirati žrtve

zlostavljanja. Važno je da se počinioци torture privedu na sud, provedu istrage i osude. Mora se utvrditi šta je ispravno a šta greška, šta je dobro, a šta loše, da bi mogao započeti proces izmirenja. Politička amnestija predstavlja kolektivno poricanje koje stvari čini gorim. Kriminal se uvijek mora podvesti pod zakon i osuditi. U suprotnom slučaju poruka žrtvi jeste: "Vaše patnje su nevažne. Vi ne značite ništa za moćnike i izvršioce moći". Poruka počinioциma zločina bi bila: "Sve je uredi. Idite. Vlastodršci se ne brinu za vas, vi možete ponovo upotrebljavati vašu moć".

Opera Tosca emitirala se na TV u direktnom prijenosu iz Rima isto ljeto. Gledajući operu osjetila sam da je to upravo ono za čim tragam. Kroz muziku i radnju oblikovala se forma torture kao unutrašnje psihološko zbivanje u čovjeku. Mehanizmi u vječitom trouglu žrtve, počinioца i pomagača učinjeni su jasnim i prepoznatljivim. U psihologiji se to zove "Karpmanov trougao". Tosca je predstavljena kao orgijanje crnih, mrklih, osvetničkih, negirajućih i time opasnih osjećanja. Taj jaz između faktičke stvarnosti i našeg poricanja iste čini torturu mogućom. I upravo nam Puccini to prikazuje u svojoj operi.

Radnja se odvija u Rimu 1800. godine. Rimska republika koju je uspostavio Napoleon, doživjela je slom i kralju odane trupe iz Napulja zaposjele su Rim. Nastala je neka vrsta bezvlašća, i u toj situaciji nastupa šef policije Scarpia kao izvršilac vlasti, ali također, i kao personifikacija svjetske moći. Cavardossi je junak, čovjek koji je opsjednut novim liberalnim idejama. On je Jakobinac i bori se za svoju ideju slobode. Unatoč činjenici da Cavardossi potiče iz jedne aristokratske porodice, u očima Scorpia on je izdajica. Različito razmišljanje ne smije postojati, ono se kažnjava smrću. Scarpia učvršćuje svoju poziciju moći kroz brutalan teror i bezobziran lov na one što drugačije misle, koji se žigošu kao državni neprijatelji. Scarpia se ujediniio sa religijskom vlašću. Dok kardinal prolazi katedralom sa svojom pratnjom, horska izvedba "Te Deum" predstavlja jednu

povišenu muzičku osnovu za Scarpijeve erotske fantazije o tome kako će osvojiti Cavaradossijevu ljubavnicu Tosku. Puccini je na jedan muzički genijalan način prikazao spoj svjetovne i duhovne vlasti i ujedinjenja sile i uživanja. U sljedećoj sceni sreću se Scarpia i Tosca na dvorcu - prebivalište svjetovne moći - i on pokazuje, sasvim jasno da ima moć nad Toskinim i Cavaradossijevim životima. Cavaradossija zlostavljaju u susjednoj sobi da bi priznao gdje se krije njegov drug, a Toska se osjeća nemoćnom i izbezumljenom budući da je prisiljena slušati njegove krike od bolova. Ona igra na svoju posljednju kartu, prihvata Scarpijevo približavanje, što je upravo ono na što je on računao da će rezultirati zlostavljanje Cavaradossija. Ali Toska iskorištava priliku i zabada nož u Scarpiju. Treća scena se odigrava na Castel San Angelo, gdje Toska vjeruje da će se Cavaradossi spasiti prividnim pogubljenjem. U međuvremenu se pokazuje da je to stvarna egzekucija. Cavaradossi leži mrtav i kad Toska čuje Scarpijeve ljude kako se približavaju, vrši samoubistvo tako što skače sa zidina San Angela.

Opera na jedan potpuno briljantan način kroz muziku i radnju prikazuje što je bit torture: da savlada i pobijedi, omalovaži, osvoji, uništi, razori, siluje i na kraju ubije žrtvu. Nasilje i seks, moć i božanstvo utapaju se jedno u drugo i postaju jezgro torture. Ovdje se prikazuje što se dešava kad nema izmirenja, oprosta, savjesti, kratko rečeno ljudske ljubavi u jednoj strukturi moći, gdje se takve ljudske sposobnosti i osobine smatraju ponižavajućim i tretiraju kao slabosti.

U operi se prikazuje trougao između žrtve, počinioca i pomagača koji niko ne može prekinuti već samo mogu mijenjati mjesta jedni s drugim. Dolazi do zamjene uloga, žrtva postaje egzekutor, pomagač postaje žrtva i egzekutor, egzekutor postaje žrtva. Žrtva ili radije rečeno, prvoidentificirana žrtva, jeste Cavaradossi, koji umire zbog svojih ideala. Pomagač Toska pokušava ga spasiti tako što pridobija počinioca / egzekutora Scar-

piju za sebe i ona postaje žrtva. Iz svoje ponižavajuće situacije kao žrtve odlučuje se osvetiti i ubiti Scarpiju, i postaje i sama, dakle, egzekutor. Scarpia postaje žrtvom, ali on ju je prevario i sveti joj se i poslije svoje smrti tako što obećano prividno pogubljenje jeste zapravo stvarno pogubljenje. Smrću Cavaradosija njena lična žrtva postaje besmislena. Oduzevši život Scarpiju ona se vječno vezala za njega. Dok skače sa zidina San Angela, ona dovikuje Scarpijevo ime. Vječni trougao se proizvava. Toska je samo mijenjala uloge od pomagača do žrtve i egzekutora. Opera Toska pokazuje da su se psihološki postupci torture i nasilja uvijek nalazili u čovjekovoj duši. Takvu intuitivnu i iznenadnu spoznaju torture nisu mi mogli dati nikakvi udžbenici.

Čovjekovu težnju za vlašću i moći tumačim kao potrebu stvaranja kontrole nad svojim ličnim životom. Mi radimo to što je u našoj moći i što se smatra normalnim i pogodnim. Međutim, težnja za sveopćom vlašću i moći, svemoći, što je nerazumno i ne naročito normalno, čini se shvatljivim. Svemoć se upotrebljava kao način da se ostvare svoje lične osjetljive afektionagonske funkcije. Obezbjedujući moć i kontrolu nad drugim ljudima neuspješno se pokušava prikriti lična nesposobnost. Čovjek se zavodi vjerovanjem da ukoliko on ima kontrolu nad životima i smrću drugih ljudi može, takođe, vladati i svojom unutrašnjom morom. Ta potpuno nenormalna, apsolutno pataloška i neshvatljiva rezonovanja jesu prvi koraci od svemoći do nadmoćnosti. Svemoćni vlastodršci žele biti nadmoćni i vladati nebom i zemljom, vladati životom i smrću, žele postati Bog. U svojoj težnji za besmrtnošću ljudi moćnici koriste enormna sredstva da bi izgradili mauzoleje i tako produžili svoju prisutnost na Zemlji i poslije svog odlaska, ili da bi napravili herostratsko djelo kako bi bili vječno zapamćeni. Izraz herostratičan dolazi iz grčke historije, kad je neki nepoznati Herostratos zapalio Artemisovu bogomolju samo zato da bi ga ostatak

svijeta zapamtio. Jedno herostratično djelo jeste dakle kriminalno djelo koje u svojoj besmislenosti daleko nadmašuje nenadoknadive vrijednosti koje su razorene. Ni novijih primjera ne nedostaje. Razaranje Starog mosta na rijeci Neretvi u Mostaru. Totalno uništenje 600-godišnje Ferhadije, džamije u Banjoj Luci, koja je postala asfaltirano parkiralište. Granatiranje Nacionalne biblioteke zapaljivim granatama u Sarajevu. Razaranje starog dijela grada Dubrovnika koji je proglašen svjetskom kulturnom baštinom i kao takav uživao posebnu zaštitu. Srpski komandant koji je naredio granatiranje Dubrovnika rekao je: "Mi ćemo izgraditi i veći i stariji Dubrovnik". Očitije se i ne može izraziti svemoć.

Svemoćni gospodar /diktator/ terorista traži poštovanje u formi stalno novih žrtava, kao dokaz svoje moći i božanstva. Totalna nemoć žrtve pojačava dojam moći kod napadača. Pojačava se njegova narcisoidna uznemirena lična slika o samom sebi kao moćniku. Besmislenost ludog moćnika jeste najčešće Ahilova peta koja ga čini ranjivim. Vanitas vanitatum – besmislena besmislenost - znači da je čovjek smrtan, da je sve prolazno, i da sva ljepota vene i umire. Motiv prolaznosti bio je posebno uobičajen u 17. i 18. stoljeću u umjetnosti, kad su gospodari smatrali da imaju božansku moć. Pametni, intuitivni i nadareni instinktom, umjetnici su vjerovatno znali šta su radili kad su crtali mrtve glave i prigušenu svjetlost pa čak i sove, koje predstavljaju mudrost. U naše vrijeme narcisoidna besmisao ogleda se na TV-u. Što se više pojavljuje čovjek na TV-u sve je značajniji i vođe se slave kroz spretno državno upravljaju propagandnu mašineriju.

Pitanje o kojem sam razmišljala bilo je: U kom kontekstu se pojavljuje tortura, u kojim političkim sistemima dolazi do torture? Do torture dolazi u zemljama sa ideologijama koje tvrde da državni interes ide prije svih drugih, tj. u zemljama sa totalitarnim režimima, desničarskim ili ljevičarskim. Kako u ko-

munističkom i socijalističkom sistemu, tako i u fašističkom i nacističkom režimu. Čovjek kao jedinka biva potpuno nevažan i mora se samo prilagoditi kolektivu, a sve za državno dobro. Vlastodršci se rado postavljaju za oca nacije koji brine o svojoj maloj zavedenoj djeci. Kad on "tuče" svoju djecu, radi to iz ljubavi prema njima, da bi oni razumjeli ono što je najbolje za njih i vratili se na pravi put i da bi ta "tučena" djeca bila drugima za primjer. Država uvijek ima prvenstvo prava tumačenja i čovjek-pojedinac nema se zbog čega suprotstavljati, on je praktično obespravljen. Izraženo drugim riječima, demokratija je najbolja prevencija protiv torture. U zemlji potpisnici UN-ove Konvencije o torturi bez demokratske vladavine Konvencija ne predstavlja nikakvu zaštitu pojedinca.

Stare priče kazuju da kad čarolija izađe na svjetlost, sama se rasprši. Mudrost koja važi i dan-danas za sve one koji zloupotrebjavaju moć. Osvijetliti njihova mračna djela i iskopati činjenice i istinu na svjetlost dana je, dakle, najbolji način da ih se pobijedi. Internacionalna straža postaje važna i izvještaji koji dolaze do njih ne smiju se ostavljati ad acta pri prvom uzdisanju. Samo međunarodni pritisak i osuda mogu prisiliti na promjene. Počinioci potom moraju odgovarati, a zločine moraju osuditi sudovi, nacionalni ili međunarodni. Slobodna riječ, sloboda govora, važan je preduvjet da nasilje ne prođe nekažnjeno. Dokumentacija o nasilju i sistematsko prikupljanje činjenica postaje kao ledena voda što zaledi i one najvatrenije mitove koji daju legitimitet nasilju.

Dok sam radila na vladinom zadatku, već godinu dana je trajao rat u bivšoj Jugoslaviji i nisam mogla ni pretpostaviti da ću se, samo nekoliko mjeseci kasnije, nalaziti usred rata i da je sav ovaj posao bio, ustvari, ogromna mentalna priprema za susret sa ratnom brutalnom stvarnošću. Bilo je to kao neka vrsta psihološke pripreme. Ono o čemu sam mnogo razmišljala i što nisam razumjela jeste kako je toliko mnogo običnih, pristojnih građana

na moglo postati suigračima u tri osvajanja, ubijanja i terorisanja. Moj stari učitelj Wilhelm Sharp je pričao da se za vrijeme nacista u Njemačkoj upotrebljavala riječ "Radfahrer" (biciklist) kao metafora za onog koji je grabio naprijed. Što je brže želio dostići željeni cilj, sve je više tonuo u blato i sve se dublje klanjao vlasti i sve više preuzimao na sebe javne zadatke s kojima vrhovi moći nisu željeli prljati ruke. Ko su te osobe odviše žedne moći koje su bile spremne prljati svoje ruke u cilju omogućavanja carskog ludila? Šta ih pokreće? Nalazi li se preduvjet toga u polju između svemoći i nemoći? Šta je to odlučujuće da bi jedan običan pristojan čovjek rekao: "Stani. Ovako više ne može" ili da bi šutio i odobravao. Koje unutrašnje i vanjske snage bivaju potrebne da bi se čovjek identificirao i solidarisao sa žrtvom ili išao suprotnim pravcem i prihvatao pa čak i slavio počinioća djela i moći? Može li biti da su se počinioći i sami nekad osjećali žrtvom i sada se svete? Ako je tako, kako se razvijaju mehanizmi takvog razvoja događaja? Je li moguće da su se i sami osjećali povrijeđenima i izloženi nasilju i imali nepodnošljivo djetinjstvo? Ako to važi za individuu, može li to važiti za cijele grupe, pa čak i za cijeli narod? Ako je to tako, može li objašnjenje toga biti da vođe, diktatori, moćnici, podgrijavaju atmosferu putem propagande i igraju na kartu žrtve koja zahitjeva osvetu?

Je li to bila bit nacizma, osjećaj sramote i poniženja i potreba za rehabilitacijom nacije poslije Versajskog mira? Je li to bilo ono što je učinilo mogućim da jedan slikar i vicekaplar pređe iz Austrije u drugu državu, Njemačku, i tvrdi da on ima rješenje za njihovo ponovno ujedinjenje i življenje u vječnom hiljadugodišnjem carstvu? Može li se u tome tražiti razlog rata na Balkanu? Srbi, koji se osjećaju žrtvom i koji su bili ugnjetavani i ponižavani 600 godina od Turaka i Otomanske imperije. Je li to čini mogućim da se sin jednog siromašnog obučara iz jednog brdskog sela u Crnoj Gori proglasi predsjednikom srpske samo-

proglašene republike i zahtijeva odmazdu i svoje historijsko pravo na državu?

Duhovna vlast, crkva, također, mora doprinositi legaliziranju nasilja. Pravoslavna crkva je to učinila u najvećoj mogućoj mjeri kad je u pitanju rat na Balkanu. Za vrijeme Drugog svjetskog rata, pasivan odnos Katoličke crkve bio je važan faktor koji je doprinio da su se nacisti osjećali slobodnih ruku. Crkva je mogla otvoreno reći svoje mišljenje mnogo ranije i jasnije. Jedan njemački protestantski svećenik je otvoreno izrazio svoje mišljenje, na vrijeme i jasno. Poticao je iz jedne veoma ugledne familije i imao je visoku funkciju unutar crkve. On se osjećao patriotom, koji je volio svoju zemlju, ali kad je vidio kojim putem bi Hitler mogao krenuti, protestirao je protiv nacizma i jasno je kritikovao Hitlera. Ostavljena mu je mogućnost da napusti Njemačku u ljeto 1939. godine, nešto prije izbijanja rata. Ostao je nekoliko sedmica u SAD-u i ponovo se vratio u Njemačku. Ubrzo po njegovom povratku hapsi ga Gestapo, da bi sjedio u zatvoru nekoliko godina čekajući na izvršenje smrtne presude. Sudbina ovog svećenika možda ne bi bila poznata da nisu, na neki natprirodni način, sačuvana za budući naraštaj njegova pisma sa obrazloženjima. On je imao građansku odvažnost, jednu nesvakidašnju osobinu. Zašto je građanska odvažnost neuobičajena? Zašto ima tako mnogo Radfahrera! Pitanja i samo pitanja. Individualno-psihološke i psihoanalitičke teorije u kombinaciji sa porodično-terapijskim i sistematsko-teoretskim razmatranjem pomogle su mi da protumačim i razumijem mehanizme torture.

Šta se dešava sa čovjekom na psihološkom planu od momenta rođenja? Dozvolite mi da konstatiram da ja ne vjerujem da se čovjek rađa kao dobar ili loš. Čovjek je. Čovjek se rađa i dolazi na svijet u datom kontekstu odnosa. Čovjek se rađa sa sposobnošću da razvije dobrotu, koja se pojavljuje u bliskoj suigri sa majkom i drugim važnim osobama oko njega kao djeteta. Do-

brota je rezultat odnosa među ljudima. Majka je prva važna osoba za koju se dijete veže. Priroda je to tako uredila da se novopostale majke izlažu unutrašnjem naboju hormona koji nas čine specijalno podložnim dječijim signalima. Majke tako postaju osjećajne. Koliko li je samo majki na porođajnim odjelima plakalo zbog nevažnih stvari. Smatra se normalnim da čovjek plače, ali zašto plače niko još nije tačno objasnio. Svu tu osjećajnost je priroda stvorila da bi shvatili i čuli signale djeteta i mogli ga zaštititi fizički, psihički i emotivno. Naše porodično porijeklo ima veliki značaj. U prvobitnom okruženju dijete doživljava dobrotu i ljubav što čini čovjeka sposobnim za empatiju, saosjećajnost, povjerenje, milosrđe, kratko rečeno, za ljudsku ljubav. Učimo se ljubavljui i onda i sami možemo pružiti ljubav. Ako mi, kao djeca, ne doživimo tako važno osjećanje, pojavljuje se osjećaj praznine, straha i more. U odnosima sa ljudima razvijamo se kao ljudi. Mi smo razumna, osjećajna i socijalna bića koja mogu odlučivati šta je to dobro za nas same i za cijelu grupu, sada i u budućnosti. Mi ne reagiramo samo instinktivno kao životinje.

Mi smo, ljudi, preuzeli u nasljeđe životinjsku instinktivnu formu ponašanja u primitivnim najstarijim dijelovima mozga, tzv. reptilni mozak. U tom dijelu postoji samostalni nervni sistem koji kontroliše osnovne funkcije za preživljavanje, kojima se ne upravlja voljom. Tu se reguliraju unutrašnje organske funkcije kao što su srčani ritam, frekvencija disanja, krvni pritisak, rad crijeva. U tom primitivnom dijelu mozga nalaze se "jezgre" gdje se srdžba i osjećaj straha sudaraju, što može dovesti do panike. Kad smo uplašeni i ugroženi, mi reagiramo instinktivno uz pomoć reptilnog mozga. Pokušavamo pobjeći ili se tući - reakcija iz tog samostalnog nervnog sistema simpatikus grane - ili postajemo potpuno pasivni i potpuno nepokretni. U ovom slučaju reagira parasimpatikus grana. Muškarci imaju jaču simpatikus granu, za bježanje i borbu, dok mi žene reagira-

mo najviše sa parasimpatikusom i postajemo mirne i pokušavamo se približiti onome koji nam prijeti. Individualne razlike postoje, naravno, ali generalno važe ove polne razlike. Samo u jednom slučaju žene postaju ljute tigrice i to kad su im djeca ugrožena.

Kad smo mi, žene, izložene nasilju, rijetko odgovaramo sa povećanim fizičkim nasiljem. Dakle, to je reptil moždana parasimpaticus reakcija koja nas čini mirnim. Žena koja je bila silovana stidi se zbog toga što se nije usprotivila tome, ali osjeti primjetno olakšanje kad spozna da je u pitanju naslijeđeni model reakcija. Žena je, dakle, reagirala normalno u jednoj nenormalnoj, ekstremno ugroženoj situaciji. Mnoge silovane žene su, takođe, pričale o tome da su u slučaju protivljenja mogle biti ubijene, što je potpuno ispravno shvatanje. Silovanje je jedan seksualan način činjenja nasilja. Što je veći i opasniji napadač, žena/djevojka postaje pasivnija. Zamisli da je naše državno sudstvo znalo više o tim najstarijim dijelovima našeg mozga i funkcijama sa sympaticus / parasympaticus dejstvima. Možda bi presuđivali na drugačiji način nego što su to radili do sada. U jednom predmetu koji je pobudio veliku pozornost osuđen je kriminalac zbog seksualnog uznemiravanja jedne osmogodišnje djevojčice, umjesto zbog silovanja, samo zato što djevojčica nije pružala otpor. Potpuno parasympaticus djelovanje u ovoj krajnje ugroženoj situaciji učinilo je djevojčicu nepokretnom, ali to nije značilo da je ona pristala na tako nešto. Muškarci razumiju samo signale koje oni lično prepoznaju. Borbu i suprotstavljanje oni razumiju, i uzvraćaju borbom. Bezbroj je žalosnih priča o napadnutim ženama koje su pružile otpor i bile ubijene. U Švedskoj, u našoj mirnoj zemlji, možemo se hvaliti statistikom po kojoj svake sedmice jedan muškarac ubije ženu koja ga je poznavala.

Frojd, čija se veličina ne može poricati, napravio je veliku štetu govoreći o zavidnosti prema penisu i o tome kako žene

zaista žele biti zavođene i da je to, prema tome, samo umišljaj kad govore o nasilju. Interesantno je da je Frojd u svojim prvim publikacijama opisivao žene sa histeričnim simptomima. U psihoanalizi su žene umjele pričati o nasilju kojem su bile izložene kao djeca ili kao mlade djevojčice. Ti užasni doživljaji su potisnuti i umjesto njih su se pojavili simptomi histerije. Frojd je, dakle, mislio da psihički simptomi bolesti mogu poticati od fizičkog i psihičkog zlostavljanja pacijenta u djetinjstvu i ranoj mladosti, koji su se poslije potisnuli i poricali uz pomoć psihološko-odbrambenog mehanizma. On je otkrio dvije važne stvari: jednu da ženino fizičko i psihičko loše stanje može poticati od zlostavljanja i ponižavanja; i drugu na koji način je funkcionirao psihološko-odbrambeni mehanizam. Naišao je na čvrst otpor koji je došao od ljekara muškaraca. Šta se desilo? On se držao i dalje psihoanalitičkih teorija, ali je promijenio mišljenje u pogledu nasilja prema ženama kao razloga za fizičko i psihičko zdravlje. On je popustio pritisku, izmijenio istinu i publicirao nove teorije o tome da su ženina ljubomora prema penisu i njena erotska fantazija utjecale na reagiranje psihičkim simptomima. I da su one, zapravo, svojim ponašanjem dovele sebe u situaciju da budu napadnute i zlostavljane, budući da žele to. One izazivaju napadače. Frojd je okrivio žrtvu. Isto kao i cijela njegova okolina. Zamislite da smo već tada, prije sto godina, znali sve ovo. Bez sumnje je da bi mnoge ušutkane žene mogle imati drugačiji i bolji život. Naši stavovi, norme i vrijednosti bi izgledali drugačije, čak i naši zakoni.

Naša percepcija kako shvatamo svijet, upravljana je našim čulima. Mi reagiramo svjesno u velikom mozgu i nesvjesno u primitivnijim dijelovima mozga. To se čini samo po sebi jasnim, ali zaslužuje da se ukaže na to, jer mnogi vjeruju da na nas utiče samo ono što mi svjesno registriamo u našoj okolini. Jedan primjer: debata o nasilju na videofilmovima. Oni što zarađuju na nasilju tvrde da djeca/omladina koja gledaju takve

filmove mogu praviti razliku između onog što se dešava na filmu i onog što se dešava u stvarnosti. Na prvi pogled to je uredu. Ako bi se djeca / omladina pitala jesu li pod utjecajem filmova i bi li i sami upotrijebili nasilje poslije gledanja filma naravno, da bi odgovor bio negativan. Upravljeni velikim mozgom shvaćaju da se ne smije činiti nasilje. Ali ono što medijski pametnjakovići ne znaju ili ne žele znati jeste da čovjek unosi i negativna emocionalna doživljavanja dolje u reptilni mozak. Filmovi pokazuju kako se konflikti rješavaju nasiljem, dakle, veoma štetan i destruktivan način rješavanja konflikta. Model - prvo pucaj, poslije pitaj! Čovjek se, dakle, filuje modelima djelovanja koji isplivavaju na površinu kad se čovjek osjeti ugroženim, uplašnim, ljutim ili povrijeđenim. Čovjek poseže za nasiljem. Ja bih željela obrnuti rezoniranje. Kako se onda dešava da mnogi drugi uspijevaju savladati svoju agresivnost i ne ubijaju se među sobom u društvu prekomjernog nasilja? Moj odgovor jeste da na individualnom nivou funkcioniraju barijere budući da super ego, funkcija savjesti o kojoj Frojd govori, vrši efikasnu kontrolu. Razmišljanje o konsekvencama, svojoj i budućnosti drugih, pozivaju na suzdržanost. Sve to pod pretpostavkom da veliki mozak nije pod utjecajem alkohola ili droge, što ga čini isključenim iz funkcije. Ali, šta se dešava na nivou grupe, kad vođa naređuje, a ostali u društvu huškaju? Onda pripadnost društvu postaje važnija od individualnog razmišljanja o zločinu. Ako odstupamo od grupnih normi, izbacujemo se iz grupe. Mi, ljudi, znamo da ne možemo preživjeti u slučaju da budemo isključeni iz našeg konteksta. Naša sposobnost i potreba za specijalnim odnosima, pripadanju društvu, jesu naša podrška, ali i naš okov. Zahvaljujući tome što smo socijalna bića, preživjeli smo milion godina evolucije i historijski put.

Ono što navodi grupu mladih da izvrše grupno silovanje je identično onome što navodi jednu političku nomenklaturu / grupu da vrši nasilje za nasiljem nad svima koji drugačije misle.

Grupa / nomenklatura stvara svoje lične kodove i norme, isto kao i jedna familija. Odgoj, utjecaj društva, čitaj obrazovanje i informacije, namijenjeni su da utiču na individuu, tako da opće norme i vrijednosti postaju njene lične, tj. internacionaliziraju se. Ako svijet ima dijametralno suprotne vrijednosti u odnosu na grupu, pojavljuje se konflikt koji se može riješiti na različite načine. Individua se slaže sa grupom dok je njen član, ali kad je isključena iz grupe onda se ona može ograditi od ponašanja grupe. To se zove odvajanje. Drugi način jeste poricati da je bio član grupe, iako je to neporecivo, tzv. denijal (poricanje). Naj-uobičajenije je optuživati drugoga, prebacivati krivicu sa sebe na nekog drugog - projekcija. Nepreuzimanje odgovornosti i kukavički se izvući naziva se regresija, povlačenje. Dijete ne može preuzeti odgovornost. Mi razvijamo tu sposobnost kroz socijalnu i emocionalnu suigru, ali ako se zahtjev osjeća prevelikim i teškim, onda se najlakše izvući, povući se. Represija, potiskivanje, ima efekta ako mučni događaji i sjećanja opsjednu cijelo naše biće. U tom slučaju pritišću se doživljaji i sjećanja na nivo nesvjesnosti, ali se mogu reaktivirati u različitim situacijama. Rejekcija je jedna druga vrsta psihološke odbrane. Čovjek se ne upušta u ono što se dešava, već odbacuje sve što izaziva neprijatnost.

Čovjekovo psihološko biće i identitet jeste, dakle, ego, ili ego funkcije. Ako je ego ugrožen, mobiliziraju se nesvjesni odbrambeni mehanizmi u službi ega. Oni ne dopiru do želje ili intelekta. Odbrambeni mehanizmi se razvijaju u našem djetinjstvu i u funkciji su našeg preživljavanja. Čovjekovo sazrijevanje podrazumijeva dobijanje jednog nepoznatog instinkta da funkcionira na poseban lični način individue. Ima jedna uzrečica: biti svjestan svoje gluposti. Put do zrelosti ide preko spoznaje svojih ličnih nedostataka i psihološke odbrane. I na kraju, radi se o prihvatanju sebe samog i svog života.

Mi, ljudi, mijenjamo se u toku životnog ciklusa. Što smo stariji, to žene i muškarci postaju sličnijim. Jedan veoma star muškarac ne izgleda mnogo drugačije od jedne veoma stare žene. U biološkom procesu se dešava isto. Muškarac ima najviše muških polnih hormona testosterona, ali također i jedan dio ženskih polnih hormona estrogena. Žena ima najviše ženskih polnih hormona estrogena i progesterona, ali čak i jedan dio testosterona. Kada mi, žene, dođemo u klimakterij, smanjuje se prije svega estrogen i onda dolazi do relativnog povećanja testosterona - onda postajemo muškobanjaste, ljuće i odlučnije. Muškarci sa svoje strane, smatra se, postaju slabiji i ranjiviji stareći. To se može izraziti također i Jungovom terminologijom: muškarac ostvaruje kontakt sa svojom unutrašnošću i postaje zreliji i kompletniji čovjek. Možda bi to moglo biti objašnjenje zašto su mnogi muškarci koji se žene po drugi put i dobijaju djecu u svojim 50-60-im godinama faktički mnogo više brižniji prema svojoj djeci nego što su to bili prema svojoj prvoj djeci, iako to oni ponekad jedva da i primjećuju.

CG Jungove teorije o animusu doprinose razumijevanju činjenice da muškarci imaju jedan dio ženskog u sebi i da žene imaju također u sebi jedan dio muškog. Muškarci koji zlostavljaju žene zlostavljaju istovremeno i sebe same. Ženski dio u njima se uništava. Zato muškarci koji u svom strahu napadaju žene, psihički ili fizički postaju prazni u svojoj psihi. Praznina stvara još veću moru i još veću potrebu za izljevom brutalnosti i čini se da se ciklus ne može prekinuti.

U toku svog rada, ljeta 1992. godine, pronašla sam primjenjivost individualno-psihološkog rezonovanja i psihoterapijskih iskustava na grupe i nacije. Ako jedna zemlja ima politički sistem koji dozvoljava promjene i različitosti i tretira probleme kao mogućnosti, građani žive u povjerenju, toleranciji i zrelosti. Ali to zahtijeva vođe koji su zreli, razumni ljudi, spremni preuzeti odgovornost da bi se društvo moglo razvijati. Kako izgle-

da danas u svijetu? Kako to izgleda u našoj zemlji? Mogu li naši političari saradivati u rješavanju sudbonosnih pitanja i prihvatati različitosti s poštovanjem? Mogu li naši političari rješavati društvene probleme bez skrnavljenja časti i ugleda političkih protivnika i međusobnog optuživanja za teškoće? Može li se desiti da zreli, pametni građani ne mogu potpuno prihvatiti demagogiju političkih rasprava, što predstavlja nizak udarac ljudskom bitisanju? Bojim se da njihovo takvo postupanje može dovesti do toga da ljudi počnu dizati ruke od političkog sistema kao takvog, pa i demokratije sa svim njenim ograničenjima. Šta se dešava u jednoj zemlji gdje vladavina glavešine uzme maha i stvori se fama nedodirljivog i nezamjenjivog, a što samo po sebi stvara kleptokratiju? Šta se dešava sa brzim ekonomskim i /ili i političkim promjenama u jednom društvu? Kojom brzinom može jedan otvoreni i demokratski sistem preći u jedan zatvoreni i nedemokratičan sistem? Promjene koje dolaze s vremenom mogu biti teške za shvatiti. I šta se dešava kad se velike grupe u društvu izoliraju, ne pripadaju tom društvu, kad se marginaliziraju? Useljenici, nezaposleni, omladina... Kad dolazi do prelijevanja čaše? U koje vrijeme se pojavljuje čovjek u društvu koji govori da će spasiti zemlju od propasti koja vlada? Ta Mesijanska poruka sadrži uvijek jednu projekciju gdje se jedna grupa označava kao prepreka za dostizanje vječne sreće. Jevreji su to bili za naciste i njihovo hiljadugodišnje carstvo. Muslimani i Hrvati su to za Srbe i njihovu veliku Srbiju. Zamislite da je svijet reagirao na Hitlerovu knjigu "Main Kampf" i rasističke poruke koje su se iznosile. Zamislite da je svijet shvatio poruku i posljedice "Memoranduma SANU" Dobrice Ćosića, srpskog akademika, koji se publicirao u Beogradu 1986. godine. Jedna gigantska greška. Donošenjem Memoranduma stvoreni su psihološki preduvjeti za dolazeći razvoj političke moći. Signali, dakle, nisu nedostajali.

Psihološki modeli objašnjavanja koje sam ovdje iznijela, postali su upotrebljivi za mene kad sam pokušala stvoriti predodžbeni mehanizam koji je bio neophodan da bih razumjela kako je nasilje, ponižavanje i uništavanje moguće i kako se ljudi daju uvući u takve pojave. Kako dolazi do toga da počinitelj zločina, žrtva i pomagač zapadnu u vječni trougao?

Kod osvajača prvo dolazi do raskola između dobra i zla. Ono loše isplivava na površinu, prenosi se na neku drugu osobu, žrtvu, koja postaje nosilac patnje, tog zlog. Kad te loše strane dobiju oduška i lociraju se negdje izvan individue, ono što je dobro ostaje kod osvajača, koji se poslije izvršenog nasilja može osjećati veoma dobro. Lična savjest kontrolirana iz velikog mozga ne djeluje naročito zahtjevno. Možda nije ni funkcionirala naročito dobro, a super ego se može i isključiti iz igre dejstvom alkohola ili droge. Ili počinitelj zločina dopušta dominaciju grupnih normi i vrijednosti po pitanju šta je pravo, a šta pogrešno, šta dobro, a šta loše. Ako se lična savjest i počne buditi, počinje funkcionirati denijal mehanizam. Počinitelj uspijeva sam sebe ubijediti da on nije nikad ni učestvovao u nasilju. Za žrtvu je to poricanje još jedno poniženje. Njegova/njena patnja se ne može čak ni potvrditi. Stvarnost postaje mučnijom jer počinitelj stavlja u funkciju regresiju da bi zaštitio lični ego: "Slušao sam samo naredbe! Vođa je rekao da tako uradim!", itd. Nasilje se nalazi na nivou malog mozga. Ono što je zastrašujuće jeste, dakle, da svi imaju preduvjete za nasilje, ali je ohrabrujuće da većina ima kontrolni sistem koji djeluje. Oni koji imaju emocionalne smetnje nemaju zaštitni sistem empatije i reagiraju hladnokrvno na nivou malog mozga.

Jedna nacija funkcionira na isti način sa kolektivnim odbrambenim mehanizmom da bi odbranila ego nacije. Ako se nacija osjeti poniženom ratnim porazom i krutim mirovnim ugovorom, onda narcisoidna uvrijeđenost i ego doživljavaju još jedan udar. Ugnjetava li dugo inozemna vlasti na vlastitoj terito-

riji (okupacija, kolonijalna vlast ili slično), nacija se osjeća žrtvom i onda je još lakše za nacionalnog vođu da igra na kartu nacionalnih osjećanja. Nacija slabog ega oblači se, stvarno i slikovito, u željezne čizme i bomba-jaknu. U reptilnom mozgu prihvata se samo istovrsnost, i sve što je drugačije i što odstupa izbacuje se iz grupe. Veliki mozak može upravljati različitostima. Samo veliki mozak prihvata da su narodi različiti i da postoje različiti načini rješavanja konflikata. Šarolikost, politička, kulturalna, religijska, smatra se preimućtvom.

Lakše je osuditi druge zemlje i očite diktature nego uvidjeti događaje i tendencije u vlastitoj zemlji. Tortura i kriminal usmjereni na kršenje ljudskih prava provode se u blizu 75% svjetskih zemalja. Potrebno je stalno nadgledanje. Niz dobrovoljnih organizacija i mnogo internacionalnih institucija obavlja fantastičan posao. Radi se o tome da se stvori pritisak na vlastodršce kako bi oni reagirali. Što se više ljudi svjesno angažuju to je veći pritisak na političare. Trebaju i uvijek će trebati ljudi koji slobodno prigovaraju na nepravilnosti.

Postoji jedna interesantna tačka dodira između individualnih sloboda i kolektivnog interesa. Autohtoni režimi često zahtijevaju slijepu poslušnost i čeličnu disciplinu. To važi čak i za hijerarhijski izgrađene institucije. Kritika se shvata školski rečeno kao neloyalnost i kažnjava se umjesto da se prihvati kao nešto konstruktivno što omogućava razvoj dijaloga. Izuzetno je važno da oni koji postaju vođe nisu narcisoidno sami sebi ogledalo, budući da u tom slučaju istina ne može nikad vladati: "Ogledalce, ogledalce, reci mi ko je najljepši na svijetu!" Vođe koji su bili penjači-puzavci (Radfahrer) postaju autoritarne vođe koje upravljaju zemljom sa osjećajem straha i bojazni. Kao takvi zahtijevaju poslušnost i stavljaju se na stranu vođstva i razvijaju visok stepen paranoičnosti, budući da znaju da na drugoj strani postoje drugi koji očekuju njihov pad.

Ono što me posebno frapiralo u mojoj studiji o torturi jeste da vršioci torture tako rijetko pokazuju kajanje ili osjećaj krivice. Isto važi i za nacije. Jedna nacija rijetko pokazuje ili priznaje grešku i zločin. Serviraju se različite laži (tzv. laži u nuždi) kad istina ugleda svjetlost dana, a reakcije su najbliže ljutnji i gnjevu zbog razotkrivanja istih. Nacija se napreže u pokušaju optuživanja drugih i pravdanja isto kao i jedna psihopatična osoba.

Stanley Milgram je proveo jedan eksperiment koji je poslije opisao u svojoj knjizi "Poslušnost i autoritet". Njegova hipoteza je bila da su obični, poštenu, normalni ljudi u stanju mučiti druge ljude u slučaju da dobiju dovoljno jasne naredbe za to. Vođa eksperimenta, jedan profesor, rekao je pokusnim osobama da samo prate njegove instrukcije za vrijeme eksperimenta, on preuzima odgovornost za sve drugo. Oni su trebali, dakle, pritisnuti dugmad koja će dati električne udare osobama koje se kažnjavaju radi neizvršenih određenih zadataka. Oni su bili glumci sa instrukcijama da se ponašaju kao da su zaista i bili pogođeni udarom. Pokusne osobe su pokazale jedan znak dvojbe jer su znali da će to izazvati bol, ali kad ih je vođa eksperimenta ohrabrio da nastave, poslušali su. U njihovom činjenju nije ih zaustavio ni prizor bola nego je na kraju vođa eksperimenta izdao naredbu o obustavi činjenja. To je izazvalo kritiku protiv naučnosti u metodici. Ogorčeni su smatrali da je to bila jedna ekstremna eksperimentalna situacija i da u stvarnom životu to ne izgleda tako, i čak se diskutiralo je li moralno prevariti pokusne osobe. Za mene je kritika irelevantna i ona je jedan od načina da se stvori dimna zavjesa kako bi se izbjegla diskusija o biti stvari. Milgram je formulirao svoju hipotezu: ljudi slušaju naredbe onih koji su prihvaćeni kao autoriteti, bez obzira povređuje li to druge. To se potvrdilo, i Milgram se proslavio. Čula sam za eksperiment u različitim prilikama i uvijek sam slušala o tome da su svi poslušali naredbe. Priču nisam prihvatila tačnom sve dok sama nisam pročitala Milgramovu knjigu. I na lično

iznenađenje pronašla sam da je samo jedna pokusna osoba prekinula eksperiment i odbila da nastavi. Njen odgovor na pitanje zašto je prestala sa doziranjem električnih udara unatoč jasnim naredbama vođe eksperimenta, bio je da je ona kao mlada doživjela rat u svojoj domovini Njemačkoj. Ona je znala šta znači mučenje i nije mogla pričinjavati nekom drugom čovjeku bolove i patnju. Ona je vidjela i doživjela rezultat slijepog vjerovanja u autoritet cijele jedne nacije.

Metode torture su uvijek postojale i nove metode su se brzo širile svijetom, najviše preko vojnih akademija. Moderne metode torture usmjerene su najprije protiv direktnog uništenja psihe individue. Duševni ožiljci se ne vide izvana, kao ožiljci od fizičke torture. Razoriti socijalni i kulturalni sistem je jedan od važnijih ciljeva napadača. Žrtve se lišavaju svog identiteta. One postaju neljudi. Za vrijeme nacizma u koncentracionim logorima mnogi nisu mogli zadržati čak ni ime, dobijali su jedan broj urezan u ruku. Kasnije, kad nisu imali vremena ni za to, logoraši su dobijali pločicu sa brojem i vrpcom za oko vrata. Lišavani su svoje garderobe i dobijali logorašku. Tipično je da čovjek ne smije zadržati ništa što označava njegov identitet. Čovjek se dehumanizira.

Normalna ljudska potreba jeste da ima normalnu kontrolu nad svojim životom, moći osjećati da je život - egzistencija nešto kao da je sudbina htjela da baš ja postojim i da vrijedim onakav kakav jesam. Mi trebamo živjeti u sistemu sada i iza i naprijed u vremenu. To znači da trebamo kontakt sa našim korijenima i historijom. Naše funkcije čula pomažu nam da se orijentiramo i shvatimo svijet. Osjećaj da imaš kontrolu nad vlastitim tijelom, moći se zaštititi i prikrivati kao i savladavati različite tjelesne funkcije, jeste važan. Dakle, tortura ide za tim da to sve uništi.

Kod nasilja je gubitak slobode, prvo što se dešava. Žrtva nema nikakvog kontakta sa vanjskim svijetom i briga za porodi-

com, rodbinom i prijateljima djeluje nagrizajući čitav organizam. On/ona je "incommunicado" (izoliran). Žrtva je izolirana i gubi se u vremenu i prostoru u nekoj mračnoj sali, kad se preseeljavanja dešavaju slučajno i u različito vrijeme. Sve je neuračunljivo i nepredvidivo. Mogućnost da se orijentira je izgubljena. Nabiti kapu na glavu jeste jednostavno i veoma efektno. Žrtva se izlaže senzornom lišavanju, tj. gubljenju normalnih čulnih osjećaja. Doživljaji zvuka postaju zastrašujući. Prijeteća tišina se prekida samo jaukom druge žrtve torture ili pucanjem. Tortura se može provoditi istovremeno dok radio emitira svakodnevni program. Kasnije, slušajući radio žrtva se svaki put podsjeća na ono što se desilo. Čovjek se može prisiliti da pjeva borbene pjesme napadača ili da moli njihove religijske molitve ili da jede hranu koja mu je zabranjena po religiji, da skrnavi vlastite kulturne i nacionalne simbole. Čovjek ne dobija piti, jesti ili odmarati se ili spavati, čovjek se prisiljava izvršavati svoje prirodne potrebe u ćeliji, prisiljava se stojati u vlastitom izmetu danima dok smrad ne postane neizdržljiv.

Naravno, svo se ovo nasilje kombinira sa fizičkom patnjom, pričinjenom oštrim ili tupim predmetima, lancima, sajlama ili bičevima. Udarac se usmjerava prema glavi, polnim organima i tabanima. Udarci po tabanima uzrokuju oštećenja u budućnosti, pošto se oštećuju osjetljiva tkiva. To daje deformaciju nogu i bolove pri hodanju i teškoće u nošenju obuće. Udarci po glavi uzrokuju unutrašnja krvarenja sa daljnjim uzrokovanjem epilepsije ili drugih neuralgičnih simptoma, simptoma gubljenja čula, sljepoće ili gluhoće. Posljednje se pričinjava direktnim udarcem po ušima tako da bubna opna puca. To se naziva telefon. Električni udari na tijelo, specijalno na vanjske polne organe, uzrokuju suptilne znake opekotina koje mogu biti teško primjetne. Ubodne rane nožem ili drugim oštrim predmetima koje su usječene u tjelesnim otvorima uvijek su praćene obilnim krvarenjem. Od takvih bolova žrtva često gubi svijest. Istezanje

zglobova je uobičajeno (hyperextension). Najpoznatiji oblik je raspeće. Vezivanje tijela uz stub uz vezivanje ruku i nogu naziva se papagaj štap. Drugi način je vući tijelo u traktorskom točku. Hyperextension uzrokuje krvarenje mišićnog tkiva što nadalje stvara ožiljak koji otežava funkciju pokreta ubuduće. Cigareta ugašena na koži ostavlja karakterističan cikličan ožiljak opekotine. Prisiljavanje stajanja nagog na hladnoći ili u ledenoj vodi, ili samo prisiljavanje stajanja nagog danima i noćima, uzrokuju vodeno nabreknuće (otečenost donjih dijelova ekstremiteta) i na kraju padanje krvog pritiska i gubljenja ravnoteže. Žrtva se onesvješćuje. Može se sačiniti veoma duga lista različitih metoda ljudskog zlostavljanja.

Sve ovo nasilje je kombinirano sa seksualnim zlostavljanjem. Zatvorenice se prisiljavaju na međusobno silovanje ili ih napadači siluju istovremeno dok ih tuku. Životinje se dresiraju za napadanje polnih organa. Zatvorenici se prisiljavaju na međusobno kastriranje. Silovanja je bezbroj. I žene i muškarci su izloženi tome. Gravidne žene dobijaju udarce u stomak što doводи do pobačaja. U tim slučajevima rijetko dobijaju ljekarsku pomoć. Ako su trudne i rode dijete, ono se može oduzeti od njih.

Čovjek se prisiljava gledati kako se drugi zlostavljaju ili siluju ili ubijaju. Naročito je satanski kad se djeca zlostavljaju pred očima roditelja ili ako se ženski članovi porodice siluju pred muškarcima. Muškarci se mogu prvo ubiti i žene silovati kao dodatak na ubijanje. Žene se mogu ubiti poslije silovanja na jedan, reklo bi se, ritualan način.

Postoji i drugi oblik torture koja ima cilj dovesti do stresa funkcija vitalnih organa. Može se prisiliti držanje glave pod vodom duže vrijeme tako da je na kraju čovjek prisiljen napraviti jedan udisaj. Onda čovjek uzima i prljavu vodu čime se zagrcne što uzrokuje tzv. hemijsku pneumoniju (zapaljenje pluća). Ova metoda torture naziva se submarino. Neka plastična vrećica može se navući preko glave i držati do skorog ugušenja. Poslije

se probija vrećica sa gorućom cigaretom i veoma vruć dim cigarete uvlači se u pluća što zadaje osjećaj gušenja i reakcije disajnih organa.

Postaje sve uobičajenije da medicinsko osoblje nadgleda torturu. Puls, krvni pritisak i stepen prisebnosti se nadgleda da bi se izbjegao smrtni slučaj. U slučaju da žrtva izgubi mnogo krvi daje se sredstvo za nadoknadu tečnosti intravenozno, što zahtijeva neku formu medicinske kompetencije. Ako je žrtva zadobila takve rane da je operacija za život neophodna, onda može doći i do nje. Jedna druga, ne manje obećavajuća djelatnost ljekara u svemu ovome jeste izdavanje lažnih potvrda o smrti, čak i u slučaju kad je očito da je žrtva preminula od posljedica torture ili je izvršila samoubistvo zbog neizdržljivosti situacije. Ljekar može ubrizgati tvar u npr. zglobove tako da oni nateknu i izazivaju jake bolove. Injekcije droge su sve uobičajenije. To stvara ogroman strah jer je cijela psiha pod utjecajem. Strah od gubljenja razuma je veliki. Ljekar koji izdaje potvrdu "podoban za bičevanje", što znači da je dotični dovoljno zdrav da može podnijeti bičevanje, upotrebljava svoju ljekarsku kompetenciju na jedan jeziv način. Slično onima koji asistiraju kod odsijecanja nogu i ruku da bi kasnije ušivali trupove od onoga što je preostalo. Ljekari često pripadaju armiji ili policiji i "samo izvršavaju naredbe". Mengele sindrom je postao pojam - predodžba. Nastao je od njemačkog ljekara Mengelea, koji je pravio po život opasne i pervezne eksperimente na zatvorenici-ma koncentracionih logora. On je za sva vremena obesčastio ulogu ljekara. Hipokratove su riječi: "Liječi, olakšaj, tješi i podrži, nikad ne rani". Hipokratova zakletva je stara preko dvije hiljade godina ali stalno jednako aktuelna. "Rizični doktor" postalo je zbirno ime za sve ljekare koji rizikuju da budu izvršiozi zla, iskorištavajući svoje medicinske kompetencije u službi zla i one ljekare koji rizikuju da i sami postanu žrtve aparata moći ako odbiju sudjelovati.

Oni stvarni, neposredni napadači su psihopate visokog stepena, tj. imaju nedostatak sposobnosti saosjećanja, ego-slabost i minimalnu savjest. No, čovjek se u ekstremnim situacijama može prilagoditi tom najnižem emocionalnom nivou. Kroz historiju su takve osobe upotrebljavane za provođenje torture. Moćnici optužuju kriminalce tvrdeći da se tortura provodi od slučaja do slučaja. Ali oni također upotrebljavaju nasilje da bi ih držali u šaci u cilju ucjenjivanja, kako oni ne bi otkrili u čemu su učestvovali. Prednost u toj stravičnoj igri jeste što su svi bez savjesti i na kraju odlučuje Mammon. Teror se okreće protiv njih samih. Važno je otkriti šta se dešava, utvrditi kriminalne radnje, ali je isto tako važno da se utvrdi i kaže ko su osobe koje su počinile zločine. Ne može se samo odmahivati rukom, govoreći da su to zli ljudi. Onda će se uvijek moći naći novi osvajači u jednoj društvenoj klimi strave i užasa. Otvorenost i saosjećajnost sa ljudima jeste važna preventivna funkcija protiv sile kao jasne granice za ono što je dozvoljeno ili nije i koje konsekvence će nastupiti u slučaju odstupanja od pravila.

U društvu sa silom kao metodom upravljanja zemljom nevini ljudi se optužuju naizgled sasvim slučajno. Niko se ne treba kretati slobodno. Neizvjesnost stvara strah. Na putu do prodavnice, do posla, hapsi se narod koji samo nestaje, i to ide tako brzo da se ne stiže reagirati. Dolazi do noćnih upada, također. Ljudi se odvođe bez upozorenja usred noći iz svojih postelja. Obično se dom demolira i članovi obitelji zlostavljaju, provodi se nasilje nad ženama i uništenje dječijih igračaka, fotografija i drugog radi jačeg efekta. Mnoga svjedočenja govore upravo o tim strahovitim doživljajima odvođenja. U glavi žrtve se vrti pitanje: "Nije li se porodica mogla poštedjeti ovoga?" Osjećaj krivice i srama doprinose psihološkom pustošenju žrtve. Za porodicu je poruka terora dostigla cilj i oni se povlače u pasivnost. Ne smije se djelovati zbog rizika da ostali članovi porodice ne budu pogodeni ili onaj što je nestao "izoliran" ne bi bio još

jače pogođen. Oni koji se odvođe su često vođe - sindikalne, političke, religijske ili idejne - sa velikim utjecajem. Komšije čuju krike i svađu, ali ne smiju reagirati. U knjizi Isabelle Aljende "Kuća duhova" opisuju se noćna odvođenja, kad ona baca jastuk preko glave i žmiri i nada se da ona sama, na neki čudan način, neće biti pogođena, što se na kraju ipak dešava.

Nasilje jeste metoda da se pokaže moć i totalna kontrola. Poruka građanima je: " Vi nemate nikakve kontrole nad nečim, pa čak ni nad vašim vlastitim životima. Niko se ne obazire na to. Vaši životi su u našim rukama. Vi trebate slušati, u protivnom možete loše proći." Ispoljavanje moći se gradi na neuračunljivosti, što također ulazi u torturu. Ljudi trebaju znati da njihovi životi vise o koncu koji moćnici mogu prerezati kad god požele. Ako je vjerovati mitskim pričama postojala su mitska bića koja su razepela naš životni konac i odredila našu sudbinu i prerezala taj isti konac kad je bilo vrijeme. Ali ovi dželati nisu nikakva mitska bića već psihopate.

Niko ne istrajava sa zločinom bez prekida. Zato čovjek pokušava stvoriti nešto dobro usred tog zla. Ljudski je pokušati ostvariti odnose sa drugim ljudima. U tolikoj je to mjeri izraženo da se u nekim ekstremnim situacijama može "identificirati sa agresorom". Unatoč svom zlu, jedini ljudi u najbližoj okolini jesu čuvari zatvora i dželati i zato čovjek traži utočište kod njih. U literaturi psihologije naziva se to "štokholmskim sindromom" poslije jedne drame sa taocem pri pljački banke. Pljačkaš je uspostavio neku vrstu relacije sa jednom od žena - talaca. Poslije raspleta žena je, činilo se, bila u veoma dobrom psihičkom stanju i rekla je da je pljačkaš postupao sa njom veoma dobro. Većina svijeta je reagirala na priču sa zadržkom. Kako je mogla? Psihološko objašnjenje jeste u identifikaciji sa napadačem i u većoj sposobnosti žene da uspostavlja kontakte sa drugim ljudima. Muškarci reagiraju napadom ili pokušavaju pobjeći i bivaju ubijeni. Smrtnost muškaraca u drami sa taocima je značaj-

nije veća nego smrtnost žena. Žene sjede instinktivno mirno i šutljivo, kao fazan na zemlji kad jastreb nadlijeće u zraku spreman da napadne.

To ne znači, naravno, da žene odobravaju kriminalce. Jedan primjer. Jednu Norvežanku je uzeo za taoca jedan raspamećeni stranac u Oslu. Drama se razvijala tako što se čovjek zaključao u jedan WC zajedno sa jednom ženom. Policija je isključila struju i ona je sjedila sa napadačem na poklopcu od WC šolje osam sati u mraku prije negoli je bila oslobođena. Pričala mi je da je počela pjevati dječije pjesme i uspavanke i da se priljubila uz njega tako da je cijelo vrijeme imala tjelesni kontakt koji joj je omogućavao da osjeti kad on postaje nervozan. Pošto nije mogla komunicirati jezikom, bila je to njena šansa za preživljavanje - kao kad majka preuzima brigu o malom djetetu. Naravno da je niko nije učio tome. Intuitivno je osjećala da tako treba raditi. Ona je preživjela i poslije toga je dobila pomoć dugotrajnom psihoterapijom. Napadača su zatvorili, osudili i protjerali iz zemlje. Njegova sudbina je nepoznata. Ali ženin život nikad više nije bio onaj stari.

Sva dostupna literatura pokazuje da oni koji najlakše izdrže torturu jesu osobe koje su stabilne i koje su imale sigurne i dobre relacije prema ljudima, i često je i religijsko ubjeđenje odlučujuće. Religija pomaže u uviđanju smisla patnji i da njihova vlastita smrt se ne čini zastrašujućom. Onda je tortura kontraproduktivna, tj. ona vodi potpuno drugom rezultatu nego što je moćnik bio zamislio.

Tortura i nasilje ušutkuju svoje žrtve. Samo nekolicina ima snage pričati ili govoriti o tome što se desilo. Sve se doživljava izvana na način tzv. Flashbacka (munjevito vraćanje u prošlost). Različita čula, zvuk, miris, slika, pokret, može munjevito vraćati u sjećanje na torturu i nasilje. Ove jake fiziološke reakcije nazivaju se Hyperarousal (superbuđenje) tj. nadreakcija na senzorski stimulans. Naglo trzanje, poskakivanje uvis pri sen-

zorskom stimulansu zove se također startle reactions (reakcija uplašenosti). Iznenadni izljev srdžbe u vezi sa reakcijom uplašenosti nije neobičan. Patološki strah se lahko budi. Žrtvu proganjaju užasni snovi ostatak života. U snovima se ponavlja sve i žrtva se budi vlastitim krikovima, oblivena hladnim znojem i sa lupanjem srca, i uplašena je kako bi u slučaju da ponovo zaspi bila progonjena istim snovima. San ne postaje odmor kao što bi trebalo biti. Mnogi pokušavaju sa različitim lijekovima da bi našli smiraj pa čak i prigušili tu nagrizajuću moru, ali to se rijetko pokazalo uspješnim. Prije bi se moglo reći da je to rizik za navikavanje na upotrebu lijekova.

Sva psihička energija godinama poslije toga troši se na preživljavanje i prilagođavanje nekom novom životu ide teško. Često se dešava vanjsko prilagođavanje koje je pogodno samo za uobičajenu svakodnevnicu. Promjene u svakodnevnicu, pa čak i pozitivne kao što su rođenje djeteta, vjenčanje ili obavijest o odobrenju boravišne dozvole, mogu uzrokovati ozbiljne psihičke krize, koje mogu biti teške za razumjeti i postupati u skladu s tim. Negativne promjene u svakodnevnicu kao što je smrtni slučaj, bolest ili rastava braka su naravno opterećenja koja su više razumljiva, ali teža za prevazilaženje. Teškoće koncentracije i učenja su uobičajene. Empatija i osnovno povjerenje su uništeni, što znači da se preživjeli teško može angažirati i vjerovati drugim ljudima. Sumnjičavost i pogrešno shvatanje bilo čega postaje uobičajeno. Ovome treba pridodati i izlive agresivnosti, najčešće među muškarcima. Žene preživljavaju sve to unutar sebe i dobijaju više psihosomatske simptome. Mnogi se obraćaju zdravstvenim ustanovama žaleći se na teškoće disanja, bolove u grudima, lupanje srca i nesanicu. Onda se zaprepaste kad dobiju odgovor da ne postoji nikakva bolest, da nisu bolesni iako se osjećaju bolesnim. Zdravstvo ima još mnogo toga naučiti kad su u pitanju ovakvi pacijenti. Najlakše je propisati neke tablete za smirenje. Tijelo reagira na psihičke probleme i dušev-

nu zabrinutost. Tijelo i duša čine jedinstvo. Smrtnost u ranim godinama je značajnije veća među ljudima koji su bili izloženi torturi i drugom nasilju nego među normalnom populacijom. Rizik od psihičke bolesti i samoubistva također postoji. Tortura ne prestaje nikad! Post Traumatic Stress Disorder, skraćeno PTSD (Posttraumatski stresni poremećaji), danas je općeprihvaćeno izražavanje takvog teškog stanja. Poslije Drugog svjetskog rata zvalo se to KZ sindromom. KZ, što je označavalo Konzentrationslager (Konclogor). Od Njemačke se zahtijevala nadoknada preživjelima iz konclogora. Mnogi od njih su svjedočili o tome kako je bilo naporno i ponižavajuće pokušavati dokazivati da njihova patnja još ima cijenu. I danas postoji mnogo toga nedorečenog, možda nesvjesna predodžba da je žrtva lično imala jedan dio krivice u tome. Što je bilo i jeste apsurdno, i nadalje povređujuće. Sada, dakle, postoji znanje o PTSD: moderno neuropsihijatrijsko istraživanje je moglo, uz pomoć kompjuterske tehnologije, pokazati da postoji ožiljak u duši. Može se, također, uzeti slika mozga i vidjeti kako se različiti centri u mozgu aktiviraju pri reaktiviranju traume preko slike ili zvučne vrpce. Naknadna dejstva nasilja ne prolaze.

Tek poslije Vijetnamskog rata, kad su se desetine hiljada vojnika vratili kući, ponovno su se pojavili isti simptomi kao kod ranijih KZ zatvorenika, počelo se uviđati da tim simptomima može biti pogođen bilo ko u slučaju da bude izložen ekstremnim traumama. Nije se moglo okriviti američke dječake, tvrditi da su bili drugačiji ili da su odstupali od normalnih, etnički ili religijski, i time objasniti ili opravdati simptome. Naprotiv, američki sistem odabiranja bio je takav da su obični pristojni mladići sa koledža dobili plaćeno univerzitetsko obrazovanje od Ministarstva odbrane pod uvjetom da se odazovu na mobilizaciju kad odbrana pozove. Problem prilagođavanja sa prekomjernim uživanjem droge i alkohola i dr., nasilnim ispadima, smetnjama u odnosima među ljudima, fizičkom i psihičkom

bolešljivošću bili su nepobitno veliki i brojni. Moji američki "rođaci" pogođeni su time. Uzeti su u rat direktno sa koledža i vratili se kući kao stare olupine. Srela sam ih 1974. godine pri jednoj posjeti mojoj staroj američkoj porodici u Minesoti. Jedan je bio pilot a drugi u obavještajnoj službi. To nisu bili oni isti dječaci koje sam ranije upoznala. Promjene su bile tako temeljite, tako zastrašujuće i za mene neshvatljive. Sjećam se da sam pitala Mikea koji je bio pilot, kako se osjećao dok je bombardirao sela, znajući da se u njima nalaze ljudi, žene i djeca. On odgovori: "They were just targets. I couldnt think of them as human beings." (Oni su bili samo ciljevi gađanja. Nisam mogao razmišljati o njima kao ljudima.)

Apsolutno najteže od svega jeste prevazići i pomiriti se sa direktnim nasiljem uperenim od čovjeka ka drugom čovjeku. To se može činiti čudnim, nasilje kao nasilje, povreda kao povreda, smrt kao smrt! Čak i u ratu je anonimnan napad granatom lakše prihvatljiv nego nasilje od jednog čovjeka prema drugom čovjeku. Granata ili raketa dolazi izdaleka i neprijatelj je nevidljiv. Neprijateljska agresija je kolektivna i anonimna. Osjećaj postaje potpuno drugačiji i neuporedivo teži za prebrođavanje kad je nasilje oličeno u nekoj osobi i može se identificirati osoba koja ubija, pljačka, siluje, izvršava smrtnu kaznu, pali.

U svom istraživačkom radu naišla sam na izraz "organized violence", organizirano nasilje ili "systematized violence" sistematskono nasilje. Termin se pojavio u Južnoj Africi za vrijeme aparthejda. Organizirano nasilje se prepoznavalo po tome što je bilo veoma dobro isplanirano, detaljno pripremano i uključeno u sistem. Namjera je bila, između ostalog, da se posije razdor među različitim političkim organizacijama Crnaca i uspijevali su u tome. Napadači su rijetko nosili neku uniformu koja bi mogla otkriti pripadnost nekoj organizaciji ili instituciji, nasilje je bilo sistematizirano, ali za pojedinca se ono dešavalo sasvim slučajno i bilo je potpuno nepredvidivo. Sistematizira-

nost je bila dobro uvezana sa torturom, silovanjem, ubistvima, paljenjem, pogubljenjima i prisilnim bježanjem. Za to su bili potrebni značajni resursi i nikad se nisu mogli dešavati bez vladinog odobrenja ili odobrenja drugih državnih organa. Južnoafrička vlada je negirala sve znakove nasilja i bilo kakvu povezanost sa grupama koje su provodile organizirano nasilje. Tvrđilo se da su to bile kriminalne grupe koje su vršile takve radnje i da je to bio obračun sa Crncima. Ali je to zahtijevalo saradnju niza različitih ljudi, različitih kompetencija. Ubijati narod može se činiti jednostavnim, ali se tijela moraju transportirati dalje, ljekarsko uvjerenje se treba napisati i potvrda o smrti se mora falsificirati. Čovjek se mora osloboditi dokaza i preinačiti činjenice. Aranžirati nestanak je, također, problem logistike. Da bi se držalo hiljade ljudi zatvorenim, neophodna je velika organizacija i veliki prostor. U Čileu su sve uhvaćene ljude skupljali na veliki poznati fudbalski stadion. U bivšoj Jugoslaviji, koju ću kasnije proputovati, ljude su okupljali u crkve, škole, fabrike i na fudbalske stadione. Nacisti sa svojim "ordning muss sein" ući će u historiju zbog svog detaljnog i preciznog organiziranog ubijanja u serijskim razmjerama.

U skladu sa Konvencijom UN-a, kao zemlja potpisnica Švedska se obavezala da podučava i obrazuje osobe koje u svom poslu dolaze u kontakt sa žrtvama torture. Širiti znanje o efektima torture na ljude, o psihološkim konsekvencama nasilja, je dakle, oficijelan zadatak. Radi li se o neznanju ili je to znak loše volje kad šef organa uprave optužuje izbjeglice zbog negovorenja istine pri ulasku u našu zemlju i nestavljanja svih činjenica na sto? Stid i krivica ušutkuju efektno. Poslije dužeg vremena čovjek počinje pričati o onome što mu se desilo. Kad počne zadobijati povjerenje prema nekoj osobi, naprimjer, medicinskoj sestri u izbjegličkom kampu ili useljeničkom nastavniku. Psihološka odbrana funkcioniira velikom snagom u jednoj takvoj situaciji kao što je izbjeglištvo. Čovjek ne dolazi na gra-

nicu Švedske i odmah počinje pričati o tome da je bio zlostavljan ili silovan i ne pokazuje ožiljke paljevine na različitim dijelovima tijela. Naprotiv, čovjek pokušava prikriti to što je duže moguće. Osjećaj krivice i stida se mogu prevazići kroz duži period. Fizičke povrede zarastaju, doduše jedan dio oštećenja ostaje. Psihički ožiljci u duši koji stalno podsjećaju na razorenost čitavog čovjekovog života. Kao izbjeglica čovjek se mora nositi sa stidom i krivicom što ga njegova vlastita zemlja nije mogla zaštititi kao građanina. To budi osjećaj očaja i srdžbe, koji može biti usmjeren na neku osobu a što se opet može shvatiti tako što organi uprave imaju moć u donošenju važnih odluka.

Bježanje sadrži dupli gubitak - gubitak svoje domovine i gubitak temeljnog povjerenja. Može biti teško upravljati ovim gubicima i istovremeno se prilagođavati u novoj zemlji. To je situacija koja od individue zahtijeva mnogo. Poljednjih decenija su stizali ljudi sa velikim traumama u našu zemlju. Postoji neko neizrečeno očekivanje da bi se izbjeglice trebale ponašati kao useljenici koji su ranijih godina dolazili ovamo truhom za kruhom. U Švedskoj smo zadržali zakone o reguliranju useljavanja radne snage još iz vremena kad smo tako nešto trebali. Već poslije Drugog svjetskog rata donosili smo zakone koji su bili darežljiviji prema obrazovanim zanatlijama, budući da je u Švedskoj postojao nerazoren proizvodni sistem koji je trebao umješne ljude. Dolazili su obrazovani ljudi iz ratom razorene Evrope gdje je vladala velika nezaposlenost. Pravila i zakoni djelovali su na brzo prilagođavanje švedskom društvu. Na kraju 60-ih i 70-ih godina bila je potražnja za radnom snagom, specijalno za poslove koje Šveđani nisu htjeli da rade. Pravila su se putovanja radi primamljivanja radne snage, između ostalih i u Tursku. Upravo takav tip useljeničke familije bile su i familije s kojima sam se susretala u Tensta i Rinkebyju (predgrađa Štokholma) kao školski ljekar. Osamdesetih godina dolazili su sve više ova-

mo ljudi kao izbjeglice. U principu smo imali iste stare zakone o useljavanju radne snage. Jasno je da nisu funkcionirali takvi zakoni i da se nije moglo upravljati rastućim izbjegličkim problemom.

Ljudi koji danas traže azil u Švedskoj bili su izloženi katastrofalnim događajima što je zauvijek na njih ostavilo trag. Kako je rečeno, ljudi rijetko lažu o torturi i nasilju, oni uvijek pričaju premalo o tome. Šta se dešava u našoj zemlji u slučaju kad prestanemo slušati ljude koji pričaju o svojoj patnji? Šta se dešava sa nama samima kad se prestanemo brinuti o takvim osobama? Onda je to zeleno svjetlo za svakojaku birokratiju koja "samo radi svoj posao", tj. protjeruje ljude iz zemlje. Lično smo zauzeti gledanjem dirljivih filmova iz Drugog svjetskog rata na TV-u. Čini se lakšim angažirati se u nečemu što se već desilo ne-go onim što se dešava. Druga je stvar, naravno, u slučaju kad ljudi izvrše kriminalne radnje i osude se za to. Onda je protjerivanje opravdano.

Ono čemu sam se naučila ovo ljeto bilo je da nasilje uvijek ima svoj smisao - paradoksalno. To što mi nazivamo besmislenim nasiljem, upravo ima smisao, budući da se uvijek radi o komunikaciji napadača i neke druge osobe. Besmisleno je možda to što žrtva i nije osoba kojoj je upućena poruka već preko koje se šalje poruka nekoj drugoj osobi ili grupi. Konotacija nasilja je važna, tj. kako će se definirati i u kojim relacijama se pojavljuje. Bez obzira na to ograđuje li se čovjek od nasilja i izražava li prezir ili slavi nasilje i smatra nasilnike junacima, zaista postoji smisao u svemu tome u što se mi ne želimo upuštati. Nasilje je uvijek izraz neke vrste straha.

Ljeto 1992. primicalo se svom kraju. Moj posao je bio u fazi objedinjavanja materijala i izrade zaključaka. Moji najvažniji zaključci bili su sljedeći: 1. država se mora založiti za davanje podrške rehabilitaciji torturom pogođenih izbjeglica i ljudi sa traumama; 2. neophodno je širenje znanja o doživotnim i kata-

strofalnim konsekvencama; 3. moraju se podučavati o PTSD-u oni koji dolaze u kontakt sa traumatiziranim ljudima u vršenju svoje službe; 4. znanja i iskustva koja postoje u zemlji moraju se objediniti i sistematizirati u neku vrstu centra obrazovanja na nacionalnom nivou; 5. moraju se stvoriti oblici djelovanja kako bi Švedska mogla ući u već postojeću internacionalnu mrežu institucija; 6. trebalo bi se raditi na prevenciji torture u rehabilitaciji pogođenih torturom ili traumatiziranih u mjestima i selima u zemljama gdje dolazi do torture; 7. državni bi moćnici trebali odvojiti dovoljno sredstava za ove djelatnosti.

U prijedlogu 6. bilo je uključeno da 0,1% doprinosa SIDA-e za ove zemlje bude vezan za taj specijalni cilj. Tehnički gledano vezao bi se, dakle, doprinos zemljama za sprečavanje torture, u striktnoj analogiji sa tim da SIDA već uvjetuje veličinu pomoći iznosom izdvajanja bruto nacionalnog dohotka u vojne svrhe. Ta izdvajanja sume od 1 promila pomoći SIDA stajala bi na raspolaganju za rad na terenu, u mjestima i selima, u obliku preventivnog djelovanja na sprečavanju torture i rehabilitaciju onih već pogođenih torturom. Mojim prijedlogom moglo se postići više ciljeva. Tortura bi se učinila vidljivom. Problem torture bi isplivao na jedan visok politički nivo u vezi sa pregovorima o pomoći za razvoj i ne bi se samo upućivao na neke "svjesno osjetljive" dobrovoljne organizacije. Nosioci vlasti bi, dakle, bili prisiljeni diskutirati o ovim pitanjima i pravdati se. Svijet bi dobio jedan bolji uvid. Bilo bi moguće pratiti što je urađeno na sprečavanju nasilja. Konsekvence izostavljanja mjera bi bile očitije za nosioce vlasti. U principu bi prijedlog doprinio radu na demokratizaciji i borbi za ljudska prava, što je sveobuhvatan cilj svih pomoći za razvoj nerazvijenih. U tom bi slučaju životno neophodan nadzor nad ljudskim pravima dobio konkretnu podršku. Ideju za prijedlog sam dobila u Danskoj, gdje je danski parlament donio principijelnu odluku da jedan promil danske pomoći nerazvijenim zemljama ide za preven-

tivan rad i rehabilitaciju te za borbu protiv torture i organiziranog nasilja u zemljama gdje dolazi do nasilja. Jedan promisl – pravilo bi moglo se provesti zahvaljujući Centru za pružanje pomoći osobama s posttraumatskim stresnim poremećajima danskog Crvenog križa, koji je ustrajno pronalazio odgovore kroz različite političke instance.

Parlamentarci raspravljali su o mom prijedlogu i izraziše bojazan da će prijedlog broj 6 biti malčice teško provodljiv. Političari su mislili da je to bilo previše radikalno i isticalo se malo izvan zadatog okvira jer je vladin zadatak bio, prije svega, pomoći onima koji u Švedskoj imaju psihičke probleme uzrokovane torturom. Ali su smatrali da je prijedlog interesantan i odlučili da kao takav ide na razmišljanje u vladu. Bojazan političara se obistinila. Baš ovaj prijedlog je izazvao kritike u uobičajenoj parlamentarnoj debati. U svakom slučaju, riječ centar je očito bila kao trn u oku nekom službeniku u Ministarstvu za socijalnu politiku i zdravstvenu zaštitu, koji je poslije neprihvatljivo dugog odugovlačenja ipak prihvatio riječ Netverkskansli (ured) umjesto riječi centar, ali koji je imao iste funkcije koje sam ja predložila. Borba oko Papine brade... Politički proces je bio pokrenut. Riksdag (švedski parlament) je u junu 1994. donio odluku da se pedeset miliona kruna izdvoji kao državna podrška za rehabilitaciju izbjeglica sa posttraumatskim stresnim poremećajima.

Bilo je veoma poučno učestvovati u radu Grupe za psihijatrijsko istraživanje. Švedski demokratski model istraživanja je bio najbolji. Različitosti su bile prednosti. Došlo se do različitih mišljenja i ocjena. Nije bilo nikakvog tutorstva u iznošenju vlastitih razmišljanja. Delegati - članovi Grupe su predstavljali različite interese, ali doprinos i iskustva svih su bila veoma vrijedna. Nije se radilo po principu "pobijedi ili nestani" ili biti u pravu po svaku cijenu, već se poteciralo na stvaranju zajedničkih rješenja. Jedna preporuka obojici predsjednika koji su pro-

vodili veoma tešku istragu u Zaljevu: lično sam mnogo naučila o tome koliko je važno znati "kad" i "kako", a ne samo "šta". Glavno pitanje može biti važno i pravo, ali također i "timingen" (vrijeme) mora odgovarati. Interesantno je da su već stari Grci imali izraz za "timing" - kairos, što znači: "u pravo vrijeme, na vrijeme", suprotno riječi KRONOS, što znači: vrijeme računato u minutama, satima, danima, godinama. U grčkoj mitologiji je KAIROS brat Bogu vremena KRONOSU, koji jede svoju djecu. On jede vrijeme. Vrijeme proždire. Vrijeme teče. Od riječi KAIROS potiču i kriza i kaos. Psihijatrija se našla u krizi i vlada kaos. Dakle, bilo je vrijeme stvoriti zajednička rješenja, naći način razgovora među sobom u krizi, a ne, kako je to uobičajeno, razgovarati s drugima o krizi.

Ranije sam bila veoma žalosna kad bih dolazila sa prijedlogom koji bi se odbacio bez diskusije, kako sam ja mislila, bez valjanog razloga. Ono što sam sada naučila jeste da vrijeme mora biti zrelo, onda sve dolazi na svoje mjesto. U mom entuzijazmu ponekad se nisam obazirala na suptilne nijanse već sam pokušavala ubjeđivati argumentima. Zbog toga me moji sinovi zovu MAMA TENK.

ZADATAK U WHO-u

Pri kraju augusta 1992. godine pozvao me telefonom moj raniji šef, ili tačnije rečeno, njegova sekretarica. Šta se desilo? Reagirala sam nasilnim lupanjem srca, srce je udaralo kao željezni čekić, ubrzano, popraćeno neprijatnim pritiskom u grudima. Teško sam disala, oblio me hladan znoj i osjetih veliki strah. Jezik se zavezao i osjećala sam se veoma loše. Šta je htio od mene? Nije li me mogao ostaviti na miru? "Ne mogu razgovarati u ovakvom stanju", razmišljala sam. Moram dobiti na vremenu! Uspjela sam sa velikom hrabrošću izustiti: "Ne mogu sada preuzeti telefonski razgovor. Kad mogu ja nazvati?" "Ali, generalni direktor je tako zauzet", čuo se njen piskav glas. Ponovih da ne mogu preuzeti razgovor sada i upitah kad mogu nazvati. Bila sam blizu onesvješćivanja. Dobih obavijest o vremenu i razgovor se završi.

Uspjela sam doteturati se do jedne fotelje i ni sama ne znam koliko sam dugo sjedila zatečena situacijom, a koja je bila izraz brze tjelesne reakcije. Tresla sam se od hladnoće unatoč vrućini. Tijelo se munjevitom brzinom našlo u alarmantnom stanju. Sjedila sam u fotelji potpuno nepokretna. Jedino su misli bile u pokretu. Zahvaljujući svom intelektu mogla sam konstatirati da se radilo o klasičnoj "hyperarousal" reakciji. Puzzle su bile složene. Počela sam naslućivati čudovište protiv koga sam se borila. Ja sam prekomjerno reagirala na jedan običan poziv telefonom! Tako duboko su događaji u Zavodu za socijalno osiguranje ostavili traga na mene. Je li to bilo tako loše? Jesam li i sama patila od PTSD-a? Misli su se vraćale vremenu provedenom u

Zavodu. Kako sam ja zaista reagirala? Imala sam probleme sa koncentracijom, nesanicom, neobjašnjivom zamorenošću, čudnim somatskim simptomima sa bolovima u grudima i mišićima, bez medicinske dijagnoze. Sama sam negirala i umanjivala tegobe - psihosomatski simptom kao reakcija na radnu situaciju - ali ni u snu nisam mogla formulisati to kao PTSD za sebe samu. Sjećala sam se da sam imala neku vrstu "flashbacka" kad bi neko spomenuo generalnog direktora. Momentalno bih se našla u nekoj od ranijih ponižavajućih situacija, ali brzo bih se trgnula i reagirala sa: "Oh, neću da gledam nevolje", da bih poslije otišla i isključila TV. Moji mehanizmi ponižavanja bili su, dakle, tako snažni da ja do danas nisam uspjela pogledati istini u oči. Borila sam se protiv sposobnijih. Je li to tako satanski funkcionira? Cijela trauma nastavlja i živi svoj vlastiti život u čovjekovoj podsvijesti i nesigurnosti, dok se čovjek na nivou svijesti bori kao vrijedni dabar da bi se oslobodio svega što je vezano za traumu. I odjednom, kad se čovjek najmanje nada, dolazi do sveopćeg sukobljavanja, dolazi do pucanja opni zbog jednog bijednog telefonskog razgovora. Sada sam bila sigurna o čemu se radi.

Generalni direktor je nazvao lično prije zakazanog vremena. "Moj uvaženi dobri prijatelj, gospodin Donald Acheson, nazvao me iz Zagreba. On hoće proteze za ljude amputiranih ekstremiteta u ratu u Jugoslaviji. On je šef WHO-a za Jugoslaviju. Rekao sam mu da mogu nabaviti proteze", počeo on direktno. Slušala sam potpuno napetih nerava: "redalert", rekli bi moji momci. Kakvo je to bilo podrhtavanje u njegovom glasu izgovarajući "uvaženi dobri prijatelj"? "Gospodin Donald i ja smo bili kolege. On je imao istu funkciju u Engleskoj, kao i ja ovdje". "Aha", razmišljala sam, "gdje je moje mjesto u svemu tome?" Poslije velikog konflikta moralo se raditi o nečemu đavolski neodložnom, inače ne bi progutao pljuvačku i nazvao me. "Ja sam razgovarao sa SIDA-om i dobio petnaest miliona

za proteze", nastavio je oblijetajući kao maca oko vrućeg mlijeka. Nešto kasnije reče uzgred: "SIDA bi trebala jedan opis projekta za proteze. Ja sam užasno zauzet, ali imam slobodan termin u 17 sati danas. Ti možeš zvati nekoliko osoba iz WHO-a..." Dobih imena i telefonske brojeve.

Razgovor se završio i pitala sam se jesam li mu trebala spustiti slušalicu ili uhvatiti priliku u letu i posmatrati to kao izazov. Mogla sam ga nazvati i reći da sam u cijelosti zauzeta vladinim zadatkom, ali hvala mu za ukazano povjerenje. No, intuitivno sam predosjećala da je novonastala situacija nudila mogućnosti da naučim nešto novo, naročito o sebi. Bila sam, također, i radoznala. Šta ga je natjeralo da se dovede u ovu situaciju? Koja lojalnost i veza je postojala prema sir Donaldu? Bio je to izazov koji jednostavno nisam mogla propustiti. On je trebao moju pomoć unatoč tome što me prije nekoliko mjeseci izbacio van. Bili su to poeni na mojoj strani. Interesantno!

Nazvala sam odmah ured Svjetske zdravstvene organizacije u Kopenhagenu i ispričala kako postoje izgledi da Švedska izdvoji novac za jedan proteza-projekat. Spomenuh sumu koja je bila značajna i da ćemo već isto popodne imati sastanak u vezi sa projektom. Dr. Zolner, osoba s kojom sam razgovarala u WHO-ovom uredu, zamjenjivao je šefa u Odjelu za koordinaciju. Imenovani šef je bio na odmoru, što je bila stvarna sreća, pokazalo se kasnije. Dr. Zolner reče da bi jedan od WHO-ovih stručnjaka za rehabilitaciju ratom ugroženih trebao doći do njih za koji dan. Upita me je li moguće da i ja dođem u Kopenhagen kako bismo zajednički mogli prodiskutirati o projektu sa uspješnim stručnjacima i čak napraviti neki preliminarni projekat. Odgovorih da bih rado željela doći, ali prvo moram pitati hoću li moći ići.

Poslijepodnevni sastanak sa generalnim direktorom i šefom Odjela za pripremu bila je čudna predstava. Bio je to "kobajagi" sastanak. Čovjek se pravio da se ono što se desilo nije desilo i da

sam ja bila na dugom godišnjem odmoru – Sibiru, u tom slučaju! Obojica su vodili živu raspravu o tome kako će se švedska zastava vijoriti i biti zapažena u provođenju ovako značajnog projekta. Željela sam vratiti diskusiju na glavno pitanje, rehabilitaciju ljudi poslije amputacije. Iznesoh da se tu ne radi samo o protezama već da je to jedan kompleks medicinskog i psihosocijalnog procesa, u čemu pacijent mora sarađivati. Amputacija nije samo bolni gubitak nekog dijela tijela, to je gubitak i ranije slike samog sebe i shvatanja o tijelu. To je dug i mukotrpan proces prihvatanja svoje životne sudbine, skupljanja snage za dalje i uspješnog provođenja rehabilitacije. Ako pacijent nije u stanju razmišljati o svojoj traumi, ne pomažu nikakve proteze. Došavši daleko u svom izlaganju, bih prekinuta riječima generalnog: "Zaboga, uzimaj jedno po jedno. Sada treba nabaviti proteze!" Komentar je djelovao upravo kao njegov pečat prezira prema lijekovima i medicinskom neznanju. Meni je ostalo da zaobiđem komentar i nastavim sa izvještajem o mojim kontaktima sa WHO-om popodne i rekoh kako sam zamoljena da dođem u Kopenhagen radi diskutiranja o projektu sa WHO-ovim stručnjacima koji bi trebali stići za koji dan. On prihvati putovanje sa kiselim komentarom: "OK, onda. Ako je to neophodno?" "Pa, WHO je očito smatrao neophodnim", bio je moj odgovor.

Kao direktor u Zavodu, bila sam odgovorna za pitanja rehabilitacije i bila sam posvetila jedan dio svog radnog vremena kako bih pomogla ljudima koji su se psihički osjećali loše. Rehabilitacija je bila stalno prisutna u mom načinu razmišljanja i bitisanja kao ljekara. Pacijent je najvažniji motor, motivacija i snaga, i glavne stvari dolaze od njega samog. Zadatak ljudi oko njega jeste da olakšaju, podrže, osiguraju i podstiču, da bi se mogle razvijati sposobnosti koje su preostale unatoč svemu.

Popodnevni sastanak je razotkrio sve. Bilo je očito da je generalni uložio sav svoj prestiž obećavši proteze sir Donaldu. A,

to je značilo da mi nije smio previše podmetati kuke pod noge, budući da bi i sam mogao upasti. Izvijestio je potpuno samouvjerenom da je novac već obezbijeđen od SIDA-e što je bilo malo preuveličano jer je SIDA zahtijevala formalni zahtjev radi ocjene. Time bi se zauzeo stav prema odobrenim sredstvima. Činilo se da je medvjeda koža bila prodana prije negoli je medvjed ubijen. Uvidjela sam da prijedlog projekta mora biti profesionalno urađen sa planiranjem, provođenjem, posljedicama, procjenama i budžetom - i okvirnim vremenom. Nije se moglo samo nabacati sve zajedno na jedan papir za jedno popodne da bi se dobile proteze, kako se on pravio. Ne, bio je neophodan pristup kvalificiranim osobama sa medicinskim znanjem koje su imale iskustvo u rehabilitaciji ratnih stradalnika. Oni će se nalaziti u Kopenhagenu za koji dan.

Susret mi je omogućio da osvijetlim problem sa različitih strana. Rasvijetljene su teškoće i naznačena težina mobiliziranja profesionalne medicinske djelatnosti, u ovom slučaju projekt rehabilitacije u političkom kontekstu. Za mene to nije bilo ništa novo. Radilo se o tome da se brzo napravi jedan održiv plan projekta za rehabilitaciju u ratu sa težištem na opskrbljivanju proteza. Bila bi nesreća da su ciljevi bili suprotstavljeni jedan drugom. To bi pogodilo one što su već bili pogođeni, tj. žrtve rata. Znači, trebalo je formulirati zajednički, sveobuhvatan cilj - rehabilitaciju ratnih stradalnika- i kasnije stvoriti preduvjete za razvoj jednog "politički korektnog" i medicinski odgovornog projekta.

Spoznala sam, isto tako, koliko je ljudima bilo važno da projekt bude uočljiv u javnosti. Vidjeti se i biti viđen! Bukvalno, to znači imati zastavu na jarbolu i takmičiti se čija će biti prva postavljena. Biti prvi i najveći! Pobjediti ili nestati! Očito su dominirala takva muška vrednovanja, pa čak i u poslovima pružanja internacionalne pomoći. Bilo je dobro imati takav nauk. Ja

sam bila neporecivo bolje pripremljena u kasnijem susretu sa egzaktno istim načinom odnosa na međunarodnom planu.

Svjetska zdravstvena organizacija, WHO, bila je unatoč predznaka UN, anonimna organizacija. Štampani WHO-ovi izvještaji koji su stizali u moj odjel Zavoda pobuđivali su slabo interesovanje. Obično su direktno odlagani u arhivu. Sada, poslije ovoga, razmišljam zašto je to bilo tako? Je li bila u pitanju forma izvještaja i/ili sadržaj? Činili su se nejasnim i rasplintim, pa i irrelevantnim, bez ičega na što bi čovjek mogao staviti prst kao specijalnom. Oni su izgleda izražavali neku vrstu željenog svijeta koji nije odražavao stvarnost već drugo vrijeme. Parola "Zdravlje 2000. godine," dobro zamišljena, ali ni u čemu obavezujuća poruka, doprla je do većine nas ljekara, ali nismo mislili mnogo o tome kako bismo mogli doprinijeti ostvarenju toga. WHO-ov najveći uspjeh bio je uspješno iskorjenjivanje čovjekove pošasti, velikih boginja.

Razvoj je protrčavao pokraj WHO-a. Istraživanje se vršilo i napredovalo se zahvaljujući drugim snagama. Većina zemalja je bila već oblikovala vlastitu zdravstvenu politiku u skladu s vlastitim preduvjetima. WHO-ova "normativna funkcija", tj. davanje savjeta i uputstava u različitim medicinskim pitanjima, već duže vrijeme nije imala težinu i probojnu moć zbog nedostatka resursa, sposobnosti ili nečeg drugog? Pokazivati cijelom rukom i vikati "provedi" nije imalo značajan efekt kad je u pitanju WHO na međunarodnom planu ili Zavod na nacionalnom nivou.

Moje spoznaje o WHO-u učinile su me radoznom, ali takođe kritički raspoloženom u očekivanju nečeg. Jedva da sam i znala da postoji ured u Kopenhagenu. Mislila sam da se nalazi u Ženevi, ali tamo je bio glavno sjedište. Otputovala sam dolje u Kopenhagen, u Evropski ured, čije su prostorije bile smještene uz Oresundu, nešto sjevernije od gradskog centra, i sa Tuborg pivom kao prvim susjedom. Građevine su bile različitog arhi-

tektonskog stila, građene kroz vrijeme. U jednoj od njih, osmo-ugaonoj zgradi, nazvanoj tableta čokolade zbog svoje fasade od braon lima, sjedit ću za vrijeme najtoplijeg ljeta koje je Danska ikad imala. Stakleni glavni ulaz podsjećao me na neku bankovnu palaču, možda u namjeri da ostavi utisak čvrstine. Isto kao što je i crni kameni zid s kojim se čovjek prvo sretne davao utisak snage i stabilnosti. Na recepciji je sjedila jedna osoba iza zastakljenog pulta zadužena za telefonsku centralu. Bilo je i nekoliko drugih u staklo uramljenih tabli sa starim izbljediteljim izvještajima. Dvije godine ulazila sam i izlazila iz zgrade a da se ništa nije promijenilo. Neka staromodna oglasna tabla sa plavim magnet slovima na crnom plišu nalazila se na vidnom mjestu i obavještavala o dnevnim sastancima. Kako ću uspjeti upravljati osjećajima, pa, između ostalog, ova knjiga govori i o tome. Imala sam, kao što sam rekla, mnogo toga još da naučim o samoj sebi, o malom i velikom svijetu.

Na sastanku u Kopenhagenu bilo nas je četvero. Dr Herman Zolner, zamjenik šefa Odjela za koordinaciju u WHO-ovom uredu u Kopenhagenu; dr. Hana Hermanova, koja je bila šef programskog savjeta za projekt "Eldery, Disabled and Rehabilitation" (Stariji, hendikepirani i rehabilitacija); profesor Ruben Eldar, koji je upravo doputovao kao izraelski stručnjak za rehabilitaciju ratnih stradalnika i ja. Ovaj kvartet će sarađivati intenzivno u narednih nekoliko dana. Za to kratko vrijeme uspjeli smo napraviti dobro obrađen dokument koji je bio podloga našeg opisa projekta o rehabilitaciji u ratu. Još danas mislim da je to bio impozantan rezultat. Ostale tri osobe iz kvarteta dale su jedno pobliže predstavljanje. Svi su na različite načine u različitim zemljama doživjeli dramatičnu transformaciju Evrope za vrijeme i poslije Drugog svjetskog rata.

Profesor Ruben Eldar je sarađivao u jednom broju "assessment missions" (zadaci procjena) u okviru WHO-ovih zadataka na istraživanju stvarnih potreba i prosuđivanju onog što je

bilo neophodno nabaviti za podmirivanje određenih sanitetskih potreba i istovremeno ocijeniti zdravstveno stanje i širinu ozlje- da u ratu u bivšoj Jugoslaviji. Bilo je od velike koristi njegovo poznavanje srpskohrvatskog jezika. Zahvaljujući tome imao je bolju dostupnost informacijama i mogao ih je vrednovati na si- gurniji način. Njegovo "assessments" bilo je, dakle, egzaktno. On je rođen u gradu Osijeku u Slavoniji, Hrvatska. Ovaj grad danas čini granicu prema okupiranom dijelu istočne Slavonije i sa tri strane je okružen srpskom okupacionom vlašću. Ruben Eldar je preživio Drugi svjetski rat, nekim čudom vjerovatno, jer je on jevrejskog porijekla i cijela njegova familija je zatrta. U vezi sa istrebljenjem suho je ukazao na: "Nisu samo ustaše ubi- jale Jevreje. Beograd je bio prvi "oslobođeni grad od Židova". Četnici su se hvalili time." (Ustaša je ime pripadnika fašističke organizacije koja je obrazovala hrvatsku vladu pod njemačkom zaštitom za vrijeme Drugog svjetskog rata. Četnicima su se na- zivali vojnici u staroj kraljevskoj srpskoj armiji.)

Kada je shvatio da i se pod Titovom vlašću neće iskorijeniti antisemitizam, Ruben Eldar je odlučio da napusti Jugoslaviju. Školovao se za ljekara i postao jedan od vodećih svjetskih struč- njaka u modernoj medicinskoj rehabilitaciji od ratnih rana. Na osnovu svoje političke i vojne historije bio je prisiljen založiti se uveliko za razvoj multiprofesionalnog znanja o toj stvari. Profesor Eldar je imao puno toga ispričati o modernom ratu i re- zultatima moderne tehnologije naoružanja. Kad se ona kom- binira sa primitivnom mržnjom i obostranim nepovjerenjem posljedice postaju uništavajuće. Upitah ga kako se osjećao vra- tivši se u svoju staru zemlju i kako je ponovo govoriti svoj jezik. Bio je veoma jasan odgovor: "Hrvatska nije moja zemlja! Hr- vatski nije moj jezik, hebrejski je moj jezik". Tuga u njegovom glasu je bila očigledna. Koliko ću ih kasnije sresti sa istim tuž- nim i bolnim osjećajem da ih njihova vlastita zemlja nije mogla zaštititi, i da su morali bježati! Ruben Eldar je bio od nepro-

cjenjive važnosti u našem radu na projektu. On je znao šta znači rehabilitirati ratne stradalnike. Osobe koje su preživjele fizičke povrede i psihičke traume, a koje su se zadržale na tijelu i duši. Rezultati modernog rata usmjereni na civilno stanovništvo i modernu zdravstvenu zaštitu jesu da ljudi prežive, ali kojim životom da žive! U Izraelu su prilično rano uvidjeli da se mora uložiti u medicinsku rehabilitaciju. Iz čisto političkog razloga, budući da je moralna volja za borbom bila čvrsto povezana sa spoznajom da će se moći dobiti pomoć u slučaju povrede. To nije važilo samo za akutna slučajna povređivanja već, također, za teški, dugi i mukotrpn proces rehabilitacije. Samo mali dio u svemu tome je bio obezbijediti tehnička pomoćna sredstva! Profesor Eldar je pod okriljem izraelske armije izgradio Centar za rehabilitaciju. Bio je već penzionisan, ali je aktivno držao predavanja u cijelom svijetu i WHO se koristio njegovim uslugama u "assessment missions" u bivšoj Jugoslaviji. Njegova posljednja "assessment missions" završila se u Bosni i Hercegovini 2. aprila 1992. godine. Tri dana prije izbijanja rata.

Hana Hermanova je rođena u Pragu u današnjoj Češkoj. Kao dijete preživjela je praški geto, nekim čudom je preživjela. U jednoj pauzi počeli smo raspravu o tome treba li razdvajati djecu od roditelja za vrijeme rata, da bi se djeca spasila. Ja ispričah o doživljajima finske ratne djece, o čemu se mnogo raspravljalo u Švedskoj. Nadalje, o istraživanjima profesora Bowlbyja o djeci koja su razdvojena od roditelja u Londonu za vrijeme Blitzena. Rezultat istraživanja je pokazao da su se djeca koja su ostala sa svojim roditeljima u Londonu osjećala mnogo bolje unatoč bombardiranju nego ona djeca koja su odvedena na sigurnije. Ja sam, dakle, imala negativan stav prema odvajanju djece od odraslih. Hana, koja je i sama preživjela geto, reče da se ona ne bi nikad dvoumila u odluci da pošalje svoju djecu negdje, da se sada nalazi u takvoj situaciji. Ona je smatrala da ja govorim protivno vlastitom uvjerenju. Moja iskustva iz rata u biv-

šoj Jugoslaviji, gdje sam vidjela teško ranjenu djecu, kako fizički tako i psihički, učinila su me kolebljivom u mom ranijem mišljenju i sada sam spremna podržati Hanu. Djeca moraju preživjeti fizički i psihički. Preuzimanje brige o djeci postaje time još važnije, ili je možda, uopće nije ni bilo. Dr. Hermanova je bila neurolog i interesirala se za rehabilitaciju s aspekta te specijalnosti. Nalazila se više godina u WHO-u, ali se uveliko primjećivalo na njoj da je odrasla i živjela veći dio svog života u zemlji sa socijalističkim sistemom. Sve je moralo biti potpuno obezbijeđeno i biti "sve zapisano".

Dr. Zolner je također davao značajan doprinos poslu. On se nalazio u WHO-u prilično dugo. Obično je radio u Odjelu za planiranje i poznavao je sve lavirinte i krivudave staze u Organizaciji. On je znao kako se prave određeni potezi. Rođen je u Njemačkoj. I bilo je interesantno vidjeti kako ovo troje odgovaraju jedno drugom. Lično sam mislila da su sve troje sposobni za razumijevanje jednih prema drugima i za međusobno poštovanje.

Veoma dobro smo sarađivali. Imali smo zajedničko zanimanje i zajednički cilj kome smo težili. Osjećala sam se rasterećenom doživjevši da se moja profesionalna i životna iskustva prihvataju od drugih i da se moja mišljenja uzimaju u obzir. Radilo se o veoma plemenitim ljudima i niko nije bio opterećen mišlju o prestižu. Bili smo veoma produktivni i uspjeli smo napraviti jedan dobar osnovni dokument o rehabilitaciji u ratu. SIDA je dobila plan putem faxesa radi rasprave o njemu i prihvatanju istog. "WHO project on rehabilitation of war victims in Yugoslavia" (WHO-ov projekt rehabilitacije žrtava rata u Jugoslaviji).

Završavajući posao na izradi plana projekta, dr. Zolner me pitao mogu li zamisliti sebe kao šefa cijelog projekta rehabilitacije na kojem smo radili intenzivno nekoliko dana. Moja prva reakcija je bila: "Da, hoću". Da bih odmah dodala: "Ako mislite

da ja to mogu izvršiti". Tipičan ženski komentar! Ostali su bili ubijedeni da ću uspjeti. Dr. Zolner doda da bi bilo dobro imati za šefa projekta jednog Šveđanina jer je Švedska i dala novac za njega. Nikad mi nije palo na pamet da bih mogla biti ponuđena poslom. Sada sam putovala kući sa opisom projekta u jednom džepu i ponudom za posao u drugom džepu. Ali, prvo je trebalo okončati vladin zadatak, i ono najvažnije: razgovarati sa sinovima. Da su rekli ne, nikad ne bih išla. "Misliš li da je to važno, stara, onda moraš ići! Mi ćemo ti pomoći! Ti si uvijek pomagala nama. Sada je red na nas. Mi ćemo pomagati djedu i baki!"

Predivna, voljena djeca!

PRIPREME

Kad sam se vratila u Švedsku, nastupio je jedan intenzivan radni period. Morao se u potpunosti završiti vladin zadatak i istovremeno pripremati plan praktičnog sprovođenja projekta rehabilitacije. To je zahtijevalo rad na dvama kolosijecima. Jedna stvar me zabrinjavala. Nisam imala nikog s kim bih mogla razgovarati o poslu. Nije bilo niti jedne osobe u Švedskoj koja je poznavala medicinsku rehabilitaciju u ratu, pa čak nije bilo ni jedne institucije u kojoj bi se mogla naći skupljena i sistematizirana znanja - nauka kojom bi se mogla koristiti. Ni vojne, ni civilne institucije, i niti jedne dobrovoljne organizacije. Bilo je od neizmjerne važnosti sresti se sa drugim profesionalcima koji su imali iskustvo i čuti njihova razmišljanja i ocjenu projektnog plana.

Pripremni posao je važan. On je preduvjet provođenja projekta u stvarnosti. Projekt se može podijeliti u tri faze: planiranje, implementacija tj. provođenje i pažljivo posmatranje. Problemi posmatranja i vrednovanja su veliki, često ovisni o tome je li se ispočetka odlučilo šta će se cijeliti i koji kriteriji će se upotrijebiti. To znači, također, mnogo metodoloških problema, pronaći mjerljive veličine koje zaista odslikavaju ono što se postiglo.

Crvene jagodice koje su odslikavale zadovoljstvo i odlučnost preobrazit će se u smrtno bljedilo. Najblaže rečeno, osjetila sam se smrtno blijeda. U što sam se uvalila? Hoću li uspjeti izvršiti povjereni zadatak? Nisam znala ništa o ratu! Koliko je bilo opasno? Kakva je bila vojna situacija dolje? Kakvi su bili kapa-

citeti bolnica, osoblja itd? O jednom dijelu smo, naravno, raspravljali u Kopenhagenu, ali su stalno izranjala nova pitanja. Ratni izvještaji su također, bili zabrinjavajući. Kako će se raditi u Zagrebu kao bazi? Šta funkcioniše u ratu? Izvještaji profesora Eldara iz Bosne datirali su iz ranijih ratnih događanja, a kako je to sada zaista izgledalo? Mnogo pitanja i puno brige.

Imala sam nevjerovatnu sreću sresti se sa natporučnikom Jarlom Lundgrenom, koji je u proljeće 1992. službovao u bivšoj Jugoslaviji u misiji UN-a. Pokazalo se da je bio osoba koja je kombinirala profesionalno znanje sa velikom dozom ljudske toplote i brige za ljude. On me upoznao s najnovijom situacijom, kako ju je vidio. Napravio je veoma dobar prikaz stanja zdravstvene službe i mogućnosti korištenja bolnica koje su bile u funkciji. Nadalje, ispričao je o teško ugroženom civilnom stanovništvu. Ja primijetih kako je do suza bio dirnut pričajući o ljudskoj patnji. Jarl Lundgren mi je mogao dati konkretne, jasne obavijesti, s velikom ljudskom angažiranošću. To je bilo upravo ono što je meni trebalo u ovom projektu.

Jedna anegdota sa sastanka kojeg su upriličili Pripremni odjel Zavoda za zdravstvo u saradnji sa SWEDENT-om (Internacionalni vojni centar) i dotadašnjom Vojnom zdravstvenom upravom u Karlstadu. Bilo je zamišljeno da se čuje je li armija na neki način bila zainteresirana za iskustva koja je mogao ponuditi projekt rehabilitacije. SWEDENT-ov predstavnik počeo je direktno govoriti o rehabilitaciji. Sve više i više sam se uzrujavala, ne shvatajući o kojoj vrsti pacijenata govori. Bila sam prisiljena prekinuti ga i pitati. On odgovori: "Ja ne govorim ni o kakvim pacijentima. Ja govorim o mostovima i kućama!" Nije ni čudo što nisam uspjela pratiti izlaganje. Nisam prepoznala grupu pacijenata! Šef Odjela za pripremu teatralno je došapnuo: "Vojnički se to zove rehabilitacija!" Mi smo, dakle, svako za sebe, imali svoju definiciju riječi rehabilitacija i niko nije pomislio da bi onaj drugi mogao dati svojoj definiciji drugačiji

sadržaj. Jedan nauk za ponijeti sa sobom. Mislila sam često na tu malu epizodu sjedeći kasnije u ratu u grupi gdje se govorilo tri-četiri jezika i gdje je atmosfera bila, najblaže rečeno, ispunjena animozitetom. Neizmjerne je važno da odmah na početku čovjek pokuša definirati što se misli pod upotrijebljenom riječju i pitati ono što ti nije jasno. Rehabilitacija dolazi od riječi RE-HABITUS koja doslovno znači: "ponovno stvoren". Naravno da se može odnositi na kuće i mostove, također! Hoće li se moći rehabilitirati porušeni Stari most u Mostaru?

Nikad nisam bila u Jugoslaviji i imala sam samo površnu šablonsku sliku jeftine turističke zemlje. Za vrijeme velike potražnje za radnom snagom mnogo Jugoslovena je došlo u Švedsku. Nije se govorilo o Srbima ili Hrvatima. Uz jedno izuzeće. Prilikom ubistva jugoslovenskog ambasadora Rolovića, u Švedskoj u medijima se raspravljalo o hrvatskoj terorističkoj organizaciji 'Ustaša'. Tito sa svojim jugo-komunizmom i politikom "Trećeg svijeta" bio je, međutim, veoma poznat. Roman Ive Andrića "Na Drini ćuprija" bio je poznata knjiga za koju je književnik dobio Nobelovu nagradu, ali je ja nisam pročitala. Namjeravala sam je pročitati prije negoli krenem dolje, ali nisam se mogla snaći u metežu različitih likova u početku. Čitajući je poslije godine provedene u ratu, knjiga je bila potpuno jasna.

Sada mogu misliti da se moje neznanje činilo nelagodnim, ali vjerujem da nisam znala ni manje ni više od većine Šveđana. Neznanje je bilo veliko kad je počelo tutnjati na Balkanu. Svakako da sam čitala kako je bilo zabrinjavajuće na Kosovu. Švedska je primila 70.000 kosovskih Albanaca kao izbjeglice. Sjećam se kako je tekla rasprava. Oni su došli u Švedsku zato što je ovdje bilo dobro i vjerovatno žele živjeti na račun švedskog blagostanja. Znam da je naš ministar kulture izašao u javnost i rekao da se radi o lopovskom narodu, što je izazvalo političku osecu. Nismo htjeli razumjeti zašto je narod napustio svoje domove. Nismo im vjerovali kad su govorili da su bili izbače-

ni iz svojih domova i otpušteni sa posla. Doista nije bilo mnogo onih koji su govorili o nasilju i silovanjima. Kasnije su se našli u beznađu dobivši odluke o protjerivanju iz Švedske. Ta šutnja je bila upotrijebljena protiv njih. "Zbilja, sada je trenutak da se ispriča!" Ali njihovi se zahtjevi odbiše i oni ih protjeraše. Švedske vlasti su bile u kontaktu sa srbijanskim koje su potvrdile da je sve što su kosovski Albanci rekli bila laž i prokleta izmišljotina, na Kosovu nema nikakvih nezakonitih radnji. Time se Švedska zadovoljila i ljudi se poslaše nazad u neizvjesnost. Nije se htjelo znati. Nije se htjelo slušati. Na najvišem političkom nivou izdani su principi lijepog ponašanja.

Švedska je bila Klockrike (Carstvo časovnika). Knjiga Harryja Martinsona "Put do Carstva časovnika" govori o nama lično, o našem carstvu koje štitimo i u koje niko ne bi zaista trebao ući. Učini li to neko, protivno očekivanju, morat će znati da on nije niko drugi nego skitnica vječno ovisan o dobročinstvu. Zašto niko danas ne govori o Harryju Martinsonu? On je bio vizionar. On nam je pokazao na kojem putu smo bili i kamo smo išli. Sudbina Bollea (junak knjige) je sudbina svih protjeranih, s neprestanom čežnjom za carstvom, za sigurnošću i harmonijom, pa i simbiozom. "Aniaria" opera koja je na mene kao tinejdžera ostavila snažan dojam. Jedna vizija šta se može dogoditi sa nama i našom ljudskošću. Skrenuli smo s kursa i naš svemirski brod koji je na putu ka beskonačnosti samo je "jedan mjehurić u u čaši Božijeg duha". Te fraze sam se sjećala često za vrijeme mog boravka u bivšoj Jugoslaviji. Jedna druga poslovice Harryja Martinsona dolazila mi je često na pamet u ratu kao: "Ovdje stojim u Africi i gulim krompir". Absurdnost je u ljusci.

Rat se odvijao svom žestinom. Mediji su prenosili surove slike izmršavjelih muškaraca iza bodljikave žice u koncentracionim logorima. Slike koje su jezivo ličile na one iz nacističkih koncentracionih logora. Počeh sumnjati da rat u kome ću ja obavljati dužnost i nije bio onaj pojednostavljeni scenarij koji

se predočavao u kratkim crtama u WHO-u, koji je ukratko bio sljedeće: "Nekoliko loših momaka koji su htjeli biti "dobri dječaci" kako bi sačuvali Jugoslaviju, a time i stabilnost na Balkanu. Taj mali građanski rat, ili, prije bi se reklo unutrašnji konflikt, brzo će prestati nakon što se prekršio povuku za uši. Onda će se sve vratiti na staro (čitaj: red i stabilnost). To što se malo dublje zagrizlo i što su postojali koncentracijski logori, bilo je zabrinjavajuće, ali to bi mogla biti optužba, a WHO je neutralan". To je bila srž rezonovanja što ga dobih od dr. Mac Fadyana, stalnog šefa Odjela za koordinaciju WHO-ovog ureda u Kopenhagenu. Ja sam, međutim, dvije sedmice ranije dobila drugačiju sliku od profesora Eldara. Nisam imala dovoljno znanja da se argumentom suprotstavim MacFadyanu, ali sam počela slutiti da nešto nije uredu. Rezime nije bio vrijedan spomena.

I ja sam reagirala slično svim običnim ljudima koji su gledali zlodjela koja su se odvijala pred nama na TV ekranima. Ali, šta su radili političari? Nadam se da je moja ironija jasna, ali je žalosno da u trenucima pisanja još čujem istu argumentaciju koja dolazi od visoko kotirajućih političara, koji bi trebali znati nešto više nego što je prostački način spominjanja razloga rata na Balkanu. Ako jedan narod želi svoju slobodu, nikad nije prerano. O toj stvari odlučuje sam narod. Ugnjetavanje nadahnjuje uvijek neku suprotnu stranu, čežnju za oslobođenjem, i ta se snaga ne može zaustaviti ako je ugnjetavanje trajalo duže vrijeme. Svijet je posmatrao, a UN je poslao svoje snage za očuvanje mira u Hrvatskoj u januaru 1992. godine.

Ponovno u Kopenhagenu. Dakle, otputovala sam da bih dobila rezime od stalnog šefa Odjela za koordinaciju i čak dobila priliku sresti tako mnogo spominjanog sir Donalda. Bilo je to u vrijeme održavanja godišnjeg regionalnog sastanka svih zemalja koje su pripadale WHO-ovom Euro-uredu. Poslije pada Berlinskog zida i raspada sovjetske imperije pridošlo je niz novih zemalja. WHO-EURO, kako se zvala, dobila je prinovu svih

zemalja istočne i centralne Evrope i novih nezavisnih država u centralnoj Aziji, i imala je očite patnje u razvoju. Ured je imao teškoće zbog naglog proširenja. WHO-EURO-ov najviši šef, direktor regiona, bio je Norvežanin dr. Jo Asvall, s kojim sam imala veoma dobre odnose. On je podržavao projekt rehabilitacije i smatrao je da je njegova forma uspješna, a ja sam kao osoba odgovorna za projekt veoma dobro primljena. Na sljedećem nivou sam naišla na kontrolu. Dr. Mac Fadyan je veoma jasno kazao da ne smatra uspješnim moje imenovanje za odgovornu osobu za projekt i, da je on bio u službi kada sam imenovana, vjerujem da ne bih dobila ponudu za posao.

Kad sam srela dr. Zolnera, dr. Hermanovu i profesora Eldara, stvorili smo profesionalni tim koji je mogao izvršiti zadatak i napisati jedan dobar projekt rehabilitacije. Ponovo sam se našla u jednom političkom i politiziranom poretku gdje se radilo o "moći i veličanstvu". Nisam mogla ni pretpostavljati koja sam osjećanja budila kod osobe kojoj je tako bilo stalo do lične vlasti, dolazeći lepršajući kao jedna ne naročito skrušena teta sa tašnicom punom para? Tašnicu je mogao i preuzeti vjerovatno, ali prateću tetu, ne, hvala. Očito je bilo da sam bila mačka među hermelinima. Pogrešna vrsta, pogrešna osoba, pogrešno vrijeme.

Na sastanku sam prvi put srela svog budućeg šefa sir Donalda Achesona. Njegovo ponašanje i maniri naveli su me na razmišljanje o dvjema engleskim frazama: "Britannia, rule the Waves" (Britanija upravlja morem) i "Pity We lost India" (Žalimo za izgubljenom Indijom). Njemu su se najbliži klanjali obraćajući mu se. Dolazeći iz jedne demokratske zemlje u sjevernoj Evropi gdje takve razlike u klasama nisu bile vidljive, u svakom slučaju ne na poslu, bila sam potpuno zaprepaštena. Već tada sam shvatila da ću imati teškoće u odnosima sa sir Donaldom, koji se ponašao kao da je Britanska imperija još na vrhuncu svoje slave. O njegovim ranijim junačkim djelima ne mogu se iz-

jašnjavati, ali imam mnogo toga reći kad je u pitanju njegov način ponašanja u odnosima s drugim ljudima, posebno kao šef novoobrazovanog Ureda WHO-a. Njegov prvi čovjek bio je dr. Mac Fadyan. Kasnije se ispostavilo da nisam samo ja reagirala na arogantno ponašanje ove dvojice gospodina. Ponašali su se sa kolonijalnom arogancijom iz prošlog vijeka. Na sastanku se osjetio i sam rat kad smo sasvim nesvjesno napisali ime projekta "Ratni stradalnici u Jugoslaviji". Naravno da su predstavnici iz Hrvatske i Slovenije odmah ukazali na činjenicu da su one slobodne zemlje koje je UN priznao. Srbijanski predstavnik je smatrao da je potpuno uredu sa imenom Jugoslavija. Bosna i Hercegovina nije imala predstavnika. Unatoč suprotnostima bili smo jedinstveni u tome da je postojala velika potreba za rehabilitacijom i specijalno za protezama za one sa amputiranim udovima.

WHO se zabrinuo za "funkcionalne smetnje" za koje ranije nije bilo pravog lijeka. Zahtijevalo se više pomoći od zemalja članica koje su imale novac. Nove članice nisu imale novca. To me je asociralo na švedsko zdravstvo. Brza ekspanzija praćena problemima koji se nisu mogli riješiti na tradicionalan način sa više materijalnih sredstava, pošto njih nije bilo. U poslijeratnom periodu WHO je bila neka vrsta slobodne zone gdje su predstavnici zemalja čelične ruke mogli doći. WHO je, dakle, razvio mrežu profesionalnih djelatnika, čak i političara, u formi ministarstva zdravstva, a mogao je ih mobilizirati kad su počele velike promjene 1989. No, strateška greška koju je WHO napravio bilo je što nije promijenio svoju strukturu i organizaciju kad se svijet počeo mijenjati.

Znala sam da neću daleko dogurati bez saradnje sa različitim vladama i njihovim reprezentantima, i bilo je važno stvoriti funkcionalne radne relacije izgrađene na povjerenju i poštovanju. Po povratku u Štokholm ostvarila sam kontakt sa bosanskohercegovačkim atešekom za skandinavske zemlje Izetom

Serdarevićem. On me detaljno informirao o aktuelnoj situaciji i porijeklu sukoba i rata. Dobila sam izvrstan sažetak i veoma sam mu zahvalna što je imao vremena da me uvede u cijelu kompleksnu historiju i politiku u bivšoj Jugoslaviji. Bilo je to nešto potpuno drugačije od onog što sam čula u Kopenhagenu. Sve vrijeme sam dobijala veliku pomoć od uvijek ljubaznog i za pomoć uvijek spremnog Izeta Serdarevića. On je došao u Švedsku već na početku 60-ih godina i živio je ovdje više godina. Govorio je odlično švedski. Zatim se preselio u Francusku, ali sad ga je predsjednik države Alija Izetbegović zamolio da ga zastupa u skandinavskim zemljama. Ispričao mi je o strašnim konsekvencama etničkog čišćenja i bio je mnogo više obaviješten o koncentracionim logorima i žrtvama nego što smo mi čuli preko medija. Dobih kopiju karte sa ucrtanim mjestima koncentracionih logora. U toku našeg razgovora dobio je vezu sa Sarajevom poslije čega se počeo raspitivati možemo li mi pomoći u evakuaciji teško ranjenih i onih koji su trebali rehabilitaciju. Shvatila sam da je to potpuno opravdan zahtjev i obećala sam da ću raditi na tome čim stignem u Zagreb.

Uspostavila sam kontakt sa profesorom Efendićem u Karolinskoj bolnici (Univerzitetaska bolnica u Štokholmu), kako bismo razgovarali o aspektima funkcioniranja zdravstva u ratu. On mi, također, dade jedan iscrpan pregled aktuelne situacije, što se desilo ranije i kako je on prosuđivao budućnost. Bio je veoma pesimističan. Smatrao je da je miješanje velikih sila pod imenom i plaštom neutralnog UN-a bilo pogubno. O tome nisam čula ništa ranije, najnovije od zastupnika Britanske imperije.

Imala sam priliku sresti mnogo više osoba koje su živjele u Švedskoj duže vrijeme kao "Jugoslaveni", ali sada su oni bili Hrvati, Bošnjaci, Slovenci i Srbi. Oni su pričali potpuno druge priče sa velikim učešćem osjećanja. Pogodilo me koliko često su se vraćali Drugom svjetskom ratu i kako su bila upadljiva sva

njihova neiskazana osjećanja. Negirana, zapostavljena, zamagljena. Oni su, također, znali pričati o nepravdama iz prošlih vremena, koje su imali sreću čuti već kao djeca. Zlodjela predaka u trećem i četvrtom koljenu. Nisam li to čula već ranije? Nasilje i osveta u beskonačnom ponavljanju. Ja, čula sam to u Izraelu, na Kipru, u Turskoj...

Uviđam teškoće da bih sama pokrenula veliki projekt rehabilitacije i odlučujem potražiti jednog saradnika koji je imao iskustvo u medicinskoj rehabilitaciji. Razmišljala sam potražiti ga putem raspisivanja oglasa. Dr. Bo Moberg, ljekar specijalista na Klinici za rehabilitaciju u Karlshamnu, čuo je za projekt u Vojnoj zdravstvenoj upravi i lično me je potražio prije nego li sam raspisala oglas. Bio je zainteresiran ići sa mnom, ali je mogao biti odsutan s posla samo dvije sedmice pri svakom odlasku. To što je imao i vojni background bio je veliki plus, jer je mogao procjenjivati ono što je u toku.

Osim svih priprema vezanih za projekt, bilo je i drugih stvari iz WHO-a koje su se trebale napraviti. Bilo je čudno da su sve stizale veoma kasno, u posljednjem trenutku, a trebale su biti završene najkasnije jučer! I zatim, i sva praktična pitanja. Gdje ću stanovati? Šta ću ponijeti sa sobom? Sada mi je nedostajao pristup vojnom depou opreme kako bi se nekim stvarima opskrblila. U svojoj nesigurnosti, u garderobi sam spakovala sve od dubokih cipela, planinske jakne, garderobe za svaki dan do finih haljina. Zagreb je izgledao, rečeno mi je, kao bilo koji drugi grad i, između ostalog, imao je narodno pozorište. Kasnije će se ispostaviti da je bio potrebniji pancir prsluk nego lijepe haljine.

U ZAGREBU

Dana 2. novembra 1992. godine sletjeli smo dr. Bo Moberg i ja na Zagrebački aerodrom. Već iz zraka se moglo vidjeti da je zemlja bila u ratu. Na aerodromu se nalazilo mnoštvo aviona lovaca i vojnih transportnih aviona, tenkova i u bijelo obojenih UN-ovih automobila.

Bilo je očigledno prisustvo vojske, kako hrvatske tako i UNPROFOR-a. Zatim, bili su tu i policajci koji su ličili na vojnike. Na aerodromu sam prepoznala naelektrificiranu atmosferu rata i sukoba, jednu intenzivnu zategnutost.

Jedna mala epizoda kontrole pasoša.

Ugledavši švedski pasoš žena - hrvatski kontrolor pasoša samo je klimnula glavom odobravajući, ali kad je vidjela moj plavi UN-ov pasoš, tzv. laissez pasoš, napravi grimasu i uze pasoš i njime udari u pult bez i jedne riječi. Njen govor tijelom bio je jasan. UN nije bio naročito popularan. Ja, koja sam bila tako ponosna na svoj UN-ov pasoš. Vjerovatno tipično za njih, poslali su mi pasoš večer prije mog putovanja u Hrvatsku po posebnom kuriru. Čijom li zaslugom? Unatoč činjenici da se znalo za moj odlazak prije dva mjeseca najvažnije dokumente dobila sam nekoliko sati prije putovanja.

Vozač sir Donalda čekao nas je na aerodromu, držeći u ruci tablu sa natpisom: DOCTARE. Na putu od aerodroma do grada počeh razgovor s njim. Govorio je malo nesigurnim engleskim. Upitah o stanju u gradu, je li imao porodicu, koliko dugo je radio ranije, itd. Bilo je to upravo ono zbog čega moji momci

znaju reći da mama razgovara sa svima o svemu i svačemu, skoro u svakom slučaju. Narod priča više nego rado, i ja slušam i učim i informiram se na neki način. Bila sam zaprepaštena kad reče: "Thank you very much for asking me!" (Hvala vam mnogo na pitanjima"). Je li mu stalo do toga da neko s njim razgovara kao s čovjekom, a ne da ga samo oslovljava vozačem?

Na putu do Zagreba prolazili smo pored talasastih polja žita i seoskih farmi biba, kokoški i svinja, koje su se slobodno kretnale unutar ograđene farme. Bilo je to kao da sam se vratila sto godina unazad. Na zagrebačkoj periferiji nalazila su se prateća predgrađa, visoke zgrade građene 60, 70-ih godina, koje su u svojoj monumentalnoj dosadi zbrinjavale veći dio Zagrepčana. Brzo smo stigli u centar grada gdje se monumentalna arhitektura Staljina miješala sa starijim zgradama sa austrijskom arhitekturom. Shvatih zašto Zagreb zovu "mali Beč". Opera kuća je bila kao lijepi ornament na velikom trgu, a katedrala u starom gradu imala je počasno mjesto prijestolja na jednoj od uzvišica. U skladu s onim što sam usputno čula da se priča, Srbi su smatrali da bi Hrvatska trebala biti onoliko velika koliko se pogledom može doseći sa tornja katedrale.

Ured WHO-a nalazio se u zgradi Zagrepčanke, arhitektonski unakaženo djelo sa 24 sprata. Tako smo se našli tu sa našom prtljagom. Već je bilo dogovoreno telefonom da bismo trebali prisustvovati popodnevnom sastanku svog osoblja. Prosudite naše iznenađenje kad nam se zatvoriše vrata pred nosom uz obavijest da to nije bilo tačno. To me asociralo na poslovicu Harryja Martinsona "Ovdje stojim usred Afrike i gulim krompir". "Ovdje stojim u ratu sa svojim prtljagom i ne mogu ništa drugo učiniti." Dr. MacFadyan, šef Odjela za koordinaciju Ureda u Kopenhagenu, slučajno je bio u posjeti Zagrebu. Upravo je stigao iz Sarajeva i dojam dobijen tamo očito je promijenio njegove teorije. Sada je smatrao da su svi podjednako bili uspješni u samouništenju i da svi imaju istu krivicu za rat. Ja prigovorih da

sam čula sasvim nešto drugo od ljudi iz različitih dijelova bivše Jugoslavije. On prešuti moje riječi kao da ih nisam ni izgovorila. Pretpostavljala sam da ću se susresti sa mnogo verzija o ratu, mnogo istina.

Diskutirajući s različitim nosiocima dužnosti u WHO-u pomislilih da ćemo moći relativno samostalno raditi na projektu, koji je sada bio vezan za različite državne vlade i prihvaćen u WHO-u u Kopenhagenu. Ubrzo se pokazalo da to nije bilo tako. Jednim dijelom je sir Donald naznačio da on hoće sve odluke u svojoj ruci, a drugim dijelom, svaku novu mjeru morao je odobriti neki od činovnika, više hiljada kilometara odavde. Bilo je očigledno da organizacija rada nije bila prilagođena djelovanju u ratu. Da bih nastavila vojnim jezikom, vidjela sam nas kao jednu grupu komandosa na terenu na izvršenju zadatka, koja bi se kasnije povukla "back to base" zbog povratnog informiranja, te dobijanja male podrške i bodrenja i potrebe pomjeranja de-poa. I opet na teren. U takvoj funkciji mora se imati pravo odlučivanja u pojedinačnim situacijama koje iskrсну. Ne, u WHO-u to ne može! "Everything in Writen" (Sve napismeno). I poslije diskusije sa svima da li to stoji u projektu ili ne. Osjećala sam se očajnom biti tako vezanih ruku i nogu, slikovito rečeno, da je čovjek jedva mogao učiniti korak ili preduzeti neku direktnu mjeru. Rukovođenje papirologijom je bilo traćenje vremena i zamršeno. Bilo je podijeljeno na mnogo ruku i to je dovodilo do pucanja veza, usaglašavajući unutar Ureda u Zagrebu, između Zagreba i Kopenhagena, a da se i ne govori između Ženeve i Kopenhagena. Nedostajala je glatkoća u organizaciji.

Engleski kojim se govorilo u administraciji bio je teško razumljiv, unatoč mom dobrom engleskom. Veoma mnogo službenika u WHO-u bilo je iz "The Commonweltha". Moći u jednoj internacionalnoj organizaciji upotrebljavati svoj maternji jezik samo po sebi je značilo poziciju moći i toga bi morali biti potpuno svjesni da se ne bi oni koji dolaze iz drugih zemalja

osjećali snishodljivo tretiranim. Ton pisanih dokumenata mogao se činiti najblaže arogantno i malčice optužujuće. UN-ova administracija je očigledno britanski kolonijalni model uzela za urnek. On je bio nedemokratičan, hijerarhijski, zatvoren, neefikasan i mnogo puta ograničen.

Naš prvi dan u Zagrebu nije bio uspješan. Naravno da se nije mogla obezbijediti neka prostorija za ured, niti čak jedan pisaći stol ili nekoliko stolica, kad se za naš dolazak saznalo tek prije dva mjeseca! Ured je smješten na dvanaestom spratu! Bilo je samo tri lifta koji su radili i ispred njih je bio uvijek red. S vremenom izabrah da idem stepenicama do ureda. Ventilacioni sistem je bio već odavno pokvaren i ispuštao je samo prašinu i dim cigareta. Prozori se nisu mogli otvarati, osim nekoliko novih prozora za provjetranje u hodnicima. I podovi su bili prekriveni prljavim itisonima. Kasnije Bo Moberg i ja dobismo jednu prostoriju veličine kutije za cipele, gdje je kiseonika nestajalo već pola sata nakon zatvaranja vrata. Preko jednog ljubaznog kućepazitelja uspjeli smo pronaći dvije oštećene stolice i jedan pisaći stol, ali ne i telefon. Potrajalo je duže vrijeme dok nam je dozvoljeno da nabavimo jedan telefon. Kao i u svim drugim zemljama vodilo se računa o toploti, te se ložilo previše. Svi su pušili i zrak je praktično mirovao. Već poslije nekoliko sedmica zadihala bih se penjući se stepenicama i počeh kašljati. Nikad nisam ni pretpostavljala da bih mogla zaraditi astmu. Hodala sam i kašljala cijelu godinu, a astmu su dijagnosticirali tek po povratku u Švedsku.

U Zagrepčanki, na jedanaestom spratu, nalazio se bosanski konzulat. Bosanske izbjeglice tražile su lične dokumente na osnovu kojih bi mogle dokazati da su državljani Bosne i Hercegovine. U slučaju da dobiju takve dokumente mogli su tragati za mogućim odlaskom u inozemstvo. Svako jutro sretala sam beskonačne redove ljudi koji su strpljivo čekali na svoje dokumente i štambilje. Svuda izbjeglice. Njihove zbunjene oči, bez ikak-

vog izraza i povijena tjelesna držanja svjedočila su o stalnoj zabrinutosti i strahu. Kad bi nalet izbjeglica bio najveći, bili su tu naoružani čuvari za održavanje reda. Atmosfera je bila naelektrisana i nije samo gusti dim cigareta otežavao disanje, već i ta masovna patnja personificirana u ovim ljudima. Bilo je teško i sam pripadati staklenim reprezentatima i gledati ljudsku nevolju. Jaz između nas bio je teško premostiv. Oni i ja! Osjetih da sam baš sada ja ta koja sam privilegirana time što dolazim iz jedne zemlje u miru, ali niko od ovih ljudi nije mogao ni pretpostavljati nekoliko godina ranije da će se naći u ovakvoj situaciji.

Dolazeći u jednoj međunarodnoj humanitarnoj misiji u jednu zemlju koja je u ratu, čovjek postaje ovisan o ljudima - poznavateljima sredine, koji znaju jezik i znaju kako stvari funkcioniraju i imaju različite vrste sposobnosti. Lično sam smatrala da sam bila brzo i neočekivano uključena u WHO i imala sam maglovitu predstavu kako je to uopće išlo u WHO-u. Sa rizikom da "prevrnem brod u kome i sama sjedim" želim reći da angažiranje osoblja nije išlo po običnim kriterijima, tj. sposobnostima, već se radilo o nepotizmu i izboru iz kruga poznanika. Sir Donald je većinu angažirao u Technical Staffu (između ostalih i ljekare), sa svog ranijeg radnog mjesta. Time je britanska dominacija postala jaka, sa našim projektom rehabilitacije kao časnim izuzetkom. U WHO-u se zapošljavalo lokalno kancelarijsko osoblje, ali je bilo nejasno na koji je način to vršeno, iako je bilo očigledno da su svi špijunirali sve i svi znali sve. Ured je zujao kao u košnici od glasina, pa čak ni sir Donaldov neobičan način rukovođenja nije poboljšao stanje. Ratna stvarnost se odlikavala u uredu u političkim suprotnostima. Jedan mučan paranoičan paralelni proces.

Osoblje zaposleno u UN-ovoj režiji dobijalo je deset puta više nego najbolje plaćeni profesor na univerzitetu. Naravno da to nije bilo dobro sa jednom ekonomskom elitom koja je neiz-

bježno izazivala zavist. Jednom prilikom sretoh se sa rektorom univerziteta i u razgovoru o lošoj ekonomskoj situaciji u kojoj se univerzitet nalazio, on reče sarkastično: "Ja bih mogao biti sekretar u WHO-u". Vidi sad! Pola u zbilji, pola u šali. Rektor je sada potpredsjednik Hrvatske vlade.

Pregled zbivanja koji sam dobila prije putovanja sadržavao je, osim loše političke analize, čak i jedan izviđački stav prema ličnoj sigurnosti. Spomenula sam svoju zabrinutost zbog odlaska u rat. Umjesto raspravljanja o toj stvari stigla me podrugljiva primjedba da ako se bojim ili sam kukavica mogu odustati od odlaska. Bilo je vjerovatno drugih koji su bili odvažniji. To je jedno potpuno neprihvatljivo držanje. Ne radi se o tome je li čovjek uplašen ili je kukavica. Radi se o tome da čovjek ne bude ludo hrabar. Nadalje, organizacija koja šalje vani svoje saradnike u rat mora na sebe preuzeti odgovornost i riješiti pitanja obezbjeđenja unaprijed - poslije može biti prekasno! Dr. Moberg sa svojoj vojnom prošlošću smatrao je da vojnici nikad ne bi na takav način postupili prema onima koji se šalju na zadatak. Pokazalo se, također, kasnije kad smo trebali putovati za Sarajevo da nema nikakvih kaciga niti pancir prsluka i ja odbih da letim za Sarajevo bez te opreme. Razumije se da je to izazvalo kisela lica i zlobne komentare. WHO nije imao oklopnih vozila u Sarajevu već smo išli u običnim automobilima sa izlizanim ljetnim gumama.

U uredu nismo imali, naravno, nikakvu administrativnu pomoć. Milostivo smo molili za pomoć nekog od sekretara. Jedva da su nam smjeli pomoći kad je sir Donald bio u uredu. Takođe, bili su stalni problemi sa prevozom. Sir Donald je imao ličnog vozača, koji je imao dozvolu samo njega voziti. Kad bi sir Donald oputovao, što se često dešavalo, dobijali smo pomoć u prijevozu. Lično sam smatrala da su tramvaj i taksi bili najbolja vrsta prijevoza unutar grada. Ali izvan grada i specijalno kad bi išli u tzv. UNPA zonu, iz bezbjedonosnih razloga bili smo prisi-

ljeni imati vozača. Bilo je strašno teško dobiti nadoknadu za taksi. Nije bilo nikakve generalne odluke da mogu koristiti taksi usluge u Zagrebu, niti je to stajalo u opisu projekta. Bilo je to nešto iz momenta 22! Ako će se raditi na jednom projektu u zemlji u ratu, a ne moći se kretati njome, onda je potpuno besmisleno biti tamo. To govori nešto o WHO-ovim organizacionim teškoćama da razlikuje važno od nevažnog. Bilo je regulirano do u detalje, do najmanje grafitne olovke i najmanjeg taksi računa, a istovremeno su se propuštali veliki neodložni zadaci, tj. da se pobrinu da ljudi zaista dobiju podršku za svoje psihičko i tjelesno zdravlje u ratu, što je bio razlog našeg prisustva tamo.

Kad čovjek dođe u jedan grad koji ne poznaje i koji se nalazi u ratnom stanju, ili barem ne u mirnodopskom stanju, naravno da čovjek traži neko mjesto gdje će se osjećati bezbjedno. To je bio hotel Intercontinental u Zagrebu. Mjesto sastanaka i stanovanja za sve međunarodne djelatnike u pružanju pomoći, novinare i delegacije koje su dolazile u posjetu. Za početak, osjećala sam se bezbjednom, ali s vremenom je atmosfera postajala sve zagušljivija. Bili su u toku poslovi svakojake vrste. Razumije se, bilo je i starog običajnog zanata. Jadne mlade, lijepe djevojke bez posla i mnoštvo stranaca sa mnogo para. Zbog same sebe išla sam direktno iz ureda u svoju hotelsku sobu i ručavala u sobi. Nikad nisam izlazila sama. Možda sam imala sreće što je bilo nekoliko njih u uredu s kojima sam mogla izaći i ručati negdje vani. Inače, najviše je bilo samoće. Često se piše o lijepom životu u inozemstvu, ali rijetko se piše o usamljenosti. Sve hotelske sobe su izgledale otprilike isto, isto bezlične. Često sam bila tako umorna da sam se svaljivala direktno na krevet ili bih zaspala nad nekim izvještajem koji se trebao pročitati. Gledala sam nešto na televiziji, specijalno CNN vijesti. Bila je jedna TV reklama koja me uvijek iznova bodrila. TV reklama je predstavljala francuske kolače i pokazivala se uvijek poslije izvještaja o vremenu, specijalno kad se očekivalo loše vrijeme u

Evropi. "Niko nije štedio truda da bi napravio od kolača izvrsno kulinarsko djelo, ali 'alas', we can do nothing about the wether!" (nažalost, mi ne možemo ništa učiniti kad je u pitanju vrijeme), sa tipičnim francuskim akcentom, dok su se pokazivale slike ljudi koji su se povijali od vjetra, izvrnutih kišobrana i talasa koji su preplavljivali automobile. Bio je to simbol cijelog mog bitisanja. Ali kako se moglo utjecati na rat? Isto malo kao što sam mogla utjecati na vrijeme.

Usamljenost je bila velika, egzistencijalna usamljenost. Smrt i ništavilo su me okruživali sve vrijeme. Nedostatak vjere učinili su svakodnevnicu paranoidnom, misleći na ono što se dešavalo u uredu. Ljudska unutrašnja predstava o tome što se desilo, upravljalo je njihovim radnjama. Nije bilo ničeg pravog ili pogrešnog. Lokalno stanovništvo je smatralo apsurdnim dolazak UN-a kao bijelih kolonizatora. Ljudi su čeznuli za slobodom a sada su doživljavali da su se nalazili pod jarmom novih stranih gospodara. Osjetila sam to na koži i uvijek sam se trudila da brzo kažem kako dolazim iz Švedske i da je novac za projekt obezbijedila SIDA - vladina institucija za pomoć zemljama u razvoju. "Švedska nije imala svoje kolonije i vi ste imali Olafa Palmea!", bio je komentar kojeg sam često slušala. To sa kolonijama je bilo neizmjereno osjetljivo. Počeh razmišljati o tome kad sam boravila u Norveškoj, kako su ljudi bili osjetljivi pred velikim bratom Švedskom. Tamo sam naučila kako ljudi imaju različite poglede na Drugi svjetski rat. Dok mi u Švedskoj smatrao da smo uspjeli izbjeći rat na osnovu naše neutralnosti, u Norveškoj se mislilo da smo uspjeli izbjeći rat iznevjerivši Norvežane time što je Švedska vlada dozvolila tranzit njemačkih trupa kroz našu zemlju. Moja pouka iz toga jeste da je historija uvijek mnogo više stvarna u zemlji koja je bila u ratu. I u zemlji u kojoj se rat pojavljuje kao sablast. Sve dok se protiv nasilja i nepravde ne preduzmu mjere, sve dok sud za ratne zločine ne osudi ratne zločince, historija će se održavati živom i činiti poli-

tičko leglo za revanšizam i osvetu. Dojam rata upravlja ljudskim radnjama, a ne faktički događaji.

Jedan primjer. Već drugog dana jedan od sekretara izreče komentar: "Ja, to je kao u Blajburgu!" "Šta je bilo to?", pitala sam se, osjećajući da se radi o značajnoj primjedbi u kontekstu rečenog. Usred svih telefona i faksova dobih jednu lekciju iz historije u jednom dahu koji se protezao od današnje situacije rata preko Drugog svjetskog rata i Versajskog mira do Turaka i vojnih granica i Knina. Sve u jednom dahu. Sve se vezivalo jedno na drugo i sve je utjecalo jedno na drugo u jednom stalnom infernu. Nije li to bio jedan pakao, sam za sebe. Mlada žena što sve to ispriča dolazila je u Hrvatsku ranije samo kao turist. Njeni hrvatski roditelji emigrirali su poslije Drugog svjetskog rata u SAD. Unatoč tome što je imala američko državljanstvo i što je odrasla u Los Angelesu, Hrvatska je bila zemlja njenih predaka. Historiju je imala u svojih pet prstiju. Blajburg je bilo ime austrijskog gradića blizu granice, gdje je stotine hiljada Hrvata prebjeglo poslije Drugog svjetskog rata, unatoč tome što je Austrija bila gubitnik i što je bila okupirana silama pobjednicama. Očito se Austrija smatrala bezbjednijom nego vlastita zemlja. U skladu s onim što mi ova djevojka reče, bili su to obični Hrvati koji su bježali pred partizanskom i ispred svega srpskom osvetom. Engleski komandant u Blajburgu prepustio je ove Hrvate četničkoj vojsci, tj. srpskim vojnicima vjernim kralju, koji nisu zakasnili osvetiti se. Mnogi Hrvati su sistematski ubijani i bacani u rudnike i nikad se nije saznalo za njih, kako ona kaže. Drugi su bili prisiljeni na mučan "marš smrti" do cilja daleko u Srbiji, na koji je samo nekolicina uspjela stići. "Vojne granice" su bile stara granična područja između dvaju imperija, Austro-ugarske i Otomanske. Samo zemljište je bilo brdsko i teško prohodno, koje se ponudilo Srbima koji su željeli napustiti Otomansku imperiju. Srbi su dobili pravo na stanovanje i obradu zemlje koliko je bilo moguće bolje, u zamjenu za

njihovo angažiranje u carskoj austrijskoj vojsci u odbrani protiv Turaka. Nikad se nisu integrisali u Hrvatsku. Ostalo je duboko okorjelo obostrano nepovjerenje. Hrvati nisu htjeli znati za Srbe, a Srbi nisu htjeli imati ništa zajedničko sa Hrvatima. Od dvaju zala, Turci ili Hrvati, izabraše Srbi ono što je u njihovim očima bilo manje zlo, živjeti u Hrvatskoj pod carskom upravom. Srbi su bili poznati kao dobri ratnici i učestvovali su u borbama protiv Turaka u odbrani Beča. (Odatle potiče još i danas aktuelna tvrdnja da su Srbi spasili Evropu od zelene opasnosti prije više stotina godina, isto kao što misle da rade i sada!) Na kraju Knin, koji je bio stari kraljevski grad u slobodnoj Hrvatskoj prije hiljadu godina! Knin sa svojom kraljevskom tvrđavom bio je sada srpsko visoko sjedište gdje je proglašena samozvana republika "Srpska krajina". Pojaviše joj se suze u očima od zajedljivosti kad je govorila o Kninu. Počeh razumijevati tu historiju da bih mogla nešto reći na njenu priču, ali to i nije bila poenta. Bilo je važno da sam se mogla uključiti i spoznati kako ona razmišlja, i kako osjeća i kako djeluje iz pozicije svog dojma tadašnjeg vremena, sadašnjosti i budućnosti. Neophodno je bilo izbjeći raspravu o tome šta je pravo, a šta krivo!

Rat u bivšoj Jugoslaviji bio je jedna "kolektivna paranoidna psihoza". Jedno opasno stanje ne samo za "pacijenta" nego, također, i za njegovo okruženje. Zašto se nije napisala zdravstvena potvrda o tom "pacijentu" na Balkanu? Zašto se nije uložilo više na "liječenje" kad se pojavio prvi simptom? Liječenje u tom slučaju je moglo biti masovno ulaganje u ekonomiju, trgovinu, društveni razvoj, istovremeno kad su se stare strukture zamijenile sukcesivnim prijelazom i stvarala se demokratija, sa obezbjeđenjem prava manjina i autonomije u svakoj od republika. Liječenje je moglo biti kao veliki Marshallov plan! Sada je liječenje bilo gore nego kuga. Čika UN-ov doktor i sestre EU-a željeli su da sve bude kao prije, kao kada je pacijent bio zdrav. Jugoslavija se održavala zajedno kao socijalistička diktatura

pod Titovom željeznom rukom. Sada je to popucalo. Historija je opustošila sve i svi su imali svoju verziju historije. Replika: "To je kao u Blajburgu", nije vodila samo do lekcije iz historije već do jedne duboke spoznaje o silama koje su bile na djelu.

U bivšoj Jugoslaviji prije rata postojalo je veoma dobro izgrađeno i uspješno provodljivo zdravstvo sa velikim zalaganjem za pristupačnu njegu i narodnu zdravstvenu zaštitu. Sjećam se da je osoblje švedske zdravstvene službe išlo tamo da bi proučavalo kako je izgrađena primarna zdravstvena zaštita u tzv. domu zdravlja koji je ličio švedskim zdravstvenim centrima, ali također je mogao pružiti zdravstvenu pomoć u jednostavnim slučajevima. Osim toga, imali su laboratoriju, bolesničku gimnastiku, radnu terapiju, dječiju zdravstvenu zaštitu i zaštitu trudnica i majki a, također, i apoteke. U svim republikama ulagalo se u izgradnju ovakve vrste zdravstvene zaštite. Ona je bila pristupačna za sve i bila je besplatna. Lijekovi su bili jeftini. Provodio se program vakcinacije. Uvidjela se, također, veoma rano važnost preduzimanja mjera za prevenciju bolesti i ulagalo se mnogo u javno zdravstvo. Sada je bilo institucija za modernu zdravstvenu zaštitu zajedno sa obrazovnim institucijama i istraživanjem u jednoj uskoj povezanosti sa praktičnom svakodnevnom medicinom. Bilo je više medicinskih fakulteta i mnoštvo ljekara se odškolovalo. U Zagrebu su čak prije rata vršili transplantaciju srca. Zdravstvena služba je bila hijerarhijski izgrađena. Ljekari su izvršavali najveći dio poslova oko pacijenta i manji broj poslova su prenosili drugim kategorijama zanimanja. Ono što je nedostajalo jeste grupa osoba različitih zanimanja koji bi zajedno radili na zajedničkom zadatku, usmjerenom na naročitu grupu bolesti ili specijalni predmet istraživanja. Taj oblik rada nije bio naročito poznat, i iz objašnjivih razloga postojalo je nepovjerenje prema kolektivnim aktivnostima.

Rehabilitacija je bila prožeta starim metodom liječenja u toplicama. Iz Švedske smo slali mnoštvo pacijenata na oporavak u razne toplice. Za jednog današnjeg čovjeka sa stresom potrebno je otići u neku od toplica i kombinirati opuštanje sa masažom i kupanjem, ali to nije adekvatno kod ozbiljnijih povreda. Za vrijeme Tita ljudi su imali mir, rehabilitacija u ratu nije postojala. Ratne povrede postale su ubrzo veliki zdravstveni problem, kako kvantitativno, tako i kvalitativno. Razlog tome je što je rat i usmjeren prema civilnom stanovništvu. Teško ranjeni pacijenti stizali su u neke toplice gdje je gospodarila stara metoda opuštanja i oporavka. Situacija je postajala medicinski, vojno, a naročito politički, neodrživa. Isto kao što je u Izraelu narod trebao dobro zdravstvo i rehabilitaciju da bi se motiviralo za borbu u ratu. Već se bila obrazovala organizacija vojnih veterana koja je zahtijevala preduzimanje mjera vojske i vlade. Uspjelo se sa prvim dijelom akutnog pružanja zaštite i nadzora, ali se oskudijevalo u rehabilitaciji. Nije ni čudo da sam bila dobrodošla sa projektom rehabilitacije. Nadam se da iz mog opisa proizlazi da su to bile zemlje sa visoko razvijenim poznavanjem zdravstvene zaštite i funkcionalne strukture zdravstvenih službi koje su sada za kratko vrijeme najvećim dijelom bile uništene.

Hrvatska vlada se, dakle, raspitivala kod WHO-a kako bi se moglo doprinijeti u pomoći u dijelu zdravstva koji se razvio. U julu 1992. godine započeo je WHO svoju djelatnost sa akutnim programom pomoći pod vođstvom sir Donalda Achesona. Sir Donald se zalagao za rad u "splendid isolation" (otmjena izolacija) od državne vlade i ministara. On je imao međunarodne kontakte, ali nikog sa poznavanjem domaćih prilika. Jedan primjer. Od prije nekoliko godina je Institut za javno zdravstvo imao svoje prostorije u Zagrepčanki gdje se kasnije uselio sir Donald sa svojim uredom. Šef Instituta, jedan visoko renomirani profesor, koji je osim toga imao dugogodišnju saradnju sa WHO-om, zamoljen je da se iseli. Dakle, nije smjelo biti sum-

nje u to ko je vladao u WHO-u i imao dirigentsku palicu. Sir Donald i Mac Fadyan su sa punom ozbiljnošću predložili iseljenje. To je skoro moglo proizvesti politički skandal, koji se, međutim, uspio otkloniti zahvaljujući jednoj pametnoj ženi iz Ureda u Kopenhagenu, koja je slučajno bila u posjeti u Zagrebu. Iz britanske kolonijalne perspektive bilo je to logično. U slučaju da na putu stoji neki urođenik trebalo ga je samo ukloniti. Incident je postao poznat i stvorio je loš glas o cijelom WHO-u.

Jedan drugi žalostan primjer, za koji sam čula odmah, bila je priča o nesretnim tabletama protiv malarije u Sarajevu. WHO jedva da je imao neko iskustvo u pružanju pomoći u katastrofama na području Evrope, već je najviše radio u zemljama u razvoju, možda najviše u Africi. Postojale su standardizirane pakovane kutije "WHO medical kits" (WHO-ova medicinska oprema) sa lijekovima. U Sarajevu se izrazila velika potreba za lijekovima i dostavljena je lista onog što se željelo imati. Onda se donijela odluka da se "WHO medical kits" pošalje u Sarajevo. Kad je sir Donaldu ukazano da kartoni sadrže velike količine sredstava protiv malarije, on odgovori: "Nemamo vremena da prepakujemo kartone. Oni dolje imaju dovoljno vremena za to. Pošalji kartone onakve kakvi su!" Paketi su stigli do oduševljenih ljekara koji su ih očekivali u Koševskoj bolnici u Sarajevu. Prosudite njihovo iznenađenje i razočarenje kad su raspakovali kartone kutija jedne za drugim, sa lijekovima protiv malarije. To se shvatilo kao velika uvreda. Osjećala se napuštenost od velikog, bijelog stranog gospodara na kojeg se gledalo kao na stare imperijalističke mustre. U svakom slučaju napravljena je šala u Sarajevu. Kad bi se počelo govoriti o potrebama za lijekovima, reklo bi se: "Mi imamo masu lijekova protiv malarije, ali je problem što nemamo tako mnogo malarije."

Sir Donald je uložio mnogo u oblast što se naziva "Nutrition ishrana". Dolazili su ljudi iz Velike Britanije, odakle inače, i kupovali elektronske vage za skupe pare, koje su se između

ostalog unosili u Sarajevo. Narodu se moralo obezbijediti precizno vaganje, da bi se mogao utvrditi stepen gladovanja i smanjenje težine u najmanji gram. Uzimala se krv na pregled zbog utvrđivanja nedostatka krvi i postotak vitamina. Nalazi su se slali na laboratorijski pregled u Veliku Britaniju. UN-ove pošiljke hrane nalazile su se u spremljenim paketima namijenjenim potrebama inozemstva. Sadržaj hranljivih tvari nije pokrivaao potrebe ovdje. Moje tiho čuđenje da se to nije moglo izračunati kroz listu sadržaja na paketima, zašto se uzimala krv izgladnjelih ljudi i utvrđivalo se njihovo mršavljenje na elektronskim vagama. Nisam mogla shvatiti djelatnost drugačije nego kao istraživanje, što mislim da je bilo nemoralno i neopravdano. Ti ljudi izloženi nedaćama nisu mogli protestirati, naročito ne kad su znali da će dobiti komad čokolade za djecu koja su se bola zbog analize krvi.

Jedna druga oblast za koju se založio sir Donalda bila je "Health Surveillance", nadziranje zdravlja. Postavio je jednog Engleza (naravno) da izgradi sistem. Taj je vršio dupli posao. Skoro sve zemlje su imale dugogodišnje iskustvo u zdravstvenom nadzoru i narodnoj zdravstvenoj zaštiti. Postojali su kompetentni ljekari. Postojali su ljudi koji su poznavali te stvari. Zašto bi WHO izgrađivao jednu paralelnu organizaciju umjesto da zadrži kompetencije koje je imao? Umjesto da daje podršku postojećim institucijama kako bi se one mogle održati čak i u ekstremnim situacijama? Naravno da je to bilo iritirajuće. Kao da sva znanja i iskustva koja su postojala u tim zemljama nisu bila kompetentna.

Nadalje se sir Donald zalagao za koordinaciju u preduzimanju medicinskih mjera, što je samo po sebi bilo pametno. Pokazalo se čak da su sve, različite organizacije i druge UN-ove organizacije rado željele koordinirati, ali ne i biti koordinirane od nekog drugog. Pomislih na ono što sam čula o zastavi na jarbolu

kod kuće u Švedskoj. Također, i ovdje je bila borba oko toga čija će se zastava vijoriti na najvišem jarbolu.

Znala sam da moram naći potpuno druge oblike rada za moj projekt i povezati se sa postojećim bolnicama, čak i da se djelatnost odvija na štakama, u duplom značenju. Već drugi dan bili smo Bo Moberg i ja u posjeti Univerzitetskoj bolnici u Zagrebu. Tamo se nalazio informativni centar koji je imao podatke sa preciznom statistikom o broju ranjenih i vrsti povreda koje je narod dobijao - sve što je trebalo za planiranje naše djelatnosti. Iz tih brojki proizašlo je kolike su bile potrebe za protezama i rehabilitacijom od drugih vrsta povreda. Upitah je li WHO dolazio tamo i razgovarao sa osobljem, ali nije, rekoše. Predusretljivi dr. Henningberg koji nam je pokazao informativni centar, postao je kasnije vrijedan "otvarač vrata" za nastavak odnosa. Angažirani saradnici u centru su me impresionirali uveliko. Svi su radili dobrovoljno, budući da nije bilo novca za platu. Uspijevali su ostvariti kontakte preko radija sa bolnicama unatoč okruženju i prekidima veza. Pokazalo se da je raznovrsnost povreda za koje smo planirali našu djelatnost uz pomoć izvještaja profesora Eldara prilično odgovarala stvarnosti prezentiranoj ovdje. To su bile povrede glave, kičme, amputacije i povrede čula kao što su sluh i vid. Ono što nismo planirali jeste potreba rekonstruktivne hirurgije. Mnoge amputacije su vršene pod veoma teškim uvjetima.

Sreli smo se i sa rektorom Medicinskog fakulteta, profesorom Kostovićem. On se angažirao u borbi za ljudska prava i izvještavao o povredama Ženevske konvencije koje su vršene pod okupacijom Krajine i područja oko Vukovara. Počeh pretpostavljati da je to što sam kod kuće u Švedskoj čula od Bošnjaka i Hrvata odgovaralo istini. Rat se uveliko sastojao od nasilja prema ljudima i povreda ljudskih prava i sve je izgleda bilo uključeno u sistem. Profesor Kostović je radio na pronalaženju nestalih osoba. Postojali su podaci o masovnim grobnicama u

blizini Vukovara. Psihološka mučenja porodica koje nisu znale gdje su njihovi najbliži bila su veoma bolna. Prepoznala sam sve to sa svog posla na istraživanju povreda nastalih torturom. Računalo se da je 10.000 osoba "incommunicado". Dobiti obavijest, čak i negativnu, bilo je bolje nego lebdjeti u neizvesnosti. Profesor Kostović je gledao na patnje porodica kao na jedan od velikih problema. I molio je za pomoć u rehabilitaciji takvih osoba.

Kao što sam ukazivala već na prvom sastanku u Zavodu za zdravstvenu zaštitu, kad se inicirao projekt, nije se radilo samo o stavljanju proteza na amputirane noge. Trebalo je dati i adekvatnu njegu osobama sa teškim psihičkim i fizičkim traumama, čiji se život raspao u paramparčad. Oni se moraju moći vratiti u neku formu smisaone egzistencije, moći se vratiti svojim familijama i svojim domovima. O tome smo mogli, također, razgovarati sa profesorom Kostovićem, koji je ispričao da je jedna trećina Hrvatske okupirana i da imaju 250.000 prognanika iz oblasti Krajine, te stare vojne granice.

Vrativši se u ured zamolili smo hrvatsku sekretaricu za pomoć u uspostavljanju kontakta sa jednim kolegom čije smo ime dobili još u Švedskoj. On je bio ortoped i radio je na ortopedskoj rehabilitaciji sa protezama. Opskrbljeni komadićem papira sa njegovim imenom i imenom bolnice, uzeli smo taksu do tamo. Klinika za rehabilitaciju u Božidarevićevoj bila je jedna stara bolnica sa trošnim prostorijama. Veliki broj osoba sjedio je u invalidskim kolicima u ulaznom hodniku i pušio i razgovarao. Bilo je to kao ući u jednu "lutzen maglu". Svi ušutješe kad uđosmo i gledaše nas kao da smo upravo sišli s Mjeseca. Nije da se i mi nismo osjećali isto tako. Upućeni smo na dr. Husića, koji se neizmjereno obradovao našem dolasku. Kad me je vidio, rekao je: "Ja, znali smo, ali ja nisam vjerovao da ćete doći!" Dr. Husić je mislio da smo upravo bili poslani odozgo. On ispriča kako je teško doći do proteza. Potrebe su bile beskrajno veće ne-

go mogućnosti nabavke. On je bio u ratu na terenu kao ortoped-hirurg, ali privremeno je radio na medicinskoj rehabilitaciji ljudi amputiranih nogu. Imao je veoma dobar odnos sa Ottom Bockom, jednom svjetski vodećom njemačkom firmom u branši proizvodnje proteza, ali sada nema novca za proteze. U cijeloj bivšoj Jugoslaviji bile su poznate proteze Otta Bocka i svi su bili sumnjičavi prema nekim novim. Dr. Husić reče da su sada potrebe mnogo veće u Bosni i Hercegovini gdje je rat bjesnio punom snagom. Mnogi pacijenti sa amputiranim udovima ovdje u bolnicu dolaze iz Bosne. Mi ispričismo o našem projektu i našem mišljenju da pokušamo izbjeći dugački i naporni prijevoz pacijenata i umjesto toga pronaći ih na terenu. Imali smo ideju o mobilnoj ortopedskoj radionici. Bio je sav izvan sebe od sreće i reče: "Dajte da odemo dolje u Hercegovinu već ovog vikenda, da vam pokažem kako to izgleda na terenu!" Bio je to hitar potez, da se izrazim prozaično. Rekosmo da bismo mi to rado učinili, i već sljedeći dan napravili smo zahtjev za odobrenje puta u Bosnu i Hercegovinu i dobili "clearance" (dozvola) za jednu "assessment mission".

POSJETA BOSANKI

Trećeg dana popodne došle su u ured tri žene. Raspitivale su se za šefa projekta rehabilitacije i ja rekoah da sam ja osoba koju traže. One su čule za projekt i pitale su se važi li on i za žene i djecu. Ja ispričah da WHO-ov projekt rehabilitacije obuhvata sve ratne stradalnike koji su trebali medicinsku rehabilitaciju. Zabilježih da su sve tri žene, izgledale pristojne i lijepo obučene, sa ucrtanim beznađem na svojim licima, ali i da postoji jedan suzdržljiv gnjev. Odavale su utisak buntovnosti i dostojanstva. Bila sam radoznala i zainteresirano upitah: "Šta imate ispričati? Šta vam je željeni cilj?" Ponudih da uđu u WHO-ovu salu za konferencije. Upitah ih žele li kahvu, što brzo potvrdiše. Kahva je bila teško dostupna, najviše zbog cijene. Narod nije imao novaca za kahvu, pogotovo izbjeglice. U tom momentu nisam ni znala da će priče koje ću uskoro čuti o ratnim nevoljama promijeniti ne samo moj stav prema ratu, već također, i stav prema vlastitom životu.

Poslije uobičajenog ćaskanja uz kahvu, koje je uvijek dobrodošlo, internacionalan način opuštanja i smanjivanja napetosti i straha, sjedosmo i počesmo slušati njihova kazivanja. Sunce se polahko spuštalo nad prozorom. Kad su prestale govoriti, bila je apsolutna tišina. Sumrak je pao, ali niko se nije sjetio da upali svjetlo. Sjedila sam u mraku i plakala u suzama oblivenog lica. Sve je bilo tako tiho, tako beskrajno mračno. Bile su to priče o krajnjem zlu. Šta ljudi mogu učiniti jedni drugima. Ljudsko apsolutno izobličeno držanje u ponižavanju i ništavilu. Vernichtung! (Uništavanje!) Nije bilo riječi da se komentiraju priče

ovih triju žena. Zatvorski logori sa torturom, grupno pogubljenje, seksualno nasilje, sistematska silovanja žena, pljačkanje i ubistva spaljivanjem, prisilno bježanje, čekanje u logorima sa nedostatkom hrane, vode i kiseonika u prepunim prostorijama gdje je narod umirao u pretrpanosti. Kratko rečeno "etničko čišćenje".

U tom momentu donesoh odluku. Istražit ću istinu. Mamine riječi odzvanjale su mi u ušima: "Mi nismo znali ništa!", kao odgovor na moje dječije pitanje zašto niko nije zaustavio Hitlera i njegove koncentracione logore, "mi nismo znali ništa!" Odluka je postajala kristalno jasna. Ništa u pričama ovih žena nije upućivalo na to da su govorile neistinu, sve je imalo pečat originalnosti. Upitah ih misle li da je to bila planirana politička i vojna strategija. Upravo tako, smatrale su sve tri žene. Ispričale su da su uzalud pokušavale doći do UNPROFOR-ovog civilnog dijela, da bi izvijestile o ovome. Spomenuše i druge organizacije gdje su njihove priče bile odložene kao izmišljotine, previše nestvarne da bi se povjerovalo u njih. Sada su se odlučile da pokušaju u WHO-ovom projektu rehabilitacije. Bila je to vjerovatno ta odlučnost koju sam ja otkrila u njima i što me učinilo radoznalom. Kombinacija uvrnutog tjelesnog držanja i gnjeva. Znala sam šta organizirano nasilje radi od ljudi, naročito zahvaljujući onim petomjesečnim studijama o torturi i drugom nasilju. Moja preliminarna presuda ili hipoteza, bila je gotova. Radilo se o organiziranom nasilju sa torturom i sistematskim silovanjima kao prvim oružjem terora. Sada je trebalo prikupiti više dokaza koji bi potvrdili njihove priče.

Osjećala sam tugu i gnjev. Tako mnogo zla, tako mnogo pakla, tako mnogo nemoći. Osobe koje su sjedile ispred mene spasile su se iz svog pakla zahvaljujući drugim ljudima koji su imali hrabrosti pomoći im u odlučujućem momentu. Ove tri žene su preživjele i nisu klonile duhom. Pokretane su željom da ispričaju, kako bi svijet znao šta se dešavalo u ratu. Molile su za pomoć

drugim unesrećenim ženama, kojih je bilo u velikom broju razasutih po izbjegličkim centrima širom Hrvatske. Žene koje su sistematski oskrnavljene, ušutkane u svom poniženju, koje nisu smjele govoriti od stida i osjećanja krivnje. Ove tri žene koje su došle do mene prenosile su govor svih drugih unesrećenih žena. One su bile svjetlost u vječnom mraku nasilja, patnji i smrti. One su smogle snage boriti se i ne odustati! Može se činiti paradoksalno, ali ja sam se osjećala sretnom i zahvalnom što su one potražile upravo mene, i to sam im i rekla. Zamolila sam ih da pokušaju prikupiti više dokaznog materijala. One su bile zahvalne što sam im poklonila vrijeme da ih saslušam i bila spremna da nešto učinim za njih. Obećaste da će doći za nekoliko dana.

Pregled zbivanja što mi ga dade bosanski ambasador se potvrdio. Čula sam o zatvorskim logorima i torturi, ali jesam li čula ranije za sistematska silovanja? Ne, jedva da jesam. Zamolih žene da mi daju ime ljekara i bolnice koje bih mogla posjetiti i dobih po jedan broj u Zagrebu i Slavonskom Brodu, gradu što je smješten uz rijeku Savu u istočnoj Slavoniji, na granici sa Bosnom. One, također, ispričaju da je sada razrušeni most preko Save bio duže vrijeme put spasa iz Bosne u Hrvatsku. Ali sada su mogućnosti bijega potpuno isključene, budući da je most razrušen.

Priče žena su govorile o tome što su same preživjele i onome čemu su bile očevici. Minka je bila dječiji ljekar 25 godina u Prijedoru u sjevernoj Bosni. Njen muž je bio predsjednik općine, izabran na demokratskim izborima koji su održani 1990. godine. Bosanski Srbi su ranije imali političku dominaciju i zauzimali najveći dio visokih dužnosti, ali na izborima su se dogodile drastične promjene. Voljom naroda izabrane su druge osobe koje nisu bile iz reda prijašnjih komunističkih glavešina već obični građani, pametne, sposobne osobe koje su uživale opći ugled i poštovanje. Bosanski Srbi, čija dominacija nije odgovarala brojnosti srpskog naroda, uvidjeli su da će mnogi od njih

izgubiti svoju poziciju i svoje privilegije. Zbog toga su izvršili politički udar i svrgnuli s vlasti nove reprezentante izabrane voljom naroda, između ostalih i Minkinog supruga kojeg su zatvorili i ubili. Stvarnost koju ona još uvijek ne može da prihvati. Nadala se da je živ, iako je znala da nije tako. Srpska policija je izbacivala narod iz stanova. Neke su ubijali odmah, druge su odvozili do logora. Muškarce u Omarsku, Keraterm i Trnopolje - logore koji će ući u historiju isto kao i Auschwitz, Birkenau, Bergen-Belsen. Žene su vožene na druga mjesta gdje su silovane po nekoliko puta. Česta su bila grupna silovanja i u dječijem prisustvu. Minka ispriča da se jedan pripremao da puca u nju kad je naišao drugi srpski mladić koji ju je prepoznao i rekao: "Pusti je. Ona je bila naš ljekar 25 godina". Njegove riječi su je spasile. Pobjegla je za Hrvatsku.

Emsuda ispriča da su ona i njena kćerka, također, spašene zahvaljujući jednom srpskom mladiću. Ona je bila direktor jedne velike tvornice konfekcije i pomogla je nekolicini srpskih porodica. O tome je slučajno znao i taj mladić koji nije podlegao srpskoj zastrašujućoj propagandi o Muslimanima opisanim kao paganski Turci koji su bili lovci na njihove živote. Emsuda i njena kćerka su bile zatvorene u jednoj školi krcatoj ljudima gdje ih je nekoliko i umrlo zbog nedostatka kiseonika. Bile su bez vode i hrane danima. Silovanja su bila stalna. Taj mladi Srbin pomogao im je da izađu iz zatvoreništva rizikujući vlastiti život.

Šerifina priča je bila nešto drugačija. Ona je dolazila iz Sarajeva i bila je u posjeti svojim roditeljima jednog praznika u aprilu 1992. godine, upravo kad je započeo napad na Sarajevo. Nije se mogla vratiti u Sarajevo već je ostala razdvojena od svoje porodice. Muž i dvoje tinejdžera ostali su u okruženom gradu, stalno izloženom granatiranju. Bila je izvan sebe od brige za njima. Bila je nastavnik engleskog i prevodila je priče drugih dviju žena. Upita me imam li potrebu za prevodiocem, na

što rekoh da imam, ali da moram imati odobrenje od sir Donalda. On reče: "NE".

Ove nevjerovatne priče, od kojih sam uzela samo jedan dio, upućivale su jasno na to da je postojala sistematičnost u onom što se dešavalo. Nije se radilo o nekoliko pojedinačnih nasilnih nasrtaja izvršenih od pijanih, nediscipliniranih manijaka. Ne, bilo je jasno i očito izvršeno na način da su se one zadržavale toliko dugo dok ne bi zatrudnjele i trudnoća poodmakla kako bi bilo prekasno za pobačaj i one bile prisiljene roditi "četničku" djecu. Pozvao sam telefonom jednog ljekara u Slavonskom Brodu čiji smo broj dobili i upitamo možemo li doći. Bili smo dobrodošli. Ja sam, međutim, bila malčice zabrinuta hoće li biti opasno ići tamo i napisah pismo mojim dječacima u kojem sam pokušala objasniti kako se osjećam. Da moram tražiti istinu čak i onda ako to predstavlja rizik po vlastiti život. Pismo koje imam još i danas završila sam riječima da se nadam da se oni neće ljutiti na mene što sam izabrala da to uradim. Bo Moberg i ja smo se odlučili, dakle, da otputujemo u Slavonski Brod do vikenda. Kako sam ranije spomenula bilo je teško sa prijevozom. Na kraju nam je jedna od sekretarica, ona što je pričala o Blajburgu, pomogla sa prijevozom do Slavonskog Broda, koji se nalazi uz novi autoput između Zagreba i Beograda. Zvanično nazvan "Put bratstva i jedinstva".

Prvi put sam vidjela totalno ratno pustošenje. Vozili smo se pored redova izgorjelih i srušenih kuća. Vozili smo se pored benzinskih pumpi od kojih je ostala samo iskrivljena željezna konstrukcija. Nije se vidio ni jedan čovjek. Pejzaž je bio prekriven maglom i jedino što se kretalo bilo je nekoliko velikih ptica grabljivica, nečujno nadlijetajući zemlju. Atmosfera je ličila na utvaru. Iznad svega tišina je bila zastrašujuća. Mi, obični savremenici ne možemo zamisliti kako to izgleda kad je potpuna tišina. Niti jedan zvuk saobraćaja, ljudi, djelatnosti. Bila je to tišina nagovještavajućeg zla i nesreće koja se mogla prekinuti

u bilo koje vrijeme zvukom granate poslano sa srpskih položaja u brdima na drugoj obali Save. Upozoreni smo da se ne smijemo zaustavljati ili skretati s puta, u slučaju da su sporedni putevi bili minirani. Mogli smo voziti samo pravo. Vozio nas je jedan mlad Hrvat i u mom uobičajenom stilu upitah ga o njegovim doživljajima i osjećanjima. Poslije sam slušala ono što je pričao. Išli smo pored izgorjelih i upropaštenih hrvatskih sela i ogorčenost vozača bila je velika pokazujući nam razorene kuće i reče: "Vidite šta su četnici uradili. I ovdje stoji UN i ne radi ništa!" On pokaza na jedan jordanski UN-ov punkt koji smo upravo prošli. Oni su sjedili i slušali radio i očito da nisu radili ništa.

Stigli smo u Slavonski Brod poslije nekoliko sati vožnje kroz pusti i uništeni predio, koji se nije orao ili sijao niti rađao nekoliko godina. Grad je bio teško uništen ratom. Kuće su bile razorene granatama. Bolnica je bila cilj granatiranja. Viši spratovi su bili neupotrebljivi i djelatnost se odvijala u podrumima. Isti dan kada smo došli usudili su se početi upotrebljavati prvi sprat gdje je vladao polumrak, pošto su svi prozori bili zakovani velikim daskama. Ne zato da bismo se zaštitili od direktnog napada već od gelera. Pohabanost i bijeda izvana zamijenjena je čistoćom i redom u unutrašnjosti. Sve je bilo očišćeno, nikakve prljavštine, nikakve aljkavosti nema. Primijetilo se da je dr. Bistровиćevo pregalaštvo davalo pečat cijeloj bolnici. Ona je imala "oko sokolovo", kako bi to moja djeca rekla. Bilo je, bez sumnje, imponirajuće, vidjeti kako bolnica funkcionira u ratnim uvjetima. Operaciona sala je bila smještena u podrumima u staroj svlačionici. Karakteristični limeni ormari za garderobu nalazili su se vani uza zid. Novorođena djeca smještala su se uz toplotne cijevi na malim ležajevima. To je zamjenjivalo inkubatore koji održavaju djecu toplom i istovremeno se imao dobar pregled nad njima.

Ponudiše nas ručkom, a znali smo da nije bilo dovoljno hrane, ali bi bilo smrtni grijeh odbiti. Obavezna šljivovica došla je,

također, za sto. Razgovor sa ljekarima je bio potresan. Svi su bili pogođeni ratom i više njih su i sami bili izbjeglice, bilo da su prognanici ili izbjeglice iz dijelova Bosne u kojima su Srbi provodili etničko čišćenje. Oni ispričaše da su mnoge žene bježeći iz Bosne dolazile u bolnicu radi pobačaja i kasnije nestajale u stalno tekućoj rijeci izbjeglica. Ispričaše ono što su čuli od izbjeglica. Bila je jedna osnovna misao sa varijacijama. Postojala je samo brutalnost koja je bila veća ili manja. Shema je sve vrijeme bila ista. Tortura, silovanja, ubistva, paljenje, pljačkanje, sknavljenje religijskih i kulturnih simbola. Žene su sistematski silovane. Jedna 16-godišnja djevojčica je zatrudnjela poslije više puta ponavljanog silovanja, rodila je dijete u bolnici. Sama je pobjegla, a dijete je ostalo u bolnici kao stalno podsjećanje na ratno ludilo. Skoro sto hiljada osoba uspjelo je preći preko male granice koja je preostala od mosta preko rijeke Save, između Bosanskog i Slavenskog Broda. Sada, kada je most bio razrušen, put spasa je bio prekinut. Ljekari su bili duboko dirnuti ljudskom nevoljom kojoj su svedočili, specijalno sudbinom žena.

Dr Bistrović ispriča o dvoje djece koja su se igrala na ulici. Čula je kako jedno dijete viče drugom: "Prokleti ustaša!" Ona ih upita znaju li šta to znači. Ne, oni nisu imali pojma, ali su dovoljno razumjeli da je to bilo najružnije što se moglo reći drugome. Ja je upitah kako je ona doživjela ovo sa ustašama i četnicima. Nanovo jedna lekcija iz historije.

Ustaša dolazi od glagola ustaj, u početku je bio jedan oslobodilački pokret blizak Seljačkoj stranci i imao je veliku podršku u narodu. Poslije Versajskog mira, zemlje pobjednice su odlučile da stvore jedno kraljevstvo od otcijepljenih dijelova Austrougarske i Otomanske imperije. Bila je to Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, sa srpskim kraljem iz porodice Karađorđević. Obećano demokratsko učešće u parlamentu u Beogradu izostalo je, i srpska politička dominacija postajala je sve

jačom. Kad je vođa Seljačke stranke, demokratski izabran predstavnik u Skupštini, ubijen u Srpskoj skupštini, Hrvatima je bilo svega dosta. "Dosta je bilo, mi ustajemo. Ustajte!" Desilo se to na kraju 1920. godine. Srpski kralj je iskoristio priliku da svrgne cijelu Skupštinu u početku 30-ih godina i zavede diktaturu od ljudi vjernih kralju. Srpska vojska to nije odobravalala i ubiše kralja za vrijeme njegove državne posjete Marseilleu. Francuski ministar inozemnih poslova je slučajno stajao na putu. Hrvati su se borili za izlazak iz srpskog obruča, ali to se nije ostvarilo prije negoli su Nijemci okupirali Jugoslaviju i Hrvati postali slobodni i dobili svoju državu uz pomoć njemačke okupacione vlasti. Da su Ustaše vršile zlodjela, bilo je potpuno poznato, ali su to isto radili i četnici i partizani. To je bila verzija dr. Bistrović. Ona je smatrala da se sve vrijeme radilo o srpskom ugnjetavanju kojeg se čovjek želio osloboditi. Ona reče: "Pogledajte oko sebe! Pogledajte rezultat! Mi nismo željeli rat. Dijelovi koje su Srbi okupirali su najbogatiji i najplodniji u Slavoniji i ima i nafte u istočnoj Slavoniji, koja pripada Hrvatskoj. I šta čini Evropa? Šta činite vi na Zapadu? Šta čini UNPROFOR?" Nije to bilo posljednji put da dobijem takva pitanja. Bila su to pitanja koja sam ja postavljala samoj sebi.

To što sam čula od bosanskih žena nekoliko dana ranije potvrdilo se. Istina o organiziranom nasilju je postojala sve jasnijom. Nasilje koje je crpilo snagu iz historijskih nepravdi. Epidemija nasilja uništavala je i skrnavila svoje žrtve i ništa je nije, izgleda, moglo zaustaviti. Ali zašto niko nije izvještavao o sistematskim silovanjima žena?

Dan kasnije sreća sam Jadranku. Ona je bila pravnik iz Prijedora i bila je veoma poznata i uspješna advokat. Nekim čudom je preživjela Omarsku. Jadranka je smatrala da je ono što ju je održalo u životu bila želja da svjedoči o tome što se dešavalo. U logoru Omarska nije bilo mnogo žena, bilo je najviše muškaraca. Žene su angažirane za kuhanje, pranje suđa i ribanje. Narav-

no da su bile izložene stalnom i ponižavajućem nasilju. Ona ispriča o tome kad su svjetski mediji otkrili logor Omarska i kad su trebali doći iz Međunarodnog komiteta Crvenog križa, bilo je naređeno da ona i nekoliko drugih žena izribaju "bijelu kuću". Bila je to zgrada gdje se narod odvodio noću i niko nije izlazio živ. Ona je ribala staru osušenu krv i ostatke moždane tvari koje su se prilijepile visoko na zidovima. Tako su moždani ostaci bili čvrsto zalijepljeni i bili su svijetli i žilavi! Ribala je frišku krv, mokraću, izmet. Znala je relativno sigurno koliko mnogo ih je umiralo svake večeri, budući da je perući escajg brojala kašike čiji se broj smanjivao srazmjerno broju ubijenih.

Sve žene u logoru su bile visoko obrazovane. One su bile nosioci visokih dužnosti, bile poznate i poštovane građanke. Mogla sam se identificirati sa ženama i uvidjeh da je samo moja sretna zvijezda doprinijela da se ne zadesim tamo kad se to desilo. Bila bih podvrgnuta istoj torturi. Najveće poniženje je bilo to što su bile uspješne i visoko kotirajuće u društvu. Bile su ubijeđene da je etničko čišćenje bilo veoma dobro isplanirano i provodilo se sistematski. Nasilje je bilo vodilja u vojnoj strategiji postizanja političkog cilja - Velika Srbija. Taktika je bila da se prvo udari na inteligenciju i one osobe koje bi mogle vršiti političku prijetnju protiv njih. "Čišćenje" se provodilo sa vojnom preciznošću od 30. aprila 1992. godine s početkom u Prijedoru, sve do jeseni 1992. U tom periodu su Srbi uspjeli protjerati veći dio muslimanskog i hrvatskog stanovništva. Radilo se, dakle, o više stotina hiljada ljudi. Jedna gigantska operacija koja se provodila sa detaljnim planiranjem i unaprijed zamišljenom idejom. Svakako da je bilo znakova, ali niko nije htio vjerovati da bi se to moglo dogoditi. Tako strašno ne može biti kao što je bilo za vrijeme Drugog svjetskog rata! Ali je bilo tako.

Sjetih se žena - pacijenata koje sam sretala na psihijatriji. Stare žene su patile od paranoje. One su mi pomogle da shvatim

koju funkciju paranoja može imati, što je očito jedno potpuno nemoguće i neshvatljivo stanje bolesti. Pokazalo se da je njihova paranoja bila jedan nesvjestan način ponovnog seksualnog zlostavljanja, kojeg se one sjećaju kao nešto što se desilo veoma davno 60-70 godina unazad. Činilo se da vrijeme ne znači ništa, trauma je živjela svoj lični život u njihovoj podsvijesti, neovisno o godinama koje su prolazile. Njihova psihološka odbrana postala je projekcija. Sve se lociralo izvan njih . Ali život nije funkcionirao duže vrijeme, trauma ih je podsjećala na prošlost. One su dolazile na nivo svijesti, ali prebučene u drugu formu, na strani razuma. Paranoja. One su bile izložene seksualnom zlostavljanju od nekog muškog rođaka, što ih je uplašilo i ušutkalo. One su, također, ušutjele zbog osjećaja krivnje - osjećaja stida. Jedna monumentalna tišina koja će potrajati više od pola vijeka. Niko nije razgovarao s njima ili ih pitao šta se desilo kad su davale znake lošeg stanja u njihovim ranijim godinama života. Da su i govorile, ne bi im se vjerovalo. Bilo je to vrijeme kad se smatralo da je nasilje nad ženama uzrokovano ženinom greškom. (Hvala Frojdu!) Ove stare tete srela sam dakle, na psihijatriji, daleko, daleko kasnije u njihovim poodmaklim godinama. Stare i fizički krhke i sa napuštenim sposobnostima čula. Uzne-miravale su svoje susjede i prijetili su im izbacivanjem na ulicu zbog toga što su galamile kao banditi. Ove male nejake starice! PTSD bomba eksplodirala je sa zakašnjenjem od oko pola stoljeća. Nasilje prema ljudima jeste kao pričvrstiti jednu vremenski tempiranu bombu, jedanput će eksplodirati. Pitanje je samo kada.

Sjetila sam se onih malih starica i razmišljala sam o istraživanju povreda učinjenih torturom, slušajući sva ova svjedočanstva o nasilju za vrijeme etničkog čišćenja. Istina će se uvijek otkrivati iznova i mora li se čekati dok čovjek bude imao 90 godina i bude skoro pred smrt, kao moje male srebrnokose starice na psihijatriji. Ove bosanske žene će imati pakao od života zbog

toga što su bile žrtve organiziranog nasilja. Radi se samo o tome da one moraju imati nekoga ko će ih čuti, i naša je dužnost da ih saslušamo.

Makar to!

PUTOVANJE U HERCEGOVINU

Sir Donald nam dade mali ručno pisan komad papira sa adresama, koji je velikim dijelom oblikovao našu djelatnost u Zagrebu. Opskrbljeni sa tim malim komadom papira obilazili smo i pravili "courtesy calla" (kurtoazne posjete). Dr. Henningsberg, s kim smo se upoznali već prve sedmice, uredio je sve ove susrete. Na WHO-ovom regionalnom sastanku u Kopenhagenu dogovorili smo se da ću se javiti ministru zdravlja prilikom dolaska u Zagreb, i već druge sedmice dobili smo Bo Moberg i ja mogućnost da sretnemo zamjenika ministra za zdravlje dr. Tonkovića. On je bio "liaison" (veza) između Hrvatske vlade i UN-ovih organizacija i međunarodnih dobrovoljnih organizacija. Dr. Tonković je i sam bio ljekar i lično je radio kao hirurg na frontu, kad je rat bio najžešći. Ista stvar je bila i sa ministrom zdravlja, koji je bio hirurg u okupiranom Vukovaru.

Na sastanku je bio i drugi zamjenik ministra sa odgovornošću za zdravlje žena i dječiju zdravstvenu zaštitu dr. Vesna Bosanac, jedna od njihovih junakinja rata. Zarobili su je Srbi kad su srpske snage osvojile vukovarsku bolnicu, ali je puštena nakon jakih međunarodnih pritisaka. Zatim su učestvovali profesor Ruben, Eldar i dr. Ana Bobinac. Profesor Eldar je stigao u Zagreb kako bi mi pomogao s otpočinjanjem projekta, za što sam mu veoma zahvalna. Predložio je dr. Anu Bobinac kao osobu za kontakt između hrvatskog zdravstva i WHO-ovog projekta rehabilitacije. Na sastanku smo se dogovorili i o tome da Ana Bobinac dobije dozvolu da radi za nas pola radnog vremena. Može se činiti čudnim u švedskim očima, ali se mora znati da se Hr-

vatska tek preobukla u drugu kožu. Male demokratske tendencije koje su postojale nisu odstranile staro centralizirano upravljanje društvom. Ako ministar kaže da, onda imamo zeleno svjetlo cijelim putem. Uvijek se referisalo počevši: "Ja sam bila kod ministra i on misli...". Ako se mislilo da će se moći "jedriti sam po vlastitom jezeru", kako kažu Norvežani, vjerovalo se pogrešno. Zemlja je, osim toga, bila u ratu i to je još više centraliziralo odluke. Zatim, postoji jedno jasno zatezajuće držanje prema UN-ovim organizacijskim djelatnostima. Bilo je očigledno da su od vladinog nivoa do najnižeg nivoa bili nezadovoljni UNPROFOR-om, koji je bio vojni dio UN-a. Što se tiče civilnih UN-ovih organizacija stav je čini se bio više pozitivan.

Prijedlog da se Ana Bobinac veže za projekt prihvatio je dr. Tonković i to se pokazalo sretnim rješenjem. Mi smo bili kao jedan par konja, koji su udruženim snagama vukli na istu stranu. Ona je bila specijalista medicinske rehabilitacije u Hrvatskoj, bila je jedno vrijeme i u SAD-u i radila na istraživanju, i napisala je nekoliko knjiga o medicinskoj rehabilitaciji. Govorila je engleski veoma dobro i bila je od neprocjenjive važnosti kao kolega i prevodilac. Postale smo dobre prijateljice.

Dr. Tonković upita koga smo sve sreli i bismo li malo obišli Hrvatsku. Ispričah da smo bili u Slavanskom Brodu i da smo sreli susretljivu dr. Bistrovic. On klimnu glavom potvrđujući. Kad spomenuh posjetu bolnici u Božidarevićevoj i dr. Husićevu ime, vidjeh da dobi jednu iritirajuću boru na čelu, što me je navelo da pitam o njegovom mišljenju o toj maloprije spomenutoj osobi. On ne odgovori na pitanje već je samo pitao odakle smo dobili to ime. Ispričah da sam njegovo ime dobila u Švedskoj u Štokholmu od ljudi koji su radili sa protezama. To je, čini mi se, smirilo ministra i on prihvati Husića kao kontakt osobu, kad su u pitanju proteze. Nadalje, ispričah o posjeti bosanskih žena WHO-u. Upitah je li se nešto slično desilo u Hrvatskoj za vrijeme rata. On potvrdi da je bilo takvih slučajeva, ali očigled-

no nije želio više govoriti o toj stvari. Dakle, dešavala su se silovanja i nad hrvatskim ženama. Dr. Tonković spomenu problem nestalih osoba. Potpuno je jasno kako je to bilo osjetljivo političko pitanje sa domaćim mnijenjem koje je postavljalo zahtjeve za preduzimanje mjera.

Za Hrvate je napad na Vukovar bio najuvjerljiviji dokaz kršenja ljudskih prava. Srbi su dozvolili evakuaciju ranjenih iz bolnice. Konvoj sa ranjenicima je naišao na mine i više osoba je umrlo i osoblje bolnice ranjeno. Dr. Tonković opisa to nasilno razaranje zdravstvenih institucija, što je također predstavljalo kršenje Ženevske konvencije. On se veoma čudio slaboj međunarodnoj reakciji na ovaj specijalni način ratovanja.

Poslije je ministar prešao na pričanje o ličnim profesionalnim iskustvima iz rata. Bilo je veoma korisno čuti zapažanja jedne tako djelotvorne osobe. On je trebao biti jedan od onih koji su imali najbolji pregled zdravstvenih institucija zemlje, civilnih i vojnih. U početku rata Hrvati su doživjeli velike gubitke. Mnogi su umirali na putu do bolnice sa linija fronta. Napravljena je analiza i došlo se do spoznaje da najviše medicinske kompetencije trebaju biti uz liniju fronta, budući da je većina ranjenih umirala u prijevozu do bolnice. Uvidjelo se da je neophodno obezbijediti da se ranjeni prvo osposobe za daljnji transport. Prvo se isprobalo sa jednim timom sastavljenim od ljekara, medicinske sestre i vozača ambulansnih kola, "Mobile Medical Team", ali to nije bilo dovoljno. Onda se založilo za razvoj hiruškog tima sa hirurgom i ljekarom anestetičarom, medicinskom sestrom, medicinskom sestrom anestetičarkom i jednim tehničarem, ukupno pet osoba koje su mogle ići čak do linije fronta. Tim je bio na terenu kad se ranjavanje događalo. Različim medicinskim akutnim mjerama uspijevali su osposobiti pacijenta za izdržljivost prijevoza. Bila je to usavršena ABC tehnika, disanje, krvni pritisak i cirkulacija sa intravenoznom infuzijom i intubacijom zbog opskrbe ranjenih kiseonikom. Oni

su mogli zaustaviti velika krvarenja, što je značilo da pacijent neće umrijeti ili doživjeti šok zbog gubitka krvi. Lomovi su se imobilizirali. Plućne punktacije su se obrađivale drenažom da bi se pokušao izbjeći disajni kolaps. Geleri granata često uzrokuju plućnu punktaciju. Najvažnije je bilo, možda, dati veću dozu lijeka za ublažavanje bolova. U početku su ljekari davali premalo takvih sredstava tipa morfij, u strahu od zastoja disanja, ali pacijenti su i onda dospijevali u stanje šoka. Onda se umjesto davanja veće doze sredstava za ublažavanje bolova davao uvijek jedan antidot, materija koja poništava djelovanje morfija, u pripravnosti.

Sve ove mjere davale su dobre rezultate. Nije bilo više gubitaka za vrijeme prijevoza do bolnice, koja je bila najčešće neka civilna bolnica izvan borbene linije. Jedan dio pacijenata se nije mogao spasiti zato što su povrede bile velike i teške, ali postavljeni cilj se postigao - izbjeći "nepotrebne" gubitke prilikom transporta. To nas je podsjetilo na to što je profesor Eldar ispričao o tome kako se to razvijalo u Izraelu. JNA, jugoslovenska armija, sada srpska armija, imala je stariji model zdravstva u ratu, nešto sličan švedskom, sa terenskim medicinskim osobljem na frontu i poljskom bolnicom dalje od linije borbe. Ministar je smatrao da takav model nije bio aktuelan već duže, budući da je davao velike gubitke. Njegov moto je bio: maksimalne mjere što je moguće bliže liniji borbe. Ovaj se napredak odvijao na vojnoj liniji, ali za civilno stanovništvo nije postojalo ništa slično, iako je u istom stepenu i civilno stanovništvo stradavalo. Civili su bili potpuno nezaštićeni u ratu kakav je bio ovaj. I dr. Tonković je bio svjestan da je najslabija karika u lancu ratnog zdravstva bila rehabilitacija, odakle i njegovo oduševljenje našim projektom.

Kasnije će se pokazati da je to bila jedna korisna posjeta i da je bila sreća što sam izbor svoje "liaison osobe" dogovorila sa

vladom. Kasnije se usmjerila kritika prema dr. Husiću i onda sam mogla predati poslove Hrvatskoj vladi.

Bilo je očigledno da ako smo htjeli preživjeti, moj projekt i ja smo morali biti potpuno ovisni o vladinoj dobroj volji i podršci državne uprave. Moja strategija je bila jasna. Saradnja, biti jasan i uvijek igrati otvorenih karti i ne lagati. Ako se ima nešto što se neizostavno otkrije, onda su to laži. Rat je jedno psihičko stanje i šta bi se desilo da čovjek i sam počne driblati oko? Čovjek bi se toliko osramotio i ne bi mogao ništa napraviti.

Poslije sastanka sa dr. Tonkovićem mogli smo početi sa implementacijom projekta u Hrvatskoj. Primijetili smo potrebu za obrazovanjem, zato smo počeli sa programom obrazovanja za hrvatske ljekare. Istovremeno su pristizale proteze i bolnice su dobile zdravstvenu opremu za rehabilitaciju. U početku su se vodile velike diskusije o tome koja se vrsta opreme želi imati za toplice, da bi se kasnije rasprava ograničila na to koja će vrsta opreme olakšati njegu pacijenata. Mnogi ljekari su u početku htjeli savremenu elektronsku opremu za dijagnosticiranje, ali to nije bila namjera projekta.

Već prve sedmice imali smo sreću sresti se sa jednim dječijim doktorom, zaposlenom u UNICEF-u, čime mu je bilo omogućeno da izađe iz Sarajeva UN-ovim avionom. Inače, niko nije mogao izaći iz grada. Bili su zatvoreni u inferno. Na pitanje šta je neophodno on reče: "U Sarajevu su prije svega neophodni zavoji i antibiotici". Pitao je kad ćemo posjetiti Sarajevo. "Što je moguće prije", rekosmo, "samo se trebamo snabdjeti odgovarajućom garderobom". Dr. Moberg je bio vojnik i smatrao je da u Švedskoj postoje velike količine vojnih zaliha zavojnog materijala pa čak i lijekova kojih bi se ona sigurno mogla odreći u korist drugih. Pozvasmo telefonom dr. Lagerholma, koji je švedski glavni vojni ljekar. On bi od neizmjerne pomoći i stavi nam na raspolaganje zavojni materijal, čak i antibiotike, uz uvjet da mi platimo prijevoz. Sve poslaše odmah teretnim

avionom do Zagreba, a mi prosljedismo dalje do Sarajeva. Sve je to trajalo nekoliko dana. Bila je to fantastična podrška koju smo dobili od švedske armije. Sve je išlo kako treba dok skupocjeni i željno čekani teret nije stigao na Sarajevski aerodrom. Tu je ukraden pred nosom WHO-ovih saradnika. Povrh svega dobih kritiku iz WHO-a zbog toga što sam ja donijela odluku o avionskom prijevozu, a nisam imala "everything writen", najmanje osam sedmica unaprijed. Razočarenje zbog krađe je sigurno doprinijelo tome. Vikala sam na telefon nadmenom službeniku koji je sjedio za svojim pisaćim stolom hiljadu kilometara daleko na sigurnom: "Ovdje je rat, zaboga! Nije me briga što to ne stoji u opisu projekta!" Mjesecima poslije toga mi se zvalo zbog toga.

Još više kritike sam dobila kad sam nekoliko sedmica kasnije kupila eksterne fiksatore - jedna vrsta instrumentarija za držanje prijeloma na mjestu - na različitim mjestima u Zagrebu i poslala direktno, bez osmosedmičnog čekanja preko Kopenhaga. Opamećena pretrpljenim kritikama upitah dr. MacFadyana o dozvoli za kupovinu jednog kompjutera za posao i ja dobih pozitivan odgovor. Tada je zvočenje kulminiralo. "Da se usudi kupiti jedan laptop, a da ne slijedi uobičajeni proces!" Pozvah se na odobrenje MacFadyana i dobih odgovor: "We want everything in writen". To što je kompjuter olakšavao posao nije igralo nikakvu ulogu. Završavajući posao na projektu kompjuter je vraćen u Zagreb. Potreba za imenovanjem žrtvenog janjeta bila je enormna u WHO-u. Bilo je jasno da sam bila pogodan objekt za to. Ja sam malo prevatrena, malo prebrza i malo presamovoljna ponekad, to moram priznati. Sve u namjeri da pomognem. A potreba za pomoći je bila ogromna.

Drugi vikend poslije dolaska u Zagreb letjeli smo za Split. Avion je morao uzeti veliki zaobilazni put prema Sloveniji i nadlijetati Jadransko more kako bi izbjegao pucanje srpske artiljerije, da bi sletio strmoglavo prema Splitu. Split dolazi od rije-

či Spalato koja znači: palača. Rimski car Dioklecijan dao je izgraditi jednu palaču koja još postoji, kao i stare rimske terme, kupatila. Kasnije ćemo započeti naš projekt sa protezama u Splitskim toplicama koje su djelimično bile izgrađene na rimskom kupalištu. Iz perioda Rimljana ostali su i lijepi rimski vodeni kanali kojima je dovođena voda iz brda do grada uz more. Split izgleda kao jedan tipičan srednjovjekovni italijanski grad. Italijanski utjecaj nije se primjećivao samo na građevinama. Narod je imao italijanska imena i govorilo se italijanski. Nije to bilo tako davno kad je Dalmacija, zajedno sa Istrom, pripadala Italiji. Dubrovnik je bio venecijanska republika. Narod je bio svjestan svog naslijeđa i neizmjereno ponosan na to. Nije bilo nikakvog povodljivog žaljenja zbog toga.

Povod našoj posjeti Hercegovini jeste vidjeti kakve su bile potrebe za rehabilitacijom. Nadalje, da izvjestimo tamošnje ljude o našim planovima na rehabilitaciji ranjenih i razgovaramo o ideji o mobilnoj radionici proteza i u slučaju prihvaćanja ideje, gdje bi se ona mogla smjestiti. To mora biti neko sigurno mjesto, ili bar relativno sigurno. Svi nosioci vlasti bi se informirali, kako svjetovna, tako i duhovna vlast. U ratu je čovjek u rukama i jedne i druge i bilo je važno dobiti njihovu izričitu podršku za naš projekt. Pokazalo se da dr. Husić, naš ortoped - kontakt osoba, ima razgrađenu mrežu djelovanja u Hercegovini. To je značilo da smo mogli vidjeti više, susresti više osoba i biti bolje prihvaćeni nego da smo išli sami kao dva strana WHO-ova saradnika. Tako ne bismo prošli ni prvi punkt na putu.

Došli smo na Splitski aerodrom u petak uvečer, i čekali smo i čekali, ali obećano vozilo iz UNHCR-a nije došlo. Šta učiniti? Odlučismo da se autobusom prebacimo do grada i do UNCHR-ovog ureda. Tamo su svi bili spremni za izlazak u grad na zabavu petkom uvečer. Očigledno da su očekivali da će šef projekta biti muškarac, a ne jedna teta sa tašnicom, koja bi mogla biti malo upornija i nasrtljivija, te je bilo lakše pozajmiti auto - u

suprotnom je se nikad nećemo osloboditi, a moguće je i da ćemo zakasnuti na večernju zabavu. WHO-ova sekretarica je nazvala UNHCR u Splitu i sve je trebalo biti uredno, ali je negdje puklo u koordinaciji. Jedna od sinovljevih riječi je odzvanjala u ušima: "Stara, ti si đavolски uporna. To je kao ležati svezan na pruži i ti dolaziš kao voz!" Ja znam veoma dobro da je to tako kad istrčavam pred rudu, i ovaj put u Hercegovinu je stavljen na kocku zbog sitnica. Jasno je da sam tvrdoglava.

Napokon smo mogli krenuti na put UNHCR-ovim kamionom, koji je bio jedino vozilo koga su se mogli odreći, uz sveto obećanje da ćemo se vratiti do nedjelje navečer. Već je pao mrak i smatrala sam da ne bi bilo pametno stići u Hercegovinu po noći. Te sedmice je Mostar bio izložen stalnim artiljerijskim napadima. Bio je problem naći i hotelsku sobu u Splitu, ali dr. Husić nazva nekoliko prijatelja kod kojih smo prenoćili. Više mladića koje smo sreli bili su u ratu i to je ostavilo traga na njima. Bili su premladi, vidjeli previše toga i sigurno i sami učinili previše. Podsjetih se na svoje američke rođake koji su bili u Vijetnamskom ratu. U 1991. godini vodile su se teške borbe. Srbi su napadali Split i druge priobalne gradove, naročito Dubrovnik. Sjetih se TV slika o Dubrovniku koji gori.

Sjedili smo tu sa Bosancima koji su došli iz Hercegovine i smatrali se Hrvatima i ništa drugo. Diskusije sa njima služile su kao "kurze Einfuhrung" o onome što je bila srž rata. Radilo se, u stvari, o identitetu i moći. Ko sam ja? Koja zemlja je moja? Ko će upravljati u moje ime? Hrvatsko nepovjerenje prema Muslimanima prevazilazila je mržnju prema Srbima. Oni su bili predstavnici veoma jake struje hercegovačke falange u hrvatskoj politici. Oni ispričaše da su se mnogi iz druge i treće generacije Hercegovaca vratili u Hercegovinu da bi se borili za svoju zemlju. Dolazili su iz Kanade, SAD-a i Australije. Bilo je interesantno čuti kako razmišljaju i osjećaju. Pokušah razumjeti korijene

njihovog ubjeđenja, ali je bilo poražavajuće konstatirati da pedesetogodišnji jugoslovenski identitet nije značio ništa!

Sljedeći dan smo se uputili u Hercegovinu. Gore na krivudavim putevima sa pogledom koji izaziva vrtoglavicu i strmim liticama. Taj neprohodan kraj imao je čudnu ljepotu. Neki su smatrali da u Hercegovini ima samo zmiya i kamenja, ali oni nisu podigli pogled sa zemlje da bi vidjeli silnu prirodu. Hercegovina dolazi od njemačke riječi Herzog, ban. "Banovina" se uvijek smatrala hrvatskom - u svakom slučaju kod Hrvata. Prema popisu stanovništva 1990. godine, dominirali su bosanski Hrvati, ali su bile velike manjine, kako Srba, tako i Muslimana. Ratna razaranja su bila potpuno vidljiva. Što smo se više približavali Mostaru i neretvanskoj dolini, sve je bilo više razorenih kuća.

Nova bolnica je bila smještena na uzvišici na putu prema Mostaru, koji se nalazi u dolini Neretve. Novoizgrađena bolnica je bila izložena direktnom raketiranju i granatiranju, unatoč tome što je bila vidno obilježena velikim crvenim križom. Velika rupa od granata pokazivala je unutrašnjost građevine. Vidjesmo ostatke granata zabijenih u bolnicu. Bilo je čudno kako je građevina uopće izdržala. U podrumu se nalazio super moderan rendgen odjel koji je bio u funkciji, ali ni jedan odjel za njegu pacijenata nije bio u upotrebi. Rad je bio opasan, iznad svega preseljenje iz nove u staru bolnicu u donjem dijelu grada, osoblje je radilo neprestano jednu sedmicu u strahu. Cijeli centar Mostara je bio razoren, ali na ponekom balkonu visio je veš i sušio se, uprkos ratu. Onda pomislih da tamo ima još žena koje se još uvijek brinu o čistoći. Poznati Stari most je bio obložen automobilskim gumama radi zaštite od gelera. Još je bio tamo u novembru 1992. godine iako nešto oštećen granatama. Stala sam nogom na most, ali mi savjetovaše da ne idem preko mosta zbog rizika da budem pogođena snajperom.

Stara bolnica u Mostaru, koja se trebala davno zatvoriti, ponovo je stavljena u upotrebu. Bila je to stara postojana kamena zgrada, tako da je podrum bio potpuno čitav. Viši spratovi su bili djelimično razrušeni granatama i službe sa ovih spratova su bile smještene u podrum. Operisalo se u prostoriji za presvlačenje, a u podrumskoj prostoriji za zalihe bila je smještena laboratorija i lijekovi. Pacijenti su bili smješteni u staroj gimnastičkoj sali sa švedskim ljestvama uz zidove. Kreveti su bili smješteni jedan uz drugi. Bila je to mješavina svega i svačega počevši od djece, starih, mladih, žena i muškaraca, vojnika i civila, svi ranjeni gelerima ili snajperom. Vladala je čistoća i red u svemu, unatoč nedostatku vode, struje i nafte. Hladnoća je postajala problematična, budući da nije bilo ni jednog cijelog prozora. Trebali su najlone da bi se zatvorile zjapeće rupe od prozora i nafte za zagrijavanje sale sa pacijentima. Mnoštvo prljavog veša se skupljalo u čekanju na vodu. Upravo kad smo bili u posjeti dijelio se ručak. On se sastojao od jednog tanjira supe i jedne kriške kruha. Zalihe hrane su jedva bile zadovoljavajuće. Ujutro za doručak se dijelilo po šolja kahve i kriška kruha, za večeru kahva i kriška kruha, i supa i kriška kruha za ručak. To nije bilo dovoljno kalorija kad je čovjek ranjen i nalazi se u catabol stanju (stanje sa osjećajem slomljenosti, u suprotnosti od anabol što znači: stanje oporavka).

Hirurg je bio Musliman. On je oduvijek radio u Mostaru i nije ga mislio napuštati. Pokazavši nam bolnicu ispriča nam da nema naročito puno infekcija zato što su se pacijenti puno liječili antibioticima. Sve povrede otvorenih rana bile su prljave stizajući ovamo. Na odjeljenju se nije čak osjećao ni miris ustajalih rana. I da se osjećao, ne bi bila iznenađena s obzirom na okolnosti. Mnoge amputacije vršene su u stanju nedostajućih uvjeta za neurohirurgiju. Potrebe za eksternim fiksatorima su bile velike. Frakture su bile često komplikovane i višebrojne. Ljekar specijalista izrazi želju za eksternim fiksatorima, prote-

zama i lijekovima. Ja ga izvjestih o ideji proizvodnje proteza na području Hercegovine. Također smo prezentirali i ideju mobilne radionice proteza. Prijedlog se prihvatio i bilo je radosno otkriti da je naš projekt bio potpuno onaj pravi. Potreba za našom djelatnošću rehabilitacije bila je veoma velika.

U skladu sa Ženevskom konvencijom rad zdravstvenih službi, osoblje zdravstvene zaštite i prijevoz bolesnika je zaštićen. Posjeta objema bolnicama je pokazala da su se svakodnevno kršila pravila Ženevske konvencije. Razrušene kuće, pucanje na osoblje zdravstvene zaštite na izvršenju svojih zadataka i napadi na ambulantna kola. Ljekari su bili specijalne mete u ratu. Znak crvenog križa je bio znak raspoznavanja.

Sreli smo se i sa tzv. "sladoledžijama", bijelo obučenim vojnim posmatračima EU-a. Kao jedna praktična žena, pomislih: "Ko u Božije ime pere i pegla njihovu bijelu odjeću? Jesu li imali pratećeg "boy" (dječaka) koji je vodio brigu o ovoj maloj bagateli?" "Sladoledžije" su se susreli sa masovnim omalovažavanjem od Hrvata u tom području i nisu bili pušteni ni u bolnicu. Upitaše nas šta se nalazi unutra. "Pacijenti", odgovorismo iznenađeni.

Pobrinuli smo se, također, da posjetimo Štab HVO-a. Izvijestili smo ih o našem projektu i dobismo jedno OK. Sumnjičavost je velika, i zato je važno igrati otvorenih karata. Ako je i bila neka podijeljenost između HVO-a i regularne Hrvatske vojske u Hrvatskoj, bila je ona neznatna. Nikad nisam vidjela toliko mnogo muškaraca sa toliko naoružanja na tako maloj površini kao u toj vojnoj komandi.

Poslije dobijenog zelenog svjetla od najvišeg mjesta HVO-a išli smo sresti se sa svećenikom i braćom u Franjevačkom samostanu u Širokom Brijegu, nedaleko od Mostara. S nama su išli i vojni ljekari HVO-a. Jedna rijetka mješavina muškaraca s križevima i mačevima okupljenih u samostanu. Svećenik i dru-

gi fratri, naoružani doktori HVO-a, naša kontakt osoba dr. Husić, Bo Moberg i ja. Ponudiše nas šljivovicom i kahvom. Svi su pušili potpuno nesmetano, samo sam ja kašljala. Potrebno je zabilježiti da je tamo običaj pijenja potpuno drugačiji nego onaj koji imamo mi ovdje kod kuće. Neljubazno je odbiti, ali se samo malo nasloni čašica na usta. Razgovarili smo o rehabilitaciji i svi su se složili u tome da su potrebe bile ogromne. Svećenik odlučio da se mobilna radionica proteza smjesti uz samostan.

Mnoštvo muslimanskih izbjeglica dolazilo je u Hercegovinu. Vidjeli smo autobuse sa ljudima u bijegu od protjerivanja u sjevernoj Bosni. Iz područja Banje Luke dolazilo je hiljade izbjeglica. Fratri su zauzeli jednu staru školu kao privremeno prihvatilište. Ali, ja primijetih izvjestan stav "mi i oni" i neku vrstu snishodljivog držanja fratara prema onim "infidels" (nekršćanima). U ovim logorima nalazili su se stari ljudi i mala djeca i omladina, a muškarci i žene između 20 i 40 godina su upadali u oči svojim odsustvom. Svugdje se pušilo. Svugdje je bilo pretoplo. Svugdje je bio problem nedostatka vode. Beznađe s kojim smo se sretali bilo je nepobitno. Svi su se grčevito lijepili za nas u želji da ispričaju svoju priču. Ne vjerujem da se može opisati taj osjećaj, tu psihičku napetost izazvanu time što si samo tamo i doživjeti svoju osobnu nemoć u situaciji ogromnih potreba.

Navečer smo počašćeni cijelim pečenim janjetom, jednim tradicionalnim jelom. Sve vrijeme dok smo sjedili i jeli pečenu janjetinu i pili vino, nebo se osvjetljavalo granatama. Čule su se eksplozije kako grme. Nisu bile daleko. Pucnjava je bila u toku. Onaj se apsurdni osjećaj ponovo pojavio: "Ovdje stojim u Africi i gulim krompir!" Naš bijeli UNHCR-ov automobil su zaustavili pijani vojnici HVO-a koji su mahali prijeteće svojim oružjem. Dr. Husić se izdera na njih njihovim maternjim jezikom i oni se povukoše s puta. "Šta im reče?", upitah. "Idite i tucite se s četnicima umjesto što nasrćete na ovo dvoje. Oni su lje-

kari i hoće pomoći narodu sa protezama". Bilo je to vjerovatno nešto uljepšana verzija od onog što im je rekao, ali glavno je bilo da je prijatna otklonjena.

Istu večer sreli smo dvojicu međunarodnih UNHCR-ovih reprezentanata, dvojica mladića. Bili su popili previše i imali su silnu potrebu da ispričaju ono što su doživjeli. Vidjeli su izbjeglice kako trčeći dolaze preko granice dok su Srbi pucali za njima, tako da su na putu ostavljali sve što su bili ponijeli sa sobom da bi mogli trčati brže. Ostajale su kese i torbe razbacane na putu. Bili su to momci u godinama moje djece. Morala sam sjesti i slušati i primiti na znanje njihove priče. Bila sam im neka vrsta mame za tješjenje. Ovi mladi dječaci su bili previše žalosni, potpuno ljuti i potpuno premladi. Oni nisu mogli podnijeti sve ovo. Pitala sam se u svom uobičajenom stilu: "Je li uredu poslati mladiće na ovaj način? Da se susretnu sa nasiljem i zločinom bez neke vrste organizirane poduke o svemu što bi mogli vidjeti, čuti ili doživjeti?" Umjesto toga oni sjede i napijaju se! Ni jedna organizacija nema pravo poslati na teren svoje saradnike na ovakav način. Ni WHO ili neka druga UN-ova organizacija, i isto tako niti neka dobrovoljna organizacija. Mora se preuzeti odgovornost za ljude koji se šalju na teren. Odlučih da priprelim jedan brifing u mom prvom izvještaju po povratku u Zagreb a kasnije u Kopenhagenu. Lično sam počela uviđati značaj mog nastupa kao mama i kao teta sa tašnicom.

Drugi dan u Hercegovini posjetili smo jedno mjesto što se zove Posušje. Tamo se nalazio jedan izbjeglički centar organiziran u jednoj školi. Sve je bilo prepuno ljudi. U gimnastičkoj sali pod je bio pokriven madracima, na kome su ljudi živjeli sa svojim malim zavežljajima. Sjedili su na madracima, jeli su na njima, spavali su na njima. Nije bilo nikakvih mogućnosti za kuhanje, narod je jeo komad kruha ili direktno iz konzervi prstima. Svugdje je bilo bačenih praznih konzervi. Bile su tri zahod-ske jame na šest stotina osoba vani u školskom dvorištu. Smrad

je bio nevjerovatan. Bila je to ljudska nevolja i poniženje koje ja nisam vidjela ranije. Sretosmo jednog od onih "što im gori pod guzicom", čovjeka što se bori za postizanje neke vrste ljudskog digniteta u svom ovom haosu. Bio je očajan budući da su iz inozemstva stigla tri kamiona prljave odjeće umjesto lijekova. Sve ove izbjeglice su dolazile iz sjeverne Bosne gdje je etničko čišćenje efikasno provođeno. Autobusima su prevezeni do granice i prisiljavani bježati preko miniranog područja. Ah, gdje su bili muškarci i mlade žene? Ponovno su upadali u oči svojim odsustvom. Lokalno stanovništvo je bilo pogođeno ratom sa dvojnim značenjem, djelimično ratnim dejstvima u neposrednoj blizini, djelimično izbjegličkim valom. Sve škole su bile popunjene izbjeglicama i bilo je prisutno opće razočarenje u inozemstvo koje nije pomoglo da ih primi. Mjesno stanovništvo je smatralo da su oni nosili cijeli teret na svojim plećima i nisu htjeli preduzeti mjere za otvaranje stalnih izbjegličkih logora. Ali nedostatak mogućnosti za kuhanje i mokrog čvora je bio neprihvatljiv, čak i da sam mogla razumjeti ogorčenost lokalnog stanovništva.

Vratili smo se u Split poslije putovanja koje se činilo mnogo duže nego dva dana i dvije noći koliko smo bili na putu. Toliko nevolje, toliko pakla, sve kao rezultat etničkog čišćenja. Auto je vraćen kako je dogovoreno. Avionom smo se vratili u Zagreb. Lijepo smo vraćeni do hotela Intercontinental gdje me je čekala obavijest od jednog švedskog TV tima koji je stigao u Hrvatsku. Upostavili su vezu sa nama i pitali imamo li nešto naročito da ispričamo. Ispričah o tome što smo čuli o sistematskim silovanjima žena i šta smo upravo vidjeli u Hercegovini. Preporučih im da odu u Bosnu i Hercegovinu i rekoah da sam upravo dobila podatak da u Zenici, u srednjoj Bosni, postoji centar za prikupljanje podataka o svim ratnim zločinima. Dr. Mobergu i meni je bilo jasno da je bilo u toku kršenje ljudskih prava i da je vršeno nasilje svim mogućim načinima prema civilnom stanovništvu.

Dobili smo svjedočanstvo o tome, kako u Hercegovini i Slavoniji, tako i u Zagrebu.

Kad smo se vratili u ured, zamolili smo za prijem kod sir Donalda. Ispričasm o svojim iskustvima iz Slavanskog Broda, Zagreba i Hercegovine i svim svjedočenjima koje smo dobili o sistematskim silovanjima i drugom nasilju kao rezultatu etničkog čišćenja. Nadalje smo htjeli naglasiti našem šefu da smo željeli raditi na psihosocijalnoj rehabilitaciji. Rekoh: "Sir, u toku su sistematska silovanja muslimanskih žena!" On odgovori sa jednom izjavom koja je bila klasična: "Ja, ja, ali mi imamo važnijih stvari na kojima radimo". Šta može biti važnije nego ovo?" Upitah: "The winterrization program of Sarajevo." (Program za zimu u Sarajevu.). "U čemu se on sastoji?" Njegov odgovor također bi jedna klasika: "Naručio sam 250.000 plastičnih vreća u kojima će narod spavati". U prvi mah nisam vjerovala svojim ušima. Plastične vreće za spavanje usred žestoke hladne zime! Naglasih da je od posebne važnosti pomoći ljudima mjerama rehabilitacije i da smo bili spremni preuzeti na sebe taj veliki zadatak. On dade dozvolu sa prijeteći podignutim kažiprstom i završnim riječima: "Ne zaboravi proteze". Smatrala sam to upozoravajućim signalom. Uspjela sam iz njega izvući jedno OK, ali najmanji moj pogrešni korak značio bi da je projekt upropašten. Osim toga, uspjela sam ga pokolebati postavljajući popratna pitanja, a ne samo potvrđivati sa "ja" i amin na njegove kraljevske riječi.

Poslije dviju intenzivnih sedmica vratio se Bo Moberg u Švedsku. Nastavila sam implementaciju i isplanirala sam psihosocijalnu rehabilitaciju. Oproštajne riječi Bo Momerga bile su: "Sada možeš u tišini i miru planirati zajedno sa Anom Bobinac, sve dok se ne vratiš u Štokholm". Je li on tako mislio! Ali bilo je obrnuto. Bilo je zamršenije nego ikad u uredu. Dr. Asvall je trebao doći u posjetu na nekoliko sedmica i zbog toga je ured posjetio jedan od njegovih saradnika. Bila je čista slučajnost što

sam se sreła sa njom. Niko nije znao da će doći. Koordinacija i informativni sistem nije funkcionirao.

Poslije dvosedmičnog boravka u zemlji pozvana sam kod ministra inozemnih poslova, profesora Škrabala. Jednom ranije sam ga sreła u Kopenhagenu na regionalnom sastanku WHO-a. On mi je rekao da se javim kad dođem u Zagreb. Nekako naivno vjerovala sam da sam zamoljena da dođem kako bih izvijestila o projektu za proteze. Unutra je ušao ministar praćen sa nekoliko saradnika. Počeo se raspitivati o mom boravku u Hrvatskoj i o projektu. Konverzacija je vođena djelimično na njemačkom, djelimično na engleskom. I odjednom reče: "Aber doch, Frau Doktoritsa Daktari, Hrvatska vlada nije zadovoljna sa vašim šefom". "Mislite na sir Donalda, ili...?", upitah. "Ja, sir Donalda! Doktora Asvalla smatram dobrim prijateljom, a to čini i Hrvatska vlada također", reče sa jakim naglaskom. Sjedila sam šuteći i čekajući. On nastavi: "Hrvatska vlada je odlučila da sir Donald jeste "person non grata", ali kako je doktor Asvall bio od velike pomoći u jednom teškom vremenu za Hrvatsku, mi ćemo mu dati šansu da riješi problem na jedan elastičan način. Sir Donald se smatra jednim "extension of the British Foreign Office" i on nije održavao kontakte sa Hrvatskom vladom onako kako je zahtijevano. Niti sa državnim organima zdravstvene zaštite. Mi imamo razlog da sumnjamo kako on ne dobija naredbe samo od doktora Asvalla". "Aber profesor Škrabalo, poruka ne može biti upućena meni. Ja pretpostavljam da vi želite da ja to dalje proslijedim do...", ovdje učinih jednu vještu stanku "doktora Asvalla?" On potvrdi to i dodade: "Doktor Asvall možda smatra odgovarajućim da odloži svoje putovanje dok se ne preduzmu pogodne mjere". Ja obećah da ću odmah prenijeti poruku Asvallu. Ponovo se javio osjećaj "da sam u Africi i gulim krompir". Ovdje sjedim ja, Christina Doctare, poslije nešto više od dvije sedmice provedene u tuđoj zemlji i razgovaram sa ministrom

inozemnih poslova i pijem kahvu iz malih zlatnih šolja u jednoj staroj palači iz carskog vremena.

Nije bilo ništa od razumljivog mirnog perioda planiranja u koji sam polagala nade. Bila sam poštonoša jedne nimalo prijatne poruke i moj odnos prema sir Donaldu naravno da se nije mogao poboljšati time. Jesam li mogla reći neću? Prosudila sam to kao potpuno nerealno. Bila sam potpuno potresena izlazeći kroz vrata palače. Počeh razmišljati o tome kako ću to moći riješiti, a da mi se ne odsječe glava s ramena, slično mnogim prenosiocima poruka u ranijoj historiji. Nimalo zavidna situacija.

Dobih dr. Asvalla na telefon. Bila je prednost što smo mogli govoriti nesmetano jer niko drugi u uredu nije znao švedski ili norveški. Njegov komentar bi: "To ne može biti istina. On se šali!" Ja odgovorih: "Ti poznaješ Škrabala. To nije čovjek koji se šali, naročito ne o ovim stvarima. Naprotiv, on reče da je on već ranije iskoristio svoju staru vezu u WHO-u sa tobom da bi ti dobio šansu za rješavanje toga, prije negoli vlada reaguje. Zamoljena sam da kontaktiram s tobom, što upravo i činim!" Dodadoh: "Jedino što želim reći je kako ja procjenjujem da je on mislio sasvim ozbiljno i da je to hitno kako bi se izbjegao politički skandal. Naravno da ti stojim na raspolaganju i da sam spremna odmah doći u Kopenhagen". Poslije kratkog vremena nazvah Asvalla ponovo, pošto je on malo razmislio o svemu ovome. Ponovo pređosmo ono što se reklo u razgovoru sa ministrom vanjskih poslova i odlučismo da ja dođem u Kopenhagen već sljedeće sedmice.

POSJETA KOPENHAGENU I ŠTOKHOLMU

Ranije je bilo planirano da putujem u Štokholm na prijelazu između novembra i decembra. Sada sam putovala nekoliko dana ranije u Kopenhagen. Šta sam imala u svojoj prtljagi? Različite poglede na rat i kako se on vodi. Iz sadašnje perspektive mislim da sam stigla uraditi mnogo za vrijeme nekoliko kratkih sedmica. Sjećam se da je vrijeme bilo tako intenzivno da nisam imala vremena da napišem jedno jedino pismo. Ako bi i sjela mirno više od pet minuta, odmah bih zaspala od čiste iscrpljenosti.

Povod za posjetu Kopenhagenu bio je da izvijestim o tome šta je Hrvatska vlada izrekla preko svog ministra inozemnih poslova. Prisutni su bili dr. Asvall, njegov zamjenik šef dr. Luculescu i dr. MacFadyan. Pošto sam bila ubijeđena da će sve što se kaže na ovom sastanku biti preneseno sir Donaldu, bilo je veoma važno da se držim krajnje neutralno. Pokušah ponoviti što je bilo moguće tačnije kako je razgovor tekao i kako je ministar nastupao, dakle, pokušah stvoriti sliku onoga u kom kontekstu se to izgovorilo i kome je usmjerena moja poruka. Bilo je očigledno da poruka nije bila samo usmjerena prema WHO-u, nego je to bila poruka i Velikoj Britaniji izražena u jasnom govoru sa jezičnom moći, a ne diplomatskim riječima: "Mi vidimo vaše karte. Vi igrate duplim kartama. Mi ne učestvujemo više u igri. Kratko rečeno, vi varate!" Bilo je to, osim toga, jedna interna poruka Hrvatske vlade preko ministarstva inozemnih poslova da postoje jastrebovi u vladi koji ne gledaju s blagonaklonošću na UN-ovo prisustvo uopće, da bi on mogao tretirati UN-ove

organizacije diplomatskim sredstvima. Bilo je čudno što su baš mene odabrali za prenosioca poruke, ali izbor osoba koje bi se mogle zamisliti za izvršenje zadatka nije bio veliki. Znalo se da ja imam dobar odnos sa Asvallom i više zategnute odnose sa sir Donaldom i MacFadyanom. I poslije ovih sedmica u zemlji dobih neki renome.

Moj komentar koji sam priuštila samoj sebi na sastanku sa WHO-om, bio je da je vrlo delikatno to što sam kao saradnik izvrgnuta situaciji da budem prenosilac neprijatnih poruka. Pošteno rečeno, ne može biti jednostavno ni za one kojima je poruka upućena. Dr. Asvall je uložio mnogo ličnog ugleda da WHO preuzme operativnu funkciju sa akutnim pružanjem pomoći u ratu, i nije ostao bez prigovora. Novonastala situacija bila je neporecivi poraz. Jedna stvar je bila jasna, on će uraditi sve da bi pronašao jedno zadovoljavajuće rješenje, tako da niko ne izgubi obraz. U drugom slučaju svi bi bili gubitnici, uključujući i njega lično. Kad sam iznijela svoju poruku i kad je taj dio sastanka bio gotov, mogla sam se malo opustiti. Bila je to takva napetost da se nije znalo čak ni mrdaš li glavom ili ne.

Nastavila sam sa izvještajem o svojim otkrićima sistematskog silovanja u ratu kao konsekvencom etničkog čišćenja. Zašto je MacFadyan izgledao tako prijekorno i zabrinuto? Ili je to bila moja predrasuda o njemu koja je utjecala na moje shvaćanje njega? Ali to što sam ispričala bilo je u koliziji sa njegovim ranijim prezentiranjem tamošnje situacije i onog što je on rekao na sastanku u Zagrebu - da svi imaju istu krivicu u veoma poznatoj teoriji podjednake krivice. Asvall je slušao, međutim, veoma pažljivo i sa velikom ozbiljnošću. Beskrajno sam mu zahvalna još i danas zbog toga. On se čudio, takođe, zašto on nije ništa čuo o tome ranije. On je dobijao pojedinačne izvještaje, najviše od srpske strane o hrvatskom provođenju nasilja za vrijeme najranije faze rata u Hrvatskoj 1990. i 1991. godine, ali o sistematskom nasilju na taj način, ne, on nije dobijao takve po-

datke. Organizirano nasilje kao dio etničkog čišćenja u formi sistematskog silovanja bilo je novo za njega. Asvall upita: "Je li to istina?" "Da", odgovorih, "sve navodi na to. Svi izvještaji koje sam dobila su podudarni i potvrđuju metode etničkog čišćenja". Nastavih: "Kao odgovorna za projekt rehabilitacije, željela bih predložiti proširenje projekta kako bi obuhvatio pružanje pomoći ljudima, žrtvama nasilja i traumatiziranim ljudima". Već sam bila napravila kratak prikaz prijedloga projekta za psiho-socijalnu rehabilitaciju silovanih žena, djece koja su doživjela tako mnogo granata, starih koji su se bacali tamo-ovamo i zlostavljanih muškaraca. Predadoh mu taj prikaz uz komentar: "Vjerujem da će SIDA moći prihvatiti jedno ovakvo proširenje našeg projekta i čak poduprijeti ga finansijski". Sjedio je veoma ozbiljan i skoro sam za sebe reče: "Jeg husker tyskarne. Jeg var ju bara en guttunge!"

Često sam dobijala pitanja: "Christina, kako je došlo do toga da ti otkriješ to?" Moj odgovor jeste jedno drugo pitanje: "Kako se uopće moglo tako nešto propustiti da se ne otkrije?" Ali, činjenica ostaje, mnogi su bili u ratu u različitim misijama prije mene i izvršavali svoje zadatke. Niko nije vidio, niko nije čuo i ništa rekao. Kao ona tri mala kineska majmuna. Rat je psihološka užarena sredina i mnogi se zaklanjaju u sjenilo i čine samo ono što trebaju i zatvaraju oči pred svim drugim ili potiskuju u zaborav sve mučno što su vidjeli ili doživjeli. Moje objašnjenje je da se radi o primitivnom odbrambenom mehanizmu u službi ega, koji proradi kad strah postaje preveliki. Denial i repression - poricanje i potiskivanje u zaborav - jesu najuobičajeniji. S obzirom na ekstremnu situaciju, reakcije se mogu objasniti, ali jedva i braniti. Racionalizacija tipa: "To nije bilo u okviru mog zadatka", ne može se apsolutno prihvatiti. Kao čovjek mora se imati odgovornost za reakciju protiv nasilja prema drugim ljudima. Ja nisam nikad bila "neutralna" pred patnjom, i nikad neću ni biti. Uvijek ću reagirati i djelovati. Rad na vladinom zadat-

ku u vezi sa rehabilitacijom izbjeglica od posljedica torture je, također, uveliko doprinio tome da sam postala svjesna činjenice da se nasilje dešava i upoznala oblike u kojima se pojavljuje. Može se reći da sam imala jednu vrstu profesionalne kompetencije i mogla sam postaviti tačnu dijagnozu organiziranog nasilja.

Razgovarali smo i o izvještajima preko medija i spomenula sam švedsku TV ekipu i da bih ja rado sarađivala u TV izvještavanjima. Asvall prihvati to. Tako sam otputovala u Švedsku da bih izvijestila o mojim otkrićima, koja su bila neizmjerljivo užasna. Da su desetine i desetine hiljada žena bile sistematski silovane. Da su desetine i desetine hiljada muškaraca bile podvrgnute sistematskom mučenju i zlostavljanju. O sistematskom uništavanju infrastrukture i kulture. Uništenju svega što je pripadalo kulturi "onih drugih". O sistematskom razaranju religijskih objekata, džamija i crkava, škola, staračkih domova, domova zdravlja i bolnica, kao i komunikacija, nestašici struje, vode, pogonskog goriva, novca... Sve je uništeno, nestalo u dimu vatre. Bilo je to pustošenje unutrašnjih i vanjskih veza i sistema. U najširem smislu riječi, svega onog što život znači.

Smatrala sam da bi se švedska vlada trebala informirati o svemu ovome, ako ne i premijer vlade onda makar njegov državni sekretar. Poslije svega pitam se odakle mi hrabrost, ali ja sam bila ispunjena svetom srdžbom. Tim gore što su obojica bila potpuno nezainteresirana. Nisu imali vremena, ili nisu željeli znati. U svakom slučaju nisu imali želju čuti šta to ima jedna teta sa tašnicom ispričati. Vjerovatno su željeli imati jednog muškarca sa statističkim podacima prikazanim u urednim grafikonima i kartama o vojnim akcijama. Ali, silovane žene, ne, hvala! Kad sam se srela sa Carlom Bildtom poslije jednog TV programa u ljeto 1995. godine, spomenula sam sudbinu silovanih žena poslije pada Srebrenice i Žepe. Njegov odgovor je glasio: "Ali, mnogo je više muškaraca koji su zarobljeni!" "Do-

duše", bi moj odgovor, "ali ne bi li ti mogao rješavati sudbinu muškaraca - ratnih zarobljenika istovremeno sa rješavanjem sudbine silovanih žena?" Odjednom mi pade na pamet jedna stara deviza: "Da bi sabrao svoje misli, moraš ih imati barem dvije!"

Ponovo u jesen 1992. u svom sve većem beznađu, razmišljala sam o mom starom učitelju Wilhelmu Sharpu, koji je bio lektor u Berlinu za vrijeme nacizma. Kad je došao u Švedsku, nije bilo nikog ko je bio posebno zainteresiran da ga sasluša. Hoću li ja doživjeti istu sudbinu? Uspostavih kontakt sa zastupnikom Riksdaga Boom Holmbergom u Odboru za socijalna pitanja, koji je bio od velike pomoći ranije to ljeto. Zamolih ga za pomoć u ostvarivanju kontakta sa nekim važnijim ljudima u procesu odlučivanja unutar opozicije pošto vlada nije bila zainteresirana. Moje mišljenje je bilo da se ne radi samo o pružanju humanitarne pomoći već, također, je to bilo i političko pitanje. Zahvaljujući Bou Holbergu došla sam u kontakt sa glasnogovornikom Socijaldemokratske partije za vanjskopolitička pitanja Pierreom Schorijem, sadašnjim zamjenikom ministra inozemnih poslova. Sva sreća da je Pierre Schori trebao samo nekoliko dana kasnije putovati u New York i između ostalih, sresti se sa generalnim sekretarom UN-a Butrosom Butrosom Ghaliem, i on obeća da će prenijeti moj izvještaj o etničkom čišćenju u bivšoj Jugoslaviji.

Uspjela sam doći u kontakt sa Hansom Corellom, šefom za pravna pitanja u Ministarstvu inozemnih poslova, koji je u oktobru bio u Hrvatskoj u jednoj UN-ovoj delegaciji sastavljenoj od pravnika, radi utvrđivanja opravdanosti optužbi protiv kršenja ljudskih prava. On je uveliko mogao potvrditi moja zapažanja i izvještaje, budući da je čuo glasine o nasilju kad je boravio tamo. On, međutim, nije stupio u kontakt sa žrtvama na način kako sam to ja uspjela. U ovakvim slučajevima jeste prednost biti doktor. Kao doktor mogla sam dospjeti u "srce zemlje"

preko njenog zdravstva, razgovarati "kolegijalno" sa donosiocima odluka, koji su često bili i sami doktori. S međunarodnog aspekta malo je obrazovanja koja su tako slična kao što je obrazovanje doktora. Norme su prepoznatljive. Kao doktor ima, dakle, čovjek određen stepen slobode koji je na zavidnom nivou unatoč ratnoj situaciji. Pitanje koje sam postavljala većini u bivšoj Jugoslaviji bilo je: "Kako je došlo do toga da tako mnogo doktora postanu političari?" Jedan od odgovora je bio da svaka država treba doktore. Oni su potrebni čak i diktaturi. Titov doktor je bio profesor Škrabalo!

Prije 50 godina ljudi su mogli reći: "Mi nismo znali ništa". Danas ima dovoljno informacija o tome što se dešava na Balkanu, ali pitanje je kako mi upravljamo našim spoznajama. Protok informacija je, čini se, povećao osjećaj paralizirane nemoći. Na osnovu dogovora sa jednom TV ekipom koja je bila u ratu i napravila reportaže o silovanim ženama trebala sam učestvovati u TV programu kad sam se vratila u Štokholm. Uvečer 27. novembra emitirala se reportaža u Aktuellt-u na TV1 (vijesti). Bila sam prepuna gnjeva zbog načina na koji se postupalo sa ženama i rekoh da etničko čišćenje nije ništa drugo nego fašizam. Reagiranja su bila ogromna i očito da je poruka dostigla vrhunac. Već u studiju su počeli zvoniti telefoni. Pozornost programa je bila iznad svih očekivanja. Mnogi su mi pričali da se još i danas sjećaju te emisije. Naravno da sam i ja bila pozivana telefonom i da su mi neki Srbi prijetili. Namjera mog priloga nije bila da ocrnim jednu etničku grupu. Moja namjera je bila da pojasnim šta se dešava sa ženama u ratu, tj. o sistematskom silovanju kao jednom dijelu vojne i političke strategije, i da iza svega toga leže čisto fašisoidne vrijednosti kojih je bilo već dosta u Evropi. Ma šta da se desilo prije 600 godina, ne može nasilju dati legitimitet. Ono što sam ja zaključila iz svih ovih razgovora bilo je kako svijetom vladaju psihološke internacionalizirane slike konflikta, bez obzira na to kakva je stvarnost.

Otprilike u isto vrijeme izvještavalo se o sistematskom silovanju i u Njemačkoj. Više pokrajinskih vlada je odobrilo veoma brzo velike sume novca za projekt pomoći silovanim ženama. Jedno ubjedljivo objašnjenje dobila sam kasnije od Kaje Folster, Alva Myrdalove kćerke, koja je živjela u Njemačkoj veći dio svog života. Kad se emitirao TV program o silovanim ženama u bivšoj Jugoslaviji, mnoge starije žene su reagirale energično. One su kao mlade žene bile silovane prije pedeset godina, pri kraju Drugog svjetskog rata. Žene su bile izložene nasilju kako od sovjetskih trupa tako i vojnih trupa saveznika, koje su se približavale sa svih frontova. To se zataškalo i nikad se nije spominjalo pred Ratnim sudom u Nirnbergu. Službeno se nikad nije govorilo o tome. Žene su šutjele i patile 50 godina. Nisu se usuđivale govoriti o tome zbog osjećanja stida i krivice. Strahovale su da ih njihovi muževi ne ostave. Kad su vijesti o silovanim ženama doprle do ovih starih žena, preobratile su se u "a stampade of old ladies" (jedno galopirajuće krdo ljutih teta), koje su nastupale punom snagom i govorile: "Nikad više!"

Izraz "Kad s neba pada hrana, siromašni nikad nema kašiku" važi i za nepotpunu pripremu i loše razvijene mehanizme za pomoć silovanim ženama. Trebat će mnogo vremena da se razvije jedan funkcionalan program. Uprkos činjenici da sam ja bila prva koja je izvijestila o sistematskom silovanju, WHO je bio posljednji koji je pokrenuo neki projekt. Dr. Asvall je izrazio podršku mojim idejama, ali je trebalo nešto više od toga u jednoj tako velikoj organizaciji kao što je WHO. Većina je bila negativno raspoložena pošto je to sadržavalo nešto novo i teško, dok su neki bili i direktno neprijateljski raspoloženi. Pokušah angažirati jednu Islandčanku - psihijatra koja bi držala predavanja i informirala unutar različitih UN-ovih organizacija, ali ju je WHO odbacio na veoma ponižavajući način. Uspjela sam ostvariti kontakt sa jednim američkim psihologom koji je radio sa ovom vrstom problematike i koji je bio spreman otići u Saraje-

vo i raditi tamo. U Sarajevu su prijedlog prihvatili s velikom radošću, ali ponovo je došlo do naprasnog obustavljanja u Organizaciji. Jedan danski psiholog koji je radio u Čileu na problemu nestalih porodica bio je spreman početi odmah. Trebalo je da prođe pola godine prije negoli je počeo raditi. Zašto? Moji radni zadaci su bili ogromni. Ono najteže nije bio rat, ne, bilo je to potpuno beznadežna birokratija unutar WHO-a i osobe koje su sjedile i branile sopstvenu, decenijama zapišavanu ulogu. Zaudaralo je.

Pri povratku u Zagreb proširila se vijest o tome da sam informirala javnost o silovanim ženama. Međunarodna sredstva informiranja su me intervjuisala više puta. Izaći pred 300 miliona gledalaca sa svojom porukom razlikovalo se uveliko od pisanja izvještaja za arhivu u Zavodu za zdravstvenu zaštitu. Hrvatske vlasti su počele nastupati sa većom energičnošću u borbi protiv kršenja ljudskih prava. Bosanski konzul i bosanske organizacije osjećale su se slobodnije u svom govoru. Ranije je vjerovatno osjećaj stida ušutkivao mnoge od njih. Sada su mogli pomoći ljudima izloženim različitim zlostavljanjima zahvaljujući međunarodnoj podršci i pozornosti. U uredu sam dobila nešto podnošljiviju radnu sredinu. Dobila sam i ličnu sekretaricu. Bilo je lijepo osloboditi se svih molitvi i za najmanju stvar, a naročito dežuranja uz telefon.

"Silovanje se dešava u svim ratovima!", bila je tvrdnja koju sam čula mnogo puta. Doduše, istina, ali zašto bi se to uzimalo samo kao činjenično stanje, pa, i kao neki prirodni zakon, da bi se kasnije prolazilo bez preduzimanja mjera. U Ženevskoj konvenciji stoji da žene ne smiju biti izvrgnute poniženju zbog njihovog spola, da se uobičajena obzirnost preduzima u slučaju bolesti i trudnoće. Kao 'ne-pravnik' smatram da bi se ovo trebalo tumačiti da se žene ne smiju silovati, čak ni u ratu.

Danas postoji veće znanje i spoznaja o posljedicama za ljude koji su bili izloženi seksualnim nasrtajima bilo da su žene ili

muškarci, djeca ili stari, u ratu ili miru. Nasilje ima razorno dejstvo na nastavak života. Seksualno nasilje kao uvredljiv akt bilo je poznata metoda cjelokupne djelatnosti zlostavljanja.

Kako sam ranije opisala, fizičko zlostavljanje sadrži čak i električne udarce uperene protiv spolnih organa. Oni koji su učestvovali u sistematskom silovanju u bivšoj Jugoslaviji koja su završavala smrću, prije svega muslimanskih žena, učestvovali su u nekoj formi rituala i vlastitog ubistva. Često su odsjecane dojke, rasjecani stomaci, crijeva prosipana van. Muškarci su uvlačili noževe i cijevi oružja i dr. u maternicu. Sve to u cilju da definitivno ubije i uništi sve što ženski identitet podrazumijeva. Ovi napadači uništavaju ono ženstveno - anima- što nose unutar sebe. Svi muškarci su imali majku i kad oni skrnave i ubijaju žene, ubijaju simbolično svoju internaciliziranu sliku majke. Ova vrsta skrnavljenja žena nema veze sa seksualnim zadovoljstvom. To je seksualizirani način izvršavanja nasilja. Mržnja i osveta su, dakle, pogonske snage, ne zadovoljstvo i atrakcija. Silovanje žena je vrsta komunikacije među muškarcima. Kroz nasrtanje i napadanje žena svojih protivnika poručuje se njihovim muškarcima: vi čak ne možete odbraniti vaše žene! Ne, ali kako bi to oni i mogli uraditi? Oni su sjedili u Omarskoj, Trnopolju i Keratermu i bili zlostavljani.

Prezir prema ženama raste u društvenoj klimi gdje se ne tolerišu različitosti i slabosti. U ratu se povećava, također, "domestic violence", što ja običavam zvati "malim kućnim nasiljem", koje je tako uobičajeno i prihvaćeno kod muškaraca, ali ne i kod žena.

U Srbiji i među srpskom manjinom u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini stvorena je politička klima koja je omogućila ovo užasno nasilje. Masovna politička propaganda je dala nasilju legitimitet. Preko spretnog iskorištavanja medija, ispred svih TV-a, koje su stajale na raspolaganju političkim moćnicima, Milošević je uspio ujediniti Srbe oko njega samog na naciona-

lističkim porukama. Jedna huškačka kampanja proizvodila je drugu. Svi domaći politički problemi mogli su se svesti na ukazivanje vanjskog neprijatelja, kao npr. druge etničke grupe. Sa svih historijskih nepravdi skinuta je prašina i ponovno su upotrebljavane u politički dirigiranoj kampanji mržnje, koja je mobilizirala mase. Intelektualna vjerodostojnost oličena u politici tako što je jedan član Srpske akademije i umjetnosti Dobrica Ćosić publicirao "Memorandum SANU" 1986. u Beogradu. Planovi o Velikoj Srbiji su se formulirali izričito, iako metode za postizanje cilja nisu navedene eksplicitno. Ovaj politički "ep" crpio je snagu iz starih srpskih mitova o žrtvi, u čemu Srbi vide sami sebe kao žrtve turske 600-godišnje okupacije. Smatram da je "Memorandum SANU" bio politički početni signal za etničko čišćenje, s čijim ćemo posljedicama uništavanja živjeti dugi niz godina. Klasična izjava sadašnjice formulisala se ovako: "Srbi pobjeđuju uvijek u ratu, ali gube u miru". Kombinacija junaštva i žrtvovanja predstavlja osnovnu misao u srpskoj konstrukciji ideala. Čovjek se deklarira kao borac za slobodu u ratu i doživljava nezaslužene nedaće u miru.

Dana 28. juna 1989. godine predsjednik Milošević je okupio velike moćnike na Kosovu. Srpsko kraljevstvo je izgubilo bitku i njihov kralj je umro u borbi protiv Turaka. Milošević je označio Srbiju kao naciju žrtava. Sada će se osvetiti i Milošević je to izrazio ovako: "Gdje god da ima i jedan Srbin, to će biti srpska zemlja": Niko u Evropi nije mogao ili nije htio shvatiti šta će se desiti. Bili smo potpuno obuzeti svojim poslovima. Bila je to velika greška, što je značilo da Evropa nije bila spremna na dramatičan razvoj događaja koji će se desiti u nizu nekoliko godina. Politički i ideološki može se "Memorandum SANU" uporediti sa Hitlerovom knjigom "Mein Kampf", koja je činila ideološku osnovu nacizma i dovela do posljedica istrebljenja Židova i mijenjanja karte Evrope.

Dolazeći u razgovor o silovanim ženama dobijala sam pitanje: "Mogu li svi muškarci, obični pristojni muškarci izvršiti takvo nasilje, ili je to posebno svojstvo kriminalca?" Tim gore, iskustva iz Vijetnamskog rata su pokazala da su to bili obični, pristojni američki studenti koji su vršili nasilje nad civilnim stanovništvom. Bila je ista stvar i u Njemačkoj za vrijeme rata. Različite okupacione armije izvršavale su nasilje nad civilnim stanovništvom. Čak ni jedna, do kosti mršava žena, nije ostajala pošteđena zlostavljanja u koncentracionim logorima. Historija pokazuje da previše mali broj muškaraca u ratno vrijeme odbija vršenje silovanja. Mali je korak od nasilja do seksa za muškarce. Isti hormonalni faktori djeluju. Testosteron, muški spolni hormon, snažno doprinosi vršenju nasilja. Kastrirani muškarci nisu agresivni. Jedini faktor suzdržljivosti pri vršenju nasilja kod muškarca - pojedinca jeste njegova emocionalna zrelost sa sposobnošću za suosjećanje. Na kolektivnom nivou ovi faktori suzdržljivosti izbacuju se često iz igre. Strah od kazne ili izbacivanja iz grupe utiču na to da čovjek sluša naredbe čak kad one znače kršenje ljudskih prava. Ako se, zatim, stvori društvena klima koja veliča nasilje, onda se ono doživljava kao nešto sasvim normalno, prihvatljivo i pravedno.

PRIČA JEDNE BOSANKE

Kad sam se vratila u Zagreb, dobila sam priliku sresti se s više žena koje su bile izložene sistematskom zlostavljanju. Postalo je poznato da sam ja skrenula pozornost na situaciju žena. Dolazili su mnogi posjetioци koji su željeli diskutirati o projektu, i ja sam davala savjete koliko je to bilo u mojoj moći.

Jedna od žena je zamolila da njeno ime ne izađe u štampi. Bojala se da time ne pogorša situaciju rodbine koja je ostala u sjevernoj Bosni. Ona je bila u jednom zatvoru, iz koga je uspjela izaći uz pomoć svojih rođaka Srba. Ispričala je da je bila medicinska sestra u bolnici u Doboju. Njen šef odjela bio je Srbin, dok je šef bolnice bio Hrvat ili Musliman. U svakom slučaju nije bio Srbin. U martu 1992. godine ona je primijetila da su stigle velike količine sanitetskog materijala u bolnicu. Upitala je svog šefa zašto je on naručio tako mnogo. Zalihe su bile više nego prepune. Dobila je odgovor da se u to ne miješa. Isti dan kad je počeo rat nestao je sav medicinski materijal. Odjednom su sve ostave bile prazne. JNA je napala grad i isti dan je njen šef imenovan za šefa bolnice. Svi drugi ne-Srbi "nestali su". On joj reče: "Sad ja odlučujem." U svojoj poodmakloj priči briznula je u nezaustavljiv plač. Trajalo je neko vrijeme dok je mogla ponovo nastaviti. Onda ispriča da prvo što joj se desilo bilo je da ju je njen šef, s kojim je radila mnogo godina, silovao na poslu, na njihovom zajedničkom radnom mjestu. Smatrala je da je najgora od svega razočarenje koje je doživjela. Ona mu je vjerovala. Uplašila se i uvidjela da joj je život u opasnosti i otišla je do rođaka u jedno selo izvan Doboja. Tamo su već paravoјne snage

opljačkale i ubile njene rođake. Jedan od njih koji je bio pekar bio je ubijen i bačen u staru pećnicu. Otišla je odatle vrativši se nazad u svoj stan u Doboju. U bolnicu nije smjela ići.

Ovako je opisala situaciju kada su je odveli u jedan logor – bordell. Došli su vojnici i odvodili ne-Srbe. Dva tenka su išla ulicom. Svima je bilo naređeno da izađu van. Imali su liste onih što su bili Muslimani, Srbi i Hrvati. Hrvati i Muslimani su odvoženi. Muškarci na kamione, žene u autobuse. Poslije toga više nije vidjela muškarce. Ženu su odvožene u jednu školu gdje su se raspoređivale na osnovu izgleda, starosti i materijalnih mogućnosti. Upitah: "Šta se desilo sa onima koje su bile siromašne i ružne?" Ona odgovori: "One su nestale. Nikad ih više nisam vidjela". "Jesi li čula pucanj ili nešto slično?" "Ne, one su samo nestale." Ona je i sama bila jedna lijepa žena između 30 i 40 godina sa ožiljcima svega doživljenog. Svaku noć su žene bile izlagane silovanjima koja su se ponavljala. U školi je također, bilo više mladih djevojaka, dječijeg uzrasta. S njima je posebno loše postupala jedna grupa pijanih i naoružanih muškaraca iz manje poznate paravojske "Beli orlovi". Jedna od djevojaka je umrla od posljedica uzastopnog silovanja, ili je ubijena. Pijani muškarci su uzeli mrtvo tijelo djevojke i bacili ga pred medicinsku sestru i nekoliko drugih žena koje su smrtno uplašene stajale pritisnute u jednu gomilu. Ponovno je briznula u plač i šmrcajući ispriča kako se jedan od muškaraca izderao na nju i druge žene: "Vaša je greška što je djevojka mrtva!" Ona reče: "Ja znam da ne trebam osjećati krivicu, ali ja je osjećam. Nikad to ne mogu zaboraviti. Razmišljam o tome jesam li na neki način mogla spasiti njen život."

Njena priča se nastavlja. Žene su preseljene iz škole u jedan zatvor. Tamo su nastavljena sistematska silovanja. Namjera je bila da one rode "četničku bebu". Čak je bio jedan ljekar koji je pregedao jesu li žene zatrudnjele. Ljekar, međutim, nije otkrio da je ona imala spiralnu. "U svakom slučaju, nije bio gineko-

log!", reče sa iskrivljenim osmjehom. Jedan pijani vojnik naredi joj da skinе odjeću sa sebe i kako se ona dvoumila, on uze dugačak nož i razreza joj haljinu, i ne samo haljinu. Napravio joj je duboku zasjekotinu koja je jako kvarila. Pokaza mi loše zaliječeni ožiljak na lijevom ramenu. Reče da je isti ljekar koji ju je pregledao ginekološki, zašio njenu ranu. Rana je bila ružna sa nepravilnim ožiljcima. Na neki način došla je u razgovor sa jednim od srpskih čuvara zatvora kome ispriča da ona ima rođake Srbe koji bi joj mogli pomoći, što je značilo platiti novcem za nju. U logoru je bila oglasna tabla na kojoj su čuvari zatvora pravili dnevnu berzu. Bilježili su koliko su ljudi prodali i koliko su litara benzina obezbijedili. Rat bi bio nemoguće provoditi bez dizela i šljivovice. Ako nema dizela, ne mogu se kretati i onda bi rat polako izumirao. Šljivovica prigušuje mozak dovoljno da čovjek može raditi to što radi. Njeni srpski rođaci su uspjeli prikupiti 1000 DEM i iskupiti je iz zatvora. Organizirali su prijevoz do granice. Potom je krenula na put do Zagreba i došla ovamo.

Od istog čuvara zatvora je čula da postoji i jedan logor u Omarskoj. Možda se i njen muž nalazio tamo. Uspostavila je vezu sa Međunarodnim crvenim križom u Zagrebu i ispričala da u Omarskoj postoji logor i da se njen muž vjerovatno nalazi tamo. Ona je bila jedna od onih koji su pomogli razotkrivanju logora u Omarskoj. Suprug joj je uspio preživjeti i došao je u jednom od transporta do zbirnog centra u Karlovcu u Hrvatskoj. I psihički i fizički bio je u veoma lošem stanju kad je izašao iz Omarske. Ona ispiča da je bio tako slab da se prilikom prvog kupanja srušio na pod. Nisu ga nosile noge. Upitah: "Jesi li ispričala svom mužu šta si sve preživjela?" "Ne, nikad, i nikad neću to uraditi! Sada ćemo ići u Njemačku. Nikad se nećemo vratiti!" Ona je dobila papire na osnovu kojih je mogla putovati u Njemačku. Na kraju reče: "Ja sam ipak zahvalna što živim. Ja znam da vrijedim 1000 DEM i da sam u životu. Toliko mnogo ih je umrlo!"

Poslije ovakve priče ne mogu se naći riječi. Sve riječi su zaista suvišne. Čovjeka preplavi osjećaj potpune nemoći i ogromne srdžbe istovremeno. Ne može se pretvarati da ono što je učinjeno nije učinjeno, a ipak mora se pokušati stvoriti mogućnost za nastavak dalje. Kako se mogu podvesti lične muke u kontekstu velike politike? Pitanje je: "Kako će se naći novi smisao života, stvoriti novi odnosi, ponovno biti djelotvoran u životu, ako je čovjek doživio ovako nešto? Postoji li neko izvinjenje? Kako će izgledati njen nastavak života? Kako će se razvijati njen odnos prema mužu poslije svega što su oboje doživjeli? Kakvo povjerenje ona ima prema drugim ljudima? Veliki je rizik da su napadači i postigli svoj cilj – ne samo protjerati čovjeka sa njegove rodne grude i iz doma, već čak uništiti i nastavak života. Čak i da preživi sa svojom krhkom ljušturom, čovjek je psihički uništen. Hiljadama i hiljadama žena je poniženo na ovakav način. Ja ne nalazim riječi, ali osjećam silovitu srdžbu koja me pokreće dalje. Ona je bila lojalan saradnik. Oskrnjavio ju je šef. Bila je prisiljena bježati. Zlostavljana je i silovana i da nije bilo poštenih rođaka sigurno ne bi preživjela.

Kako da idem dalje? Pojedinačne ljudske sudbine stvorile su reljef postojećeg haosa i mraka. Kao pojedinac u jednoj u osnovi nezainteresiranoj UN-ovoj organizaciji sa nemogućnošću utjecaja kao što je WHO, bilo je važno pronaći druge veze. Osim toga, znala sam da treba stvoriti klimu prihvatanja onog što se desilo, a ne negiranja, kako je bio slučaj do sada. Počeh se raspitivati unaokolo, prvo među kolegama za koje sam znala da su Muslimani, pitajući ih kako oni gledaju na kontakte sa imamom zagrebačke džamije. Sastanak je dogovoren ubrzo.

Naravno da sam morala čekati jedno vrijeme prije negoli me imam primio držeći se rezervirano i ljubopitljivo. On se pitao nisam li ja još jedna od mnogobrojnih zapadnjaka u potrazi za senzacijama. Saopćih mu moju veliku zabrinutost zbog situacije muslimanskih žena i kad je shvatio da ja mislim sasvim oz-

biljno, bio je od velike pomoći. On otvori džamijsku biblioteku da bi se u njoj mogli održavati sastanci sa svim organizacijama koje su željele pomoći ženama. Velika je čast moći sjediti i jesti sa muškarcima u džamiji, čime sam bila počastvovana. Muslimanske vođe i najviši organ donesoše fetvu, odluku religijskog značenja. Fetvom je objašnjeno da žene koje su silovane ne predstavljaju sramotu za svoje porodice već da su one junakinje rata, "heroines of the war", zatim da djeca začeta i rođena kao rezultat silovanja nisu nikakve "četničke bebe" već se tretiraju kao muslimanska djeca, jer su majke Muslimanke. Muslimansko društvo je preuzelo odgovornost da se djeca opskrbe neopodnošnim društvenom zaštitom kako ne bi došlo do raseljavanja u treće zemlje putem usvajanja. Mnoge žene nisu htjele čuti za svoju djecu i mnoštvo djece je prepušteno i ostavljeno u bolnicama ili dječijim domovima. Šta će se desiti s tom djecom?

Fetva je značila da je Islamska vjerska zajednica službeno prihvatila činjenicu da se nasilje zaista i dešavalo. Nije se više poricao zločin. Nikakva kolektivna sramota neće se zasnivati na ovim ženama. Žalost i strah žene kao pojedinca je prisutan i dalje, ali ja mislim da je od neizmjerne važnosti to da socijalno i religijsko okruženje žene nije odbacilo. Pojedinačni osjećaj krivice kod žena neće nestati, ali u svom tom događanju fetva je imala jednu značajnu ulogu. Koju li snagu ima fetva? Posljedice fetve o Salmanu Ruždiju su nesagledive!

Bilo je neizbježno da se i ja identificiram sa ovim ženama, a i nisam željela tako nešto izbjeći. Naprotiv, to mi je dalo snagu, i osjećala sam da imam njihovu podršku u pokušaju da pronađem putove kako bi im se pomoglo. Ja sam, također, majka dvojice odraslih sinova. Nasilje je bilo usmjereno protiv ženskog identiteta i majčinstva. Silovanja su bila u tolikom broju i trajala tako dugo dok žene nisu zatrudnjele i rodile "četničke bebe". Ali, bio je to, također, pokušaj ubijanja materinstva, smrtni udarac protiv samog života. Bilo je to kao prastari primitivni ritual u

nekom muškom hijerarhijski uređenom carstvu ubijanja, koji bi se ponavljao unedogled da bi se ublažila neka druga surova sudbina. Poniženje žene se podrazumijevalo u svemu tome. U tim kulturama postoji snažni element matrijarhata. I muškarci i žene su bili svjesni toga. Unatoč muškarčevoj muškosti, na kraju je majka bila ta koja je značajna. Ona je uživala poštovanje i predstavljala važnu kariku u održavanju porodice na okupu. Uništiti majku bilo je isto što i uništiti jezgro porodice. Žene nisu samo odgajale djecu, već su bile, također, nosioci i stvaraoци kulture u njenom osnovnom smislu. Još i danas vjerujem da niko nije istinski shvatio kolike će biti posljedice sistematskog silovanja žena. To što su muslimanske žene skrnavili kršćani, pravoslavci, utjecat će nadalje na mir u budućnosti. Šteta je samo što kršćani – muškarci koji danas, 1995. sjede i prekrajaju kartu Evrope neće da shvate šta zaista rade. Nema mira dok ljudi ne budu imali mir u svojim dušama. A ne mogu ga imati dok budu nosili osjećaj krivice i stida.

Za mene kao ženu i majku značilo je to da sam uvidjela koju eventualnu odgovornost imam ne samo zbog svoje vlastite djece nego i zbog sve djece. Za ovo vrijeme intenzivnog rada desio se prijelaz iz osjećaja biti jedino majka dvoje djece u osjećaj maj-ke – altruiste, kako se to zove jezikom psihologije, majka sve djece. Bila je to unutrašnja psihička promjena koja me je učinila jačom, da izdržim unatoč svemu.

Radni tempo se povećao u decembru. Cijeli projekt rehabilitacije otvoren je uz propisanu pompu i uz prisustvo ministra zdravlja, vladinih službenika, profesora sa medicinskog fakulteta i ljekara-specijalista u bolnicama, organizacije pacijenata i drugih organizacija za pružanje pomoći. Na svečanom presijećanju vrpce prisustvovao je i profesor Eldar iz Izraela i dr. Hermanova iz WHO-a u Kopenhagenu. Otvaranje se zbilo na sami dan dodjele Nobelove nagrade za 1992. godinu. Sada su vrata cijele Hrvatske i Hercegovine stajala otvorena.

Profesor Eldar, dr. Hermanova i ja bili smo, također, u Ljubljani u Sloveniji, radi dogovora o rehabilitaciji ratnih ranjenika na univerzitetnoj klinici. Slovenija je pozitivno ocijenila projekt i bila zainteresirana za razmjenu obrazovanja, ali kasnije je sve propalo zbog političkih zavrzlama sa Hrvatskom u proljeće, kad je izbio rat između Hrvata i Muslimana u Bosni i Hercegovini.

Jednu večer uspjela sam dobiti ulaznice za operu, gdje se prikazivao Verdijev Nabucco. Opera kuća, sa jednim velikim žuto obojenim tornjem, bila je tipična građevina s kraja 18. stoljeća usred grada. Unutrašnjost je bila novije restaurirana i veoma lijepa. Bio je čudan osjećaj slušati "hor hebrejskih zatvorenika" o čežnji za domovinom i istovremeno znati da je vani rat. 250.000 ljudi je bilo protjerano iz svojih domova u Hrvatskoj. 500.000 ljudi su bile izbjeglice iz Bosne i Hercegovine koje su se nalazile u Hrvatskoj. "Oh mia patria si bella e perduta". Svi su znali o čemu je hor zaista pjevao. Nije to bilo hor hebrejskih zatvorenika već je to bila goruća stvarnost sadašnjice. Hor je pjevao svojoj vlastitoj državi, koja je napokon dobila svoju slobodu. Hor je pjevao za sve koji su preminuli ili se nalaze u zatočeništvu. Nikad se nisam zadesila u nečemu što bi moglo ličiti ovom doživljaju. S posljednjim umirućim tonovima sve je utihnulo, kao da su svi zadržali dah i svi satovi stali. Kao da je vrijeme stalo na trenutak. Aplauz je prekinuo tu tišinu. Mislila sam da nema kraja aplaudiranju. Otrcana fraza o snazi pjesme zaista je bila tačna, budući da nije bilo oka bez suze.

Rat je ružan. Rat stvara ružnoću. Ruševine, zapaljene kuće. Ljudi su bili ružni, otrcani, umorni i blijedi. Sve je bilo neizmjerljivo ružno. Kad se ljudska empatijska sposobnost uguši ratnom paranojom, ljudi postaju ružni u svojoj sumnjičavosti. Kad se ta ljudska vjera uništi, ljudske crte lica postaju ružne i četvrtaste. Ružnoća dolazi iznutra. Eto, to rat pravi od ljudi.

To vulgalizira i ponižava. Rat ističe ono najmizernije kod ljudi. Kad čovjek živi u okrilju rata, mnogo toga postaje ružno

oko tebe, sve od razrušenih kuća do puteva sa velikim rupama od granatiranja. Potrebno je mnogo toga da bi se vidjela ljepota u nečadavim dimnjacima koji su predstavljali žalosne ostatke onog što je nekad bio čovjekov dom. Moja žeđ za ljepotom rasla je svakim kvadratom ružnoće koja me okruživala. Svaki put kad bih se vraćala u Švedsku pokušavala sam naći vremena da odem u operu, na izložbu umjetninama, na koncert, pa makar i u kino.

UN, WHO I EU

Radni zadaci su bili ogromni. Jedino sam se mogla odmarati sjedeći u avionu od jednog do drugog mjesta po cijeloj Evropi. Jasno je da nijedan čovjek ne može izdržati sa takvim radnim tempom duže vrijeme, ali ja sam pokretana unutrašnjom snagom koja je dolazila iz ubjeđenja da moram moći, moj zadatak je bio veoma važan. Međutim, fizička zamorenost je bila očita. Način da napunim baterije bio je da pokušam urediti službena putovanja tako da za vrijeme vikenda budem kod kuće u Švedskoj. Sreća je da je Evropa mala. Utjeha za dušu iznad svega bilo je sresti se sa djecom, ali i sa prijateljima, pjevati u horu. U najvećem dijelu uspijevala sam dobiti i priliku razgovarati sa mojim psihoanalitičarem. Bilo je olakšanje za dušu govoriti svoj maternji jezik. Stalno sam morala prevoditi između triju-četiriju jezika. Ako ništa drugo, čovjek zamori glavu. Ali projekt je bio uspješan. Za vrijeme mog rada u ratu, 1200 pacijenata je dobilo proteze. Više hiljada ljekara i medicinskih sestara je dobilo obrazovanje o modernoj medicinskoj rehabilitaciji. Petnaest bolnica je dobilo opremu za rehabilitaciju.

UN je pokazao enormnu sporost u reagiranju na kršenje ljudskih prava. Trebalo je apsurdno dugo vremena prije nego li je imenovan jedan "Special Rapporteur on Abuses against Human Rights" (Specijalni izvjestilac o kršenju ljudskih prava). Izabran je bivši poljski predsjednik Tadeuz Mazowiecki. Imenovanje je uslijedilo poslije protestnih međunarodnih reakcija nakon otkrića srpskih logora u Omarskoj i Trnopolju. Mazovieski je podnio ostavku u ljeto 1995. godine u znak protesta jer je sma-

trao da UN zaista nije uradio ništa da bi spriječio kršenje ljudskih prava. Zašto je trebalo tako dugo odugovlačiti sa upoznavanjem međunarodne zajednice sa sistematskim silovanjima? Moje tiho pitanje bilo je: "Koliko je moglo biti spašeno žena da je svijet reagirao ranije?" Bosanske žene su ispričale da su one pokušavale pričati UN-ovim organizacijama o onome što se dešavalo, ali njihov pokušaj je ostao bez odjeka. Naredne godine svog rada dobijala sam mnoga druga svjedočenja da su ljudi iz UN-a odgovarali da to nije ulazilo u njihov mandat. Shodno mom shvatanju definicije UN-a, jedan od najvažnijih zadataka UN-a jeste upravo sprečavanje nasilja nad civilnim stanovništvom. Ali, shodno UN-ovom razmišljanju, najvažniji zadatak je bio dopremanje hrane. Konvoji koji su bili na izvršavanju tog zadatka su previše olahko dozvoljavali da budu zaustavljani, kako ja vidim stvari. Uveliko sam razočarana sporošću kojom je UN reagirao, pa čak i djelovao. Više puta sam čula optužbe na račun UN-a o tome da pojedini pripadnici UN-a, ne samo da su znali za počinjene zločine, već su i sami iskorištavali žene koje su im agresosri stavljali na raspolaganje.

Američki novinar Roy Gutman, koji je dobio Pulitzerovu nagradu za svoju knjigu o ratu, otkrio je u nizu reportaža etničko čišćenje. On je pokušavao doći do UN-ovih dokumenata, ali oni su bili označeni kao strogo povjerljivi ili su "nestali". Njegovo istraživanje u cilju utvrđivanja onog što se zaista desilo u ljeto 1992. godine još traje, ali UN-ov prljav veš vjerovatno se nikad neće oprati javno. Kao rezultat toga, UN je na lošem glasu, što je velika opasnost za cijelu UN-ovu organizaciju i njenu budućnost. Mnogo kasnije ću imati priliku da se i lično sretnem sa Royem Gutmanom. Mogli smo podijeliti naš zajednički doživljaj u silnom pokušaju da ispričamo ono što se dešavalo, ali ni meni, ni njemu, nije se vjerovalo. Ustrajavao je na molbi da pišem o svojim iskustvima. "Što ima više onih koji svjedoče o dešavanjima, tim bolje", smatrao je on.

Iznad svega nadvila se sumnja da su sve strane u ratu vršile nasilje i zločine protivno ljudskim pravima i Ženevskoj konvenciji. Ali za najsveobuhvatnije etničko čišćenje, koje se vršilo kako u Hrvatskoj, tako i u Bosni i Hercegovini, bili su krajnje odgovorni srpski i bosansko-srpski vođe. Predsjednik Milošević je odgovoran za ono što se dešavalo u okrilju Jugoslovenske narodne armije. Različite vojne formacije su se udružile sa srpskom armijom i izvršavale najprljaviji posao. Jedan od najozloglašnijih u Bosni bio je i ostao Arkan, koji je u Švedskoj poznat kao pljačkaš banaka. Sada je ratom pribavio ogromno bogatstvo kroz švercovanje i pljačkanje. Arkan ima jednu ličnu vojnu formaciju koja se zove "Arkanovi tigrovi". Na svojoj svijesti nose mnoštvo zločina nad civilnim stanovništvom. "Arkanovi tigrovi" su kontrolirali i obezbjeđivali šverc između Srbije i okupiranih područja Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Arkan je, također, jedan ne tako nevažan moćnik na kojeg Milošević može da računa.

Nakon izvještaja o sistematskim silovanjima žena u ratu, UN je donio odluku o obrazovanju jedne komisije, sa zadatkom da istraži u kojem obimu su zločini vršeni i kako bi se moglo pomoći silovanim ženama. Bila je to Warburtonova komisija, nazvana po gospođi Anne Warburton, bivšoj engleskoj ambasadorici u Kopenhagenu, koja je vodila Komisiju sastavljenu od nešto više od desetine predstavnika različitih zemalja EU pravnik, ljekara i političara. Dobili su zadatak da jednim dijelom naprave izvještaj o stvarnom stanju na terenu što je bilo moguće bolje, sa naglašavanjem problema kvantitativno, i drugim dijelom da predlože mjere. Radilo se brzo i efikasno što je dovelo do toga da EU u kratkom vremenu odobri pomoć vrijednu više miliona eura. U Hrvatskoj je izabran jedan program kojeg je vodio danski Centar za pomoć povrijeđenim torturom pri Crvenom križu. U Bosni i Hercegovini je jedna engleska dobrovoljna organizacija Mary Stopes Internacional dobila isti zadatak.

U Briselu sam postala svjesna napetosti koja je postojala između UN/WHO i EU-a. Ja sam bila tamo kao predstavnik WHO-a. Kad sam istakla da je UN bio također zainteresiran da surađuje, ili tačnije rečeno WHO, dobih na znanje da EU ne podupire UN-ove projekte. Odmah je bilo pridodato da se nije radilo o meni kao osobi, budući da su smatrali da sam radila jedan imponirajući posao, ali je to bilo principijelno pitanje. Bilo mi je potpuno jasno da je EU bila nešto potpuno drugo i da se nije želio miješati sa UN-ovom organizacijom. EU je djelovao brzo po pitanju Worburton komisije. Sve je bilo gotovo za jedan mjesec. Smatrala sam da je EU radio punom parom i efikasno. U WHO-u je za to trebalo pola godine.

Bilo je i drugih nesuglasica koje su oduzimale energiju WHO-u u Kopenhagenu. Jedan primjer: Između sjedišta u Ženevi i Evropskog ureda u Kopenhagenu postojali su stalni problemi, koji su uzimali vrijeme i snagu. Pucale su karike saradnje, pravili su se dupli poslovi. Generalni sekretar je bio rasplint i nejasan. Činilo se da se sva energija trošila na održanje WHO-a na kolosijeku. Ja sretah jedan dio ljudi veoma odanih svom poslu, koji su izvršavali svoje zadatke izvrsno, ali glavni dojam je bio da su nesuglasice odnosile veoma mnogo energije i da je posao trpio. U osnovi radilo se o borbi za vlast, moć. Pedesetih i šezdesetih godina je WHO bio u svoj svojoj veličini i mogao se razvijati, ali smanjivanjem budžeta i lošim vođstvom oslabljena je baza WHO-a i nije se mogla braniti svojom egzistencijalnom neophodnošću. Mlade, brižne, novoosnovane dobrovoljne organizacije pružale su neposrednu pomoć brže, jeftinije i efikasnije.

Kako u civilnom tako i u vojnom sektoru, postojala je očita engleska dominacija. Englezi su tradicionalno bili prosrpski orijentirani i predstavljali su historijski dokaz da međusobna veza nije nedostajala. U Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini je postojala zabrinutost da Englezi nemaju duplu ulogu sa UN-om

kao plaštom. Na svim susretima govorilo se o tome. Nije važno šta je bila istina, već kako su je ljudi shvatali. Englezi su imali često veoma superiorno kolonijalno držanje prema lokalnom stanovništvu, koje je osjećalo vrtoglavicu od velike bijele strane gospode. Kako sam ranije spomenula, među lokalnim stanovništvom je postojala preosjetljivost prema svemu što je mirisalo na potlačivanje. Balvan u vlastitom oku nisu primjećivali.

UN je jedna ekstremno hijerarhijska organizacija i sve je tajno izuzev ako nije direktno rečeno da će biti javno, za razliku od švedskog principa javnosti koji je snažno doprinosa otvorenosti u našem društvu. Sa zadržkom želim reći da se nešto dešava i ovdje u Švedskoj, što nije uzrokovano samo našim ulaskom u EU, već se radi o nezaustavljivim promjenama u vrednovanju, što predstavlja veliku opasnost za Švedsku, kako ja vidim stvari. Prastara švedska tradicija poricanja stvarnosti dovodi nas u situaciju da gubimo pravac kretanja.

UN-ova organizacija je učmala, kruta i stvorila je jedan poredak koji nije želio promjene. Ko želi izgubiti svoje privilegije? UN ima mnogo deklaracija o ravnopravnosti, ali u stvarnosti vlada veoma teški muški šovinizam. Skoro sve žene u Organizaciji obavljaju podređene poslove asistiranja. UN je na putu da razvije jednu monokulturu od muškaraca, za muškarce, sa muškarcima. Ona je ženski neprijatelj. Da je bilo više žena sa pozicijom moći i odlučivanja, sistematska silovanja bi se mogla zaustaviti mnogo ranije. Zločini su smanjeni poslije oštre reakcije i međunarodne osude nakon njihovog otkrića, ali to nije bilo zahvaljujući UN-u, već unatoč UN-u. Ja mislim da je bilo moguće mnogo ranije aktivirati se i označiti da međunarodna zajednica ni na koji način ne prihvata zločin ni od jedne zaraćene strane. UN je reagirao premalo, presporo i prekasno.

KARLOVAC I DELEGACIJA BOSANSKE VLADE

U decembru 1992. godine prvi put sam srela jednu vladinu delegaciju iz Bosne i Hercegovine. Bili su to ministar zdravlja i njegovi najbliži saradnici. Ministar se zvao Mustafa Beganović, profesor odontologije, školovan u Njemačkoj, pa smo razgovor vodili na njemačkom. Za mene je on bio iskonski primjer kosmopolitskog, urbanog, kulturnog Bosanca. Živio je u multikulturalnom Sarajevu, školovao se u inozemstvu, interesirao se za kulturu, između ostalog, posjedovao je jednu veliku zbirku slika slavničkih slikara. Poznao je kulturu i historiju svoje zemlje i bio je politički svjestan. Sa velikom žalošću je gledao na dešavanja u Bosni i Hercegovini. Vladina delegacija je dobila dozvolu za izlazak iz Sarajeva UN-ovim avionom da bi se susrela sa dr. Asvallom, za vrijeme njegove posjete Zagrebu.

Posjeta dr. Asvalla, odgođena za neko vrijeme bila je praćena sveobuhvatnim promjenama službenog protokola. Bilo je interesantno vidjeti mješavinu stare austrijske tradicije raskoša i socijalističke pompe na najvišem nivou. Na neki način je i dirljivo kad u uslovima opće nesigurnosti i nestabilnosti postoji želja da se ostavi dobar utisak. Jedan primjer: Vožnja u limuzinama vlade sa policijskim oznakama i plavim svjetlima do Karlovca, grada smještenog nekoliko desetina kilometara južno od Zagreba uz samu granicu okupiranog dijela Hrvatske.

U Karlovcu je UN osnovao specijalni zbirni centar za preživjele iz koncentracionih logora u Omarskoj, Manjači i mnogih

drugih. Stare kasarne iz doba Austro-ugarske carevine nalazile su se na velikom trgu uz crkvu oštećenu granatama. U veoma propalim zgradama smješteno je bilo više stotina logoraša gdje su ponovo spajani sa svojim porodicama. U momentu dolaska delegacije stiglo je više autobusa iz kojih su hrlili van izmršavjeli, blijedi muškarci. Muškarci bez nade i široko otvorenih očiju. Nikad neću zaboraviti kontrast između tih muškaraca koji su jedva preživjeli strahote pakla i nas koji smo reprezentirali vlast i veličanstvo. Osjetila sam mučninu od svega toga. Ponovo sam se podsjetila na sve ljudske i životne nepravde. Bila sam "srećković" koji se ovaj put našao na ovoj strani, dok su oni jadni stvorovi bez ličnog razloga dospjeli na drugu stranu. Samo zato što su se slučajno nalazili tamo gdje su se nalazili. U ratu. Slika sa trga u sutonu, sa muškarcima koji su upravo izašli iz autobusa sa novim strahom u sebi i istovremeno čujem horsku muziku iz Carmina Burana: "Oh, tortura!" Muškarci sa užasnim doživljajima s kojima će živjeti ostatak života, a ipak imali su sreće. Preživjeli su i imaju najbliže s kojima su se ponovo sastali. Previše je onih što nisu preživjeli ili onih što su izgubili svoje najbliže.

Unutra u kasarnama je bilo neizmjerljivo tijesno. Ljudi su živjeli na krevetima koji su bili smješteni na tri sprata, 30-40 osoba u jednoj sobi. Šef centra je bila Aleksandra, 27-godišnja Italijanka koja je bila sedam godina časna sestra i kasnije napustila manastir. Kad su je upitali bi li radila sa izbjeglicama, odgovorila je pozitivno. Njeno vođenje poslovima bilo je prožeto nadom u bolju budućnost i osjećajem ljudske dobrote. Zbirni centar u Karlovcu je bio utočište žalosti i patnje, ali unatoč svemu imao je jedno svijetlo obilježje. Bila je organizirana škola i igraonica za djecu, brijačnica, vešeraj i prostorija za spremanje hrane. Soba za ručavanje je vrvila od izbjeglica. Aleksandra je bila junakinja u ratu, koja je sa svojim sjajnim entuzijazmom i veselošću uvijek nalazila toplu riječ za sve njih. Osoba za divljenje, tako mlada i tako zrela. Kasnije ćemo nas dvije postati dobre

prijateljice i sretati se više puta i uvijek će naši susreti bili jednako uzbudljivi i bodreći.

Navečer je bio organiziran prijem za delegaciju WHO-a. Surovi kontrast između muslimanskih izbjeglica iz logora i nas, utjecala je na mene tako snažno da nisam mogla preći iz jedne u drugu krajnost tek tako – ići direktno iz ljudske patnje i strahota na prijem sa serviranim šampanjcem i konjakom. Osjećala sam se loše i usamljeno u vlastitom haosu. Na moje zaprepaštenje, primijetila sam da se sa ministrom zdravlja Beganovićem postupaju ponižavajuće i sa prezirom. Zašto? On je bio službeni predstavnik svoje zemlje. Reagirala sam i pitala ga šta se to dešava. Onda je prepuklo u njemu. Počeo je plakati. Otišlo se predaleko. Je li bilo neophodno? Je li trebalo vrijeđati ljude? Kolonijalno držanje kao rezultat engleskog sistema škole – internata izgleda ima za svoj ideal čovjeka bez osjećaja.

Bosanska vladina delegacija sastojala se od blagih, starijih visoko obrazovanih profesora. Pričali su o ratu u Bosni a naročito o opsadi Sarajeva. Smjenjivala su se strava i užas jedna za drugom, više kao žalovite konstatacije nego kao tvrdnje pune revanšizma. Molili su za pomoć uz medicinsku evakuaciju i rehabilitaciju. O želji za evakuacijom ranjenih iz Sarajeva čula sam prije nego sam otputovala dolje i odmah sam to spomenula sir Donaldu. Stvar je odbačena bez pogovora. Medicinska evakuacija nije bila medicinsko pitanje već političko. Ali, prigovorih, nije li to bio specijalni WHO-ov zadatak da vodi stvar politički? Njegov odgovor je bio jedno nedvosmisleno NE. Nisam imala šanse ići dalje. Kako je isto pitanje postavila bosanska delegacija, obećah da ću pokušati srediti to još jedanput.

Iz Sarajeva su naručili veliku količinu proteza od proizvođača Otta Bocka u Njemačkoj još u proljeće 1992. godine. Još su čekali na pošiljku. Obćeah da ću istražiti stvar. Pošto je naruđzba bila datirana od prije nekoliko mjeseci, bojala sam se onog najgoreg. Naime, pošiljka je mogla "nestati na putu", dak-

le, biti ukradena. Moja bojazan se obistinila kad sam stupila u kontakt sa Ottom Bockom u Njemačkoj. Sav materijal je poslan odmah preko Beograda do Sarajeva. Skupocjeni teret nikad nije stigao u Sarajevo. Polazeći od prvobitne narudžbe poručih novu pošiljku najvažnijih potreba. Narudžba je poslana direktno na Otta Bocka, čiji djelatnici obećaše da će pošiljka stići u Sarajevo za nekoliko dana. Ali, to nije bilo tako. Zamolih logističara u WHO-u da pomognu transportu, ali tek poslije šest sedmica otkriše da se pošiljka nalazi na Zagrebačkom aerodromu. Tamo se pošiljka nalazila sve vrijeme. Bilo je teško utvrditi čija je bila greška kad su svi optuživali sve. Za sebe primijetih da je bilo malo previše grešaka.

Naravno da je delegacija iz Sarajeva mogla potvrditi priče koje sam čula od muslimanskih žena. Oni su znali da sam ja doprinijela da se to pročuje u svijetu i izrazili su svoju zahvalnost. Pozvali su me da dođem u Sarajevo što prije, što ja obećah da ću učiniti. Više puta sam kretala, ali je let otkazivan zbog granatiranja. Činilo se da ću biti jedna u nizu onih koji su iznevjerili Sarajlije obećanjem o posjeti gradu.

Približavao se Božić. Stara tržnica u Zagrebu bila je okićena božićnim nakitom i imala je mnogo veći religijski značaj nego kod nas u Švedskoj. Mala djeca u Sarajevu su se sigurno obradovala vidjevši malo svjetlo u liku Djeda Mraza, dobijenog u novogodišnjem paketiću od UNICEF-a. Nisam se osjećala naročito dobro, djelimično zbog radnog tempa koji je bio ekstremno napet, djelimično zbog osjećaja postojanja neumjerene zategnutosti između Muslimana i Hrvata koja nije išla na dobro. Hrvatsko ambivalentno držanje prema Muslimanima sam prepoznavala. Rado su pričali šale o Muji, Muslimanu koji je uvijek pravio gluposti. Rečeno u šali, ali sa dozom ozbiljnosti. Politička zategnutost osjećala se čak i u uredu. Smatrala sam da je bilo teško balansirati između iznalaženja mogućnosti, a ne biti prevladan teškoćama. Radovala sam se božićnim praznicima.

Stigla sam u Švedsku dan prije Božića. U jednom uzaludnom pokušaju da pokupujem božićne darove otišla sam do šoping centra u Štokholmu. Nakon nekog vremena morala sam izaći van, osjećajući se loše od gledanja u sve ljude koji nose sve sa rafa u ogromnih količinama. Bio je to surovi kontrast onog viđenog i doživljenog u ratu. Čeznula sam za napajanjem moje duševne žeđi. Jedna takva oaza je bila i novogodišnja sedmica sa Chalmer horom. Ovaj put je ona izostala zbog jednog TV programa u novogodišnjoj noći za koji sam obećala da ću učestvovati. Možda je to bilo glupo, ali sam osjećala da se moram stalno angažirati kad se radilo o ratu. Moja privatnost je bila u drugom planu iako sam trebala moju sedmicu u horu. U novogodišnjem programu sa ženskim predznakom postavljeno mi je pitanje šta mislim da bi se trebalo učiniti za rat na Balkanu. Moj odgovor je bio: "UN je trebao djelovati vojno i šakom i reći stop. UN je imao mandat da zaštiti civilno stanovništvo, fizički i psihički, ali do sada nije uradio mnogo da bi to i proveo u djelo, osim dostave hrane." Neko je izvijestio sir Donalda o mom nastupu na TV-u, koji je zatim uputio žalbu do Asvalla.

Pozvaše me u Kopenhagen. Ponijela sam i jednu videokasetu sa TV programom intervjua. Asvall i njegov najbliži saradnik Lukulescu su vidjeli program i nisu smatrali da je moj komentar bio tako opasan. "Kako ću odgovarati na pitanja kao WHO-ov saradnik?" pitala sam se. Asvall mi je savjetovao da pokušam izbjeći izjašnjavanje o političkim pitanjima UN-a, iznad svega o vojnim. Tako sam radila kasnije za vrijeme mog rada. U trenutku kad sam htjela napustiti kancelariju, reče Luculescu: "Svi mi mislimo, ustvari, kao i ti, ali to ne možemo reći službeno!"

Nadalje sam bila na prismo tri i svako manje javno izjašnjavanje se pažljivo notiralo. Zbog toga sam se pobrinula da ne izvještavam samo mog šefa u Zagrebu, već također, i najvišeg šefa u Kopenhagenu, i istovremeno kontinuirano da obavještavam SIDA-u putem lične posjete ili telefonskog razgovora. Do

ponovnog sastajanja u WHO-u i SIDA-u doći će tek nakon što se projekt završi.

Sve je urađeno da se sir Donald povuče časno. Sir Donalda je pozvala britanska vlada da izvrši jedan vladin zadatak. Slijed događaja mi je bio poznat. Zamjenik je bio danski ljekar koji je bio čista suprotnost sir Donaldu.

PRVO PUTOVANJE U SARAJEVO

U Zagrebu sam ponovo primijetila da hrvatska televizija obiluje "ratnim slikama". Bilo je tenkova, kanonada topova i marširajućih vojnika, koji su pjevali patriotske pjesme. Bilo je jasno da je nešto bilo na pomolu, samo je bilo pitanje šta. Dvije sedmice kasnije Hrvati su izvršili napad na Maslenički most na Jadranskoj obali, osvojili su strategijski važan most – uporište. Nekad davno mogle su se države zatvoriti od uvida drugih, ali danas je to jedva moguće zbog moderne informatike. Sve više ih je imalo satelitsku antenu. Narod je znao šta se dešava. Utjecaj se nije vršio prezentiranjem činjenica već simbola. Nacionalni TV kanali su emitirali kodirane simbole koji su za strance bili teško razumljivi. Radilo se, dakle, više nego što se može jezički prevesti. Međunarodne TV kuće su bile na mjestu događanja, ali i pored toga se nije moglo ući u srž. Unatoč mojoj informiranosti osjećala sam otuđenost. Bio je to isti osjećaj kojeg sam iskusila radeći kao psihoterapeut sa porodicama sa psihičkim problemima. Nešto se dešavalo unutar porodice cijelo vrijeme, ali šta i zašto, i kome je sve to bilo upućeno? Nije se radilo o pravom i pogrešnom, istini i laži ili drugim velikomoždanim konstrukcijama, već o preživljavanju krize i haosa. Otprilike na nivou reptilnog mozga vodio se rat. Jedino što sam mogla uraditi bilo je pokušati se držati objektivnosti u svemu što se dešavalo i biti u ulozi terapeuta kao slušaoca i poznavaoaca. Pred patnjom nisam ostajala neutralna, ali kad je bila u pitanju politička igra, izbjegavala sam komentirati ili stati na jednu ili drugu stranu.

Konflikt između Hrvata i Muslimana se razbuktao. Svaki dan su se mogli čuti izvještaji o incidentima. Zašto su se dešavali i kome su bili upućeni, bilo je teško razumjeti. Zločini prema dotičnom civilnom stanovništvu bili su bezbrojni. Pojavile su se nečasne alijanse i neshvatljivi paktovi. Srbi su "iznajmljivali" ratni materijal uz nadoknadu ratnih ustupaka, razumije se. Stvoreni su prolazi kroz neprijateljsku zemlju i otpori su nicali iz ničega. Ispravno i pogrešno, istina i laž nisu imali značaja. Nikad nisam ni sanjala da će moja stara psihoterapeutska iskustva biti od takve koristi. Dijelom moja lična psihoanaliza i kontinuirano rukovođenje, dijelom moje iskustvo kao psihijatra. Svi koji su bili u ratu našli su se pod utjecajem zbivanja i uhvaćeni u žrvanj ratnih događanja. Bilo je veoma važno praviti pauze, pa čak i one kratke. Kao takva služila su mi kratka zadržavanja na aerodromima između dvaju letova. Tada sam se mogla usmjeriti na razgledanje lijepe odjeće i nakita i drugog ovosvjetovnog.

U razgovoru sa Asvallom sam naznačila potrebe za kontinuiranim psihološki usmjerenim savjetovanjem. On me je saslušao i bio je spreman raditi na tome, ali se susreo sa otporom "izviđača" i "supermena" koji su smatrali da to nije neophodno. Životno su se uplašili, mogu misliti. Oni nisu bili nikakvi "psihički slučajevi"! Obrazlagala sam da smo mi instrumenti, i da je veoma važno da strune budu dobro naštimate iznutra i da se sve uklapa u cijeli ansambl. Ali sam bila prisiljena ispitati samu sebe, a nisam mogla ni biti isuviše disharmonična i puna straha. Vladao je nakakav tobožnji ideal čeličnog čovjeka i izviđača. Ja, niti sam bila od čelika, niti sam bila izviđač. Bila sam žena i ranjiva i ne uvijek pripremljena. Biti žena srednje dobi i majka dvojice odraslih sinova imalo je, međutim, svoje lične poene u susretu sa ljudima. Bilo je od dragocjene koristi moći upotrijebiti uličnu terminologiju. Svi su se mogli prepoznati i identificirati sa "tetom sa tašnom". To je postala spona za zajedništvo,

mogućnost komunikacije. Biti viđen i vidjeti. Govoriti o djeci i osjećajima i brizi za sinove koji su u ratu i moći izustiti svoja razmišljanja o velikim i malim stvarima bilo je veoma važno. Majčinstvo je bilo nedostajuća roba u muškim organizacijama koje su se borile čije će se zastave vijoriti na prvom i najvišem jarbolu. Ići kao majka i nastupati jasno u toj ulozi olakšavalo je kontakte. Nikad nisam doživjela da budem obmanjena ili da ljudi nisu pritali u pomoć. Ti ljudski susreti utjecali su na to da se projekt odvija bez većih zastoja unatoč svim postojećim otporima.

Moj stariji sin Johan je bio prevodilac u nordijskom bataljonu UN-a zimske 1994-1995. godine. Tada sam osjetila tu zabrinutost koju su moja djeca imala za mnom kad sam bila u ratu. Zabrinutost se ticala najviše onog nepoznatog. Kad čovjek ne zna šta se dešava, mašta se razvija i zabrinutost može biti slamajuća. Trebalo je naoružati se vjerom i povjerenjem da se nečiji život i sudbina nalaze u rukama više moći. To je bila unutrašnja sigurnost za koju nisam znala dok nisam otišla u rat. Ono što me izluđivalo do bezumlja bilo je iznenadni napad riječima i razočarenje od ljudi unutar Organizacije. Taj neugodan osjećaj da čovjek nikad nije znao kad može dobiti nož u leđa. Da sam se plašila smrti, nikad ne bi otišla u rat. Druga je stvar što sam zahtijevala bezbjedonosnu opremu, kao što je kaciga, pancir prsluk i transporter. To je pametno, nije kukavički.

Sve do februara 1993. godine čekala sam na prvi let za Sarajevo. Posjeta Sarajevu se ticala utvrđivanja stvarnih potreba za protezama i opremom za rehabilitaciju. Bilo je mučno letjeti za Sarajevo. Bilo je mnogo priča o tome kako se napadalo na avion u zraku i kako su ljudi ubijani snajperom u trenutku izlaženja iz aviona. Politička napetost se povećala poslije hladnokrvnog ubistva potpredsjednika Vlade u jednom konvoju UN-a na putu od aerodroma do grada. Bila je to nečuvena uvreda za Bosance koji su osjećali razočarenje što UN nije čak mogao zaštititi ni naj-

više vladine činovnike izabrane u Vladu Bosne i Hercegovine na zakonskim izborima.

Avion kojim smo putovali u Sarajevo bio je jedan stari ruski transportni avion tipa Iljušin. Jedan ogroman avion koji je mogao preuzeti velike količine tereta kao što su kamioni, kontejneri, tenkovi. Putnici su morali sjediti kao "ptice na grani" na nekoj vrsti rampe uz stranu aviona. Nije bilo pravih sjedišta. Pramca aviona je bio od neke vrste pleksiglasa, čak i donji dio pramca, tako da smo mogli vidjeti zemlju pod nama. Bio je to poseban doživljaj sjediti napred u pilotskoj kabini i vidjeti Sarajevo kako se širi prostranstvom, dok avion na niskoj visini prelijeće razrušene kuće i slijeće na aerodrom.

Prije nego smo izašli iz aviona rečeno mi je da moram trčeci preći pravac iz aviona do aerodromske zgrade, budući da je to najopasniji dio cijelog putovanja. Nabadala sam što sam brže mogla do barikade od vreća sa pijeskom gdje me je dočekao dr. Simon Mardell iz WHO-a. Morali smo čekati na transporter koji će nas prevesti do Sarajeva. Bio je topao kasni zimski dan. Sunce je sijalo, ptice su pjevale i granate su odjekivale. Trebalo je čekati duže, tako da smo iznijeli dvije stolice i sjeli iza vreća sa pijeskom. Izvadih konjak i ponudih dr. Mordellu. Tako smo sjedili i pili konjak dok su granate tutnjale. Ponovni osjećaj "nalazim se usred Afrike i čistim krompir". Napokon je stigao auto. Nova kontrola mog švedskog pasoša i UN-ovog službenog pasoša i dokumenata sa klauzulom da mogu putovati za Sarajevo. Trajalo je. Jedan vojnik iz francuske Legije stranaca je gledao dugo u moj pasoš i postajala sam sve više nervozna budući da je mjesto zadržavanja bilo opasno i nije bilo zaštićeno vrećama sa pijeskom. Poslije nekog vremena reče na "norlandskom" (jedan dijalekt švedskog jezika): "Znači, ti si iz Švedske?" "Dabome", rekoh uzbuđeno, "Ali, šta ti radiš ovdje?"

Ti si sigurno iz Norrlanda (sjeverni dio Švedske)? U svojoj iznenađenosti zaboravih na kako opasnom mjestu smo stajali,

ali razgovor je nastavljen u transporteru. "Ali, šta radiš ovdje?", upitah. Pa, on se priključio Legiji stranaca kad je ostao bez posla u Švedskoj. Školovao se za borca – padobranca na Korzici i odskoro je u Sarajevu. "Kako je ovdje?", upitah. "Đavolski" odgovori, "jedan od momaka je ubijen pri istovaru na aerodromu prije nekoliko dana!"

Put za Sarajevo je bio opasan i vozilo se između različitih putnih barikada. UNPROFOR se nalazio u zgradi što se zvala PTT zgrada, što otprilike odgovara poštanskom terminalu u Tontebodu nadomak Štokholma. U zgradi PTT-a je bila smještena francuska Legija stranaca i različite kancelarije UN-ovih organizacija. U unutrašnjosti zgrade vladala je neka čudna, užurbana atmosfera. Granate su padale ispred zgrade i čitava građevina se tresla, a u unutrašnjosti je bilo mnogo mladih muškaraca i nekolicina mladih lijepih žena u naelektrisanjoj atmosferi, pa moglo bi se reći jedna atmosfera seksualnih vibracija. Smrt je mogla doći svakog časa i valjalo je iskoristiti svaki preostali minut. Granate su neprestano tutnjale i ono što je bilo ostalo od prozorskih stakala sručivalo se na pod. Svaki put kad bi granata pala u neposrednoj blizini a da pri tom zgrada nije bila pogođena, svi bi aplaudirali i pravili kratku pauzu u dnevnom obroku i kasnije nastavljali jesti francuska jela i piti francuska vina. Ogorčenost Sarajlija je bila očigledna kad bi govorili: "Ovdje se dovoze vina, a mi nemamo čak ni vode za piće". Ponovni jaz između dviju stvarnosti i još jednom se čovjek slučajno zadesio na ovoj bolje izvučenoj strani.

Posjetili smo kliniku "Neretva" koja je radila kao neka vrsta kombinacije od radionice proteza i klinike za rehabilitaciju. Svi su imali kapute na sebi budući da nije bilo grijanja. Nijedan prozor nije bio čitav, već su dobili najlon od UNHCR-a za zamjenu stakala što su nazvali sarajevski prozor. Vladao je polumrak budući da nije bilo svjetla. U polumraku smo sjedili i razgovarali o tome što je bilo potrebno i što smo mogli učiniti. Oni su iznosili

svoje želje, a ja sam obećavala da ću pokušati ispuniti njihove želje što je moguće prije, iako sam znala koje me teškoće očekuju – jedna nerazumljiva birokratska organizacija unutar WHO-a, koja će dovoditi pod sumnju sve potpuno legitimne i opravdane želje koje su izražene. Bilo je pitanje časti održati obećanje koje dadoh. Rat je značio neispunjena obećanja, razočarenje i zloupotrebu povjerenja.

Granatiranje koje je bilo u toku bilo je najžešće u posljednje vrijeme. Svi konvoji su zaustavljeni. Situacija je postala neizdrživa. Naveče je UNHCR okupio sve civilne UN-ove predstavnike i obavijestio nas da se odlučilo zaustaviti UNHCR-ovu djelatnost do daljnjeg. Ako se stanje ne popravi, mogli bi se i povući iz Sarajeva. Granate su nastavile tutnjati. Ne znam kad sam izgubila kontrolu nad dešavanjima. Bilo je zamorno sve vrijeme biti napet i, kako nije bilo nikakvih kreveta, mogla se samo uzeti vreća za spavanje i skupiti se pod pisaćim stolom. Dobro sam zaspala unatoč tutnjavi granata i pucnjeva i uprkos galami i slavlju s druge strane zida. Ali, odjednom me probudi ogroman prasak. Pomislih da je zgrada pogođena, ali granata je pala potpuno blizu. Uzeh moj dnevnik i napisah: "Blizu smrti. Bilo koje sekunde može stići. Sve postaje nevažno. Život i ja postajemo jedno. Ne plašim se. Ja nosim život unutar sebe. Perspektiva se razara isto kao što i metak razara. Ono što ostaje, postaje drugačije. Oko mene čujem ravnomjerno disanje drugih što spavaju. Šta je smrt? Je li to samo drugo stanje? Je li to odmor, je li to mir? Vjerovatno isto mnogo ili isto malo kao i sam život. Dijeliti sa drugima je velika sreća. Uzimati od drugih je ponekad bolno, a možda je, takođe, i to neophodno da bi se vidjela razlika. Upravo sada još jedan prasak pored mene. Prvo fijuk, a zatim prasak. Čovjek se trza instinktivno. Istovremeno, odavno nisam tako dobro spavala. Pustoš u gradu, hladnoća u sobi ukrštala se sa susretima sa ljudima i toplinom u odnosima!"

Kad sam se ujutro probudila, cijelo Sarajevo je bilo prekriveno snijegom. Sve je bilo tiho? Nijedan zvuk izvana. Auto koji je WHO imao na raspolaganju bio je običan automobil sa ljetnim gumama. Nisam bila naročito raspoložena ići njime, ali je to bio jedini način da dođem do bolnice na Koševu. Za jedanaest sati je bio zakazan sastanak. Kad smo stigli tamo, zgrada u kojoj smo trebali imati sastanak bila je potpuno uništena. Jedna granata je pala i napravila ogromnu materijalnu štetu. Koje li sreće da niko nije poginuo. Bilo je očigledno da je granata usmjerena pravo na bolnicu, gdje, kako se vidjelo, nije bilo nikakve artiljerije. Mogla sam samo konstatirati da mi nije bilo još vrijeme umrijeti.

Sastanak se održao u drugoj zgradi. Jedno vrijeme je nestalo struje i sjedili smo u mrklom mraku. Zamolili su za dizelsko gorivo za bolnicu da bi mogao raditi rezervni generator kako bi se moglo operisati bez prekida. Svega je nedostajalo, ali naša je namjera bila procijeniti potrebe za rehabilitaciju. Potrebu su bile enormne. Rehabilitaciona bolnica, koja je veoma dobro funkcionirala, nalazila se na okupiranom dijelu Sarajeva. Rukovodstvo bolnice i ljekari su bili jedinstveni u mišljenju da je potrebna medicinska evakuacija svih onih najteže ranjenih i onih što su trebali medicinsku rehabilitaciju. Za mene je to bio potpuno adekvatan zahtjev. Rekoh da je ministar zdravlja Begonović u više navrata predočio iste želje i da sam razgovarala sa sir Donaldom više puta, ali je on odbacio tu mogućnost. Smatrala sam neophodnim obrazložiti WHO-ov stav, iako nisam bila saglasna s njim. Obećah da ću pokušati ponovo i ispričah o interesiranju iz Ljubljane da prime pacijente iz Bosne i Hercegovine na rehabilitaciju. U Ljubljani je bilo odgovarajućih kapaciteta za rehabilitaciju. Prijedlog se odobri, ali je bilo pitanje kako će pacijenti izaći iz Sarajeva. Voditi rehabilitaciju dok granate padaju bilo je veoma teško. Naravno da su prioritet imala akutna ranjavanja. Borbe su bile žestoke i u bolnicu su pristizali novi

ranjenici svaki dan. Ljudi su se otpuštali kući da bi se sami snalazili kako su znali i umjeli. Čula sam surove priče o tome kako im je bilo kod kuće. Prilikom jedne kasnije posjete Sarajevu ukazala mi se prilika da odem u kućnu posjetu jednom duplo amputiranom pacijentu, kad sam svojim očima mogla konstatirati da su priče odgovarale istini.

Znalo se da sam ja izvještavala o sistematskoim silovanjima, i u Sarajevu se potvrdilo da su mnoga djeca začeta silovanjem, rođena i ostavljena u dječijim domovima. Službeni stav je bio da se djeca ne smiju davati na usvajanje izvan zemlje već se moraju zadržati u Bosni i Hercegovini. Usred svog haosa bio je prisutan neizmjeran entuzijazam među ljudima koji su radili u bolnici. Bili su istinski junaci. Jedna otrcana fraza, ali je bilo tako. Imali su ekstremno tešku radnu situaciju. Rijetko su bili slobodni. Imali su lošu hranu. Svi su izmršavjeli. Nosila sam sa sobom cigarete i specijalno mljevenu kafu od koje se pravi "bosanska kahva". Moje kolege su cijenili poklone unatoč tome što su bili mali. Možda su cijenili moju obzirnost, zato što sam donijela upravo ono što su oni najviše voljeli.

Bio je to osjećaj nade unatoč svemu, s kojim sam otišla iz Sarajeva. Ono što je davalo nadu bio je ljudski otpor. Nisu se dali savladati ili oboriti uprkos ponižavanju, glađu i stalnoj prijetnji smrću. I pored svega nisu klonuli. Mogli su pričati o "the Sarajevo spirit" (sarajevskom duhu), posebnom osjećaju koji je postojao prije rata kad je Sarajevo bilo multietnički grad, kakav je bio stoljećima. Tako će ponovo biti. Kad se rat završi. Pitala sam se potajno: "Koliko dugo će još izdržati?" Rat je trajao nešto više od godinu. Katastrofa je bila monumentalna.

Nisam bila više ista osoba nakon povratka iz Sarajeva. Iz olimpijskog ponosnog grada, samo deset godina ranije. Onda je Sarajevo bilo vrijedno da ugosti sve sportaše i sportašice. Šta se dešavalo sada? Grad se rušio sistematski. Kao ponavljano silovanje, jedno za drugim. Je li se Sarajevo zbog toga razaralo, za-

to što je pokazivao jednu drugu alternativu od one fašisoidne monokulture koju su Srbi slavili? Zbog toga što su uspjeli okupiti katolike, židove, muslimane, pravoslavce i druge? Je li to zbog toga što je Sarajevo pokazivalo da je bila laž i prokleta pjesma i propaganda koja se vodila u vremenu blagoslovlja etničkog čišćenja? Šta je učinio Svijet? Gledao! Ovaj put smo znali šta se događa? Sarajevski ljekari su željeli izvesti van nekoliko najteže ranjenih i pružiti im šansu za rehabilitaciju, za bolji život. Kako se moglo govoriti o tome da to doprinosi etničkom čišćenju? Ovdje se radilo, možda, o nekoliko hiljada pacijenata dok je etničko čišćenje obuhvatalo milione ljudi. Bila bi razlika da se htjelo evakuirati sve Sarajlije, ali u ovom slučaju nije bilo ni govora o tome.

Kasnije u proljeće bili smo Bo Moberg i ja pozvani na jedan sastanak u Štokholmu kod ministra za pomoć zemljama u razvoju. Na dnevni red vlade je stavljeno pitanje o medicinskoj evakuaciji. Na sastanku smo trebali diskutirati na koji način Švedska može doprinijeti humanitarnom radu i kako primiti ranjenike koji trebaju rehabilitaciju. Mnogi su smatrali da bi se pomoć trebala pružiti u Bosni sa obrazloženjem da se u protivnom doprinosi etničkom čišćenju. Bilo je najlakše tako reći. Nevolja se ostavlja van mog dvorišta. Još mislim da je prosudba bila pogrešna. Odluka je imala katastrofalne posljedice. To što su se nekoliko mjeseci kasnije evakuirali pacijenti kao "mala Irma" sa vikom i pompom, još više je doprinijelo da sve to bude ciničko licemerje.

Boraveći u Sarajevu nisam mogla da ne primijetim crnoberzijansku trgovinu. Francuski i ukrajinski UN-ovi vojnici zarađivali su ekstra novac prodajom na crno. Zatim, postojala je veoma dobro organizirana mafija, koja je regulirala trgovinu. Cigarete, alkohol, droga, prostitutke, oružje, sve je bilo dostupno ako imaš novca. Jedan stari Sarajlija ispriča mi da se mafija pojavila nekoliko godina prije rata i da niko u Sarajevu ne želi ima-

ti posla s njom. On je pitao: "Je li mafija uključena u strategiju gaženja i uništavanja moralnih normi, što je omogućilo etničko čišćenje?" Rat je rađao svoje profitere. Da bi preživjeli, obični ljudi su prodavali što su imali i do čega su dolazili. UN-ov dizel je veoma tražen. Hrana se krala iz UN-ovog magacina i prodavala. Mamile su se mlade djevojke oko stranih UN-ovih vojnika. Šta je mogla siromašna djevojka raditi? Bez posla, bez škole, bez novca. Nije bilo teško razumjeti da je prostitucija bila isplativa, međutim teško je prihvatiti da se iskorištavala nevolja tih žena.

Najozloglašenije UN-ove trupe su bile ukrajinske. Ogorčenost prema njima je bila posebno velika. Lokalno stanovništvo nije naročito voljelo UNPROFOR u cjelini, ali Ukrajinci i Englezi su dijelili posljednje mjesto na listi popularnosti među ljudima, koji su ovako razmišljali: "UNPROFOR nas ne može zaštititi. Naše mlade djevojke postaju prostitutke. Postaju zaražene AIDS-om. Toga nije bilo ovdje prije rata. Izloženi smo ponižavanju." UN nije imao dobar glas, a optužbe na račun UN-a da je lojalan srpskoj strani bile su široko udomaćene. Stalno sam nailazila na takva razmišljanja. Zatim se ukazivalo da srpska kraljevska porodica Karađorđević živi u Londonu i ima bliske i dobre odnose sa vladajućom strukturom u Engleskoj. Ali, ponovo, ono što odlučuje, nisu činjenice same za sebe, nego kako se one vide.

ŽENEVA I SANKT PETERSBURG

Rad na projektu sa protezama dobio je novi zaokret. Bo Moberg i ja smo diskutirali o našoj ideji o kontejnerima u Zagrebu i Hercegovini. Također smo o tome diskutirali sa bosanskom vladinom delegacijom pri njenoj posjeti Zagrebu u decembru, a o tome smo vodili raspravu i u Sarajevu za vrijeme moje posjete u februaru. Bosanci su bez mnogo rasprave odbili ideju o kontejnerima. Umjesto njih željeli su iskoristiti raspoložive prostorije i pored toga što su bile djelimično razorene. Više su se interesirali za materijal za proteze. Planirano je poslije rata izgraditi novu kliniku za rehabilitaciju i čak su imali i skice projekta. Nije se moglo pomagati ako primaoci pomoći misle da ideja nije dobra, pa čak i u slučaju da je sami provedemo. Ideja o kontejnerima je propala. "It takes two to tango", čak i na planu humanitarne pomoći. Razmišljala sam i dalje o tome kako bi se mogla razviti ideja o kontejnerima. Kontejneri su bili mobilni, moglo se raditi savremenom tehnikom i ime Otta Bocka je bilo poznato u cijeloj bivšoj Jugoslaviji. Ali, veliki nedostatak je bila visoka cijena. Nešto slično kao ranjivost. Dovoljan bi bio jedan pun pogodak i milioni bi otišli u dim. Zatim, bio je neophodan pristup struji i dizelu, što je opet bilo nedostajuće u ratu. Pitanje je bilo je li se uopće moglo uraditi nešto što bi bilo jeftinije, što nije zahtijevalo savremenu opremu i što nije ovisilo o struji ili nafti za pogon. Pa, poslije dužeg razmišljanja i dobre saradnje sa finskim Crvenim križom došao je i rezultat kao jedan "Temporary prosthesis Kit", mini kontejner od aluminijske. Dva čovjeka su ga mogla nositi, sanduk je bio stabilan i otporan na teške

udare i lagan za utovar-istovar. Sav materijal bi se mogao ponovo upotrijebiti. Svaki sanduk je sadržavao materijal za 10 proteza, neophodan alat i uputstvo za upotrebu. Osnovni komplet sastojao se od četiri sanduka sa protezama za desne i lijeve, gornje i donje ekstremitete i jedan poseban komplet proteza za žene. Sve je bilo pripremljeno za lahko montiranje uz minimalnu opremu. Čašice od plastike je bilo lako podešavati u slučaju skupljanja amputiranog ekstremiteta. Bilo je uživanje posmatrati stručnjake sa finske ortopedske klinike kako rade sa protezama. Za trideset minuta vršili su isprobavanje jedne proteze po jednom amputiranom ekstremitetu.

Prve godine bit će ih više hiljada. Broj pacijenata sa amputacijama kretao se oko 5000 u proračunu. Najviše je bilo sa amputacijama donjih ekstremiteta, obično uzrokovano minama. Postojao je poseban problem sa gornjim ekstremitetima. Pacijenti su zahtijevali myo-električne proteze, a mi smo procijenili da je u okviru projekta bilo nemoguće obezbijediti takve proteze. Djelimično zato što su bile veoma skupe, djelimično zbog toga što su one zahtijevale kontinuirano održavanje. Svi dijelovi proteza su bili standardizirani i zamjenjivi. Plastične čašice su se mogle lahko oblikovati uz zagrijavanje fenom za kosu ili na plin. Sama noga sastojala se od aluminijske cijevi, koja se mogla rezati na potrebnu dužinu običnom metalnom pilom. Noga je bila tzv. saš-noga sa čvrstim člankom i federiranom petom. Proteze su bile lagane i izdržljive da bi se moglo hodati njima. Mnoge drvene proteze su bile preteške. Zbog toga se nisu upotrebljavale nego su stajale po čoškovima. Pacijent je radije poskakivao na štakama. Naš koncept je bio novi. Uporediv sa IKEA-inom idejom da se sve što je potrebno za sto, stolicu ili policu nalazi u pakovanju, da bi se moglo montirati u skladu sa pratećim uputstvom.

U namjeri da izvijestim o ideji "Temporary Prosthesis Kit", otputovala sam u Ženevu kako bih razgovarala sa stručnjacima

za proteze Međunarodnog crvenog križa. Oni su radili na sve četiri strane svijeta, osim u bivšoj Jugoslaviji. Znali su već da neovisno o tome gdje se nalaze, ljudi su sa amputiranim nogama ili rukama, u afričkoj džungli ili u brdima Afganistana, očekivali moderne, adekvatne proteze. Isti fenomen u cijelom svijetu. Jednostavni primitivni modeli od bambusa, drveta ili kože stajali bi u ćoškovima. Došlo je do brzog razvitka proteza, ali su one još bile preskupe i nepristupačne za serijsku proizvodnju. Zamisao je bila proizvesti što više proteza što jeftinije. Mine ne nestaju sa završetkom rata. Potreba za saradnjom i razvojem na ovom području ostaje i dalje.

Nalazeći se u Ženevi, dobih na znanje zabrinjavajuće naznake o tome da su WHO-ovi saradnici u Kopenhagenu koji su pomagali pri kupovini materijala za proteze, bili poznati po tome da su ranije imali vlastite interese u branši proteza. Sve branše imaju svoje male svjetove i u svijetu proteza svi su se poznavali. Zatim, radilo se o velikom novcu, tako da su nadzirali jedan drugog. Optužbe, ili tačnije rečeno, insinucije su govorile da naznačeni WHO-ov saradnik nije bio bez oraha u džepu kad se radilo o protezama. Šta da učinim? Odmah poslah fax u Kopenhagen i zaustavih projekt dok ne dobijem zeleno svjetlo od najvišeg rukovodstva u WHO-u. Potražih Asvalla, ali on je bio na putu. Dobih Moea Fadyana. On načisto poludi i izdera se na mene telefonom: "Kako možeš uzeti sebi za pravo da potcjenjuješ i sumnjičiš jednog visoko cijenjenog saradnika u WHO-u. Zadaješ mi besane noći!" Pokušah reći nešto u smislu da je bilo važno jer su kružile uporne glasine o dotičnoj osobi u okviru proteza-branše, ali uzalud. Dobih bezobrazno pismo o svojoj nepodobnosti da vodim projekt i optužbe da sam zakasnila sa realizacijom projekta. Jedino što sam željela je bio jedan jasan znak da je sve bilo OK, kako bih nastavila sa projektom! Niko sigurno nije više želio pomoći tim jadnim ljudima. Ali, unatoč svemu, radilo se o velikim parama. Švedski poreski obveznici

dali su novac preko SIDA-e. Bila sam moralno odgovorna za svaku đavolsku krunu. Ja sam željela dobiti pojašnjenje jesu li sumnje bile osnovane ili ne.

Dobih obavijest od WHO-a da je sve OK i mogla sam nastaviti sa radom. Kao i uvijek "everything in written". Sve sam dokumentirala putem faksa, što će se pokazati mojoj mrvicom sreće kad je sve eksplodiralo i postalo mali WHO-ov skandal. Osjećala sam se enormno pritješnjenom i izjedala me je briga. Je li zaista bilo OK. Indicije su stvorile jake sumnje, ali kako sam dobila obavijest da je obavljena interna istraga unutar WHO-a i dobila zeleno svjetlo da mogu nastaviti, tako i postupih. Jesam li mogla uraditi nešto na drugi način? Ne, ne vjerujem. Ali očito da vrijeme nije bilo zrelo. Trebat će još pola godine da se otkrije je li neko nekad rekao da se prosijavaju komarci i gutaju kamilu? Da bi se dobila nadoknada za taksi kad se hoće do ministra inozemnih poslova u slučaju kad je vani pljusak, moralo se dosađivati mjesecima, dok ovdje hiljadama dolara otiče bujicom.

Kad je na kraju istina izašla na vidjelo, u novembru 1993. godine, nalazila sam se u Švedskoj sa slomljenom nogom, nakon što sam se povrijedila u Bihaću. Zahvaljujući ustrajnom detektivskom radu drugih organizacija razotkrila se prevara WHO-ovog saradnika. Interna istraga nije bila dovoljno podobna.

Boraveći u Ženevi radi razmatranja projekta o protezama sreća sam različite UN-ove činovnike, koji su željeli čuti kako je bilo na terenu. Sa nostalgijom su pričali o tome kako su prije 15-20 godina bili na terenu u nekom dijelu svijeta i kasnije došli u Ženevu i dobili posao. Čini mi se da su se ukliještili, prikovali za pisači sto i postali privilegirana klasa u UN-ovoj organizaciji. Dobar posao. Dobre plaće. Postoji rizik da se generalizacijom neko pogodi nezasluženo, ali dobih neprijatan dojam. Ovi ljudi su nekada bili mladi i puni entuzijazma, sada niti su mladi niti

entuzijaste. Sjedili su i pazili jedan drugog i svoj posao. Sve je karakterisalo neka vrsta opreza – ne raditi premalo da ne bi rizikovao otkaz zbog nečinjenja, ali ne raditi ni previše da ne bi pobudio nezadovoljstvo drugih. Je li to mogao biti jedan od razloga UN-ove strategije i sklerotične birokratije? Ovi tipovi poslova bi morali biti vremenski ograničeni, a ne stalni, a kod kuće u svojoj zemlji bi se morao dobiti posao poslije proteka određenog roka.

Ipak sam na kraju uspjela doći do osoba koje su bile zainteresirane čuti moja iskustva. Iz Glavnog ureda WHO-a, također, su neki željeli raditi u bivšoj Jugoslaviji i ja sam smatrala da bi to imalo svoje prednosti u saradnji, ali nije se moglo tako nešto realizirati u praksi, zbog toga što je vladala velika pakost između Glavnog ureda i Ureda u Kopenhagenu.

Jedan smiješan detalj iz moje posjete Ženevi. Slučajno sam imala rezerviranu sobu u hotelu Cornavin, smještenom uz veliku željezničku stanicu i ima pristojne cijene za ženevske prilike. Za dobre poznavaoce crtane serije TINTIN, Cornavin je omiljeni hotel Tintina i kapetana Haddocka. Ako se čovjek dobro zagleda u slike crtane serije, može se vidjeti da je hotel tačno oslikan. Mnoga djeca širom svijeta šalju pisma naslovljena na Tintina, sa adresom hotela Cornavin. Ovi pozdravi su uredno visili na zidovima. Tintin i kapetan Haddock nalaze se u prirodnoj veličini na stepeništu. Hoću li slično Haddocku i ja otići na piće, pošto su svi oko mene bili kriminalci, banditi i kopneni rakovi? Izvikana i ismijana, kakva sam bila u očima MacFadyana. Napuštena od drugih, sjedila sam na obali u Ženevi jer su svi letovi za Zagreb otkazani nakon pucanja na jedan Lufthansov avion iznad Hrvatske. Bila sam okupirana mislima na Zagreb i nisam mogla uživati u slobodnom vremenu. Moje luteranske prepreke sprečavale su me u eventualnim Haddockovim avanturama. Bilo je teško biti sam u Ženevi. Osjećala sam se osporavanom, izvikanom i umornom, i trebalo je smoći

snage boriti se dalje sa projektom. Nekoliko dana kasnije letila sam preko Ciriha do Ljubljane u Sloveniji da bi do Zagreba putovala autobusom.

Život UN-ovog saradnika nije se pokazivao naročito glamurnim. Čeznula sam da ponovo govorim svojim jezikom. Nisam čak mogla izaći u mrklu noć kad bi osjećaj samoće postajao težak, jer je trebalo fizičko obezbjeđenje.. Za mene je rat bio putovanje u samoću, iako sam bila stalno okružena mnoštvom ljudi. Ta psihička usamljenost kad čovjek mora sam savladavati teškoće i prepreke pridodajući joj egzistencijalnu usamljenost kad se pitanje života i smrti, životnog cilja stalno pojavljuju. To će postati jedna od mojih najvažnijih spoznaja – savladati vlastitu usamljenost. Ta usamljenost u moru drugih ljudi. Sve vrijeme je karakterizirano mnoštvom utisaka i psihičkom zamorenošću koja se moraju savladati. Odluke koje se moraju donijeti, kako o velikim tako i o malim stvarima. Različite mjere koje treba provoditi. Sve vrijeme se radilo o napregnutom procesu povezivanja stvari na sve četiri strane. Psihička napetost od misli da se čovjek nalazi u zemlji koja je u ratu. Sretati različite verzije istine. Zahtjev za stalnom pozornošću i mentalnoj razboritosti. Počela sam sve više čeznuti za povratkom kući i svakodnevnim, bliskim i prirodnim stvarima. Čeznula sam za domom i djeca su mi enormno nedostajala.

Stariji sin Johan se nalazio na Univerzitetu u Sankt Petersburgu i studirao ruski jezik, mlađi sin Claes je studirao u Londonu. Claes je imao duži dopust za Uskrs na Univerzitetu u Londonu i zato je mogao doći u Zagreb i posjetiti me. "Rado bih želio vidjeti kako ti je, stara? Kako ti izgleda jedan radni dan? Kuda se krećeš? Ko su ljudi koje upoznaješ? Kako je u uredu?" Osjećala sam se sretnom što je došao u posjetu. Pokazajući mi šta radim, lakše me mogao shvatiti i razumjeti. I sam je mogao prisustvovati radu, vidjeti i čuti i doživjeti atmosferu. Sa mnom u uredu susreo je mlade Hrvate koji su živjeli u egzilu, a sada su

bili sekretari za ljude engleskog govornog područja. Oni su bili njegovi vršnjaci. Bio je u kući Ane Bobinac i susreo se sa njenim sinovima, koji su također bili njegovi vršnjaci. Otišli smo do izbjegličkog centra u Karlovcu. Claes je mogao vidjeti i tu stranu rata. Tamo je sreo Aleksandru, fantastičnu ženu koja je brinula o centru. Pili smo kahvu na Jelačić trgu na toplom proljetnom suncu. Svi koji su ga sreli divili su se njegovoj sposobnosti da postavlja pitanja i sluša. Ponosna stara.

On ispriča da ga se najviše dojmilo osjećanje o kome je sva hrvatska mladež govorila. O tome da oni nemaju budućnosti. Nisu imali nadu u bolji svijet, nikakvu vjeru da će rat ili mir donijeti sa sobom nešto dobro. Svi mladi koje je sreo, bili su pokolebani i željeli su emigrirati negdje daleko. Bio je to jedan novi okvir razmišljanja za njega koji mu je pružio mogućnost gledanja na njegov život. Nakon što sam spoznala jedan dio Claesovih razmišljanja, pitala sam se kakvo je stanje bilo kod kuće. Kako je izgledala budućnost za omladinu Švedske? Je li postojala budućnost? On odgovori da iako nema rata, postoji zabrinutost među mnogima da neće trebati društvu. Rat i nezaposlenost su, očito, davali iste signale omladini.

Za vrijeme njegovog boravka u Zagrebu odlučili smo otići u Sankt Petersburg i posjetiti Johana, budući da sam bila slobodna nekoliko dana. Djelimično je postojala jedna čista želja biti zajedno sa oboje djece, a djelimično sam željela vidjeti kako se Johanov svijet i stvarnost odvija u Sankt Petersburgu, bivšem Ljeningradu. Kao mladi student medicine posjetila sam Ljeningrad i Moskvu, interesiralo me šta se desilo u tih blizu trideset proteklih godina. Berlinski zid je pao. Perestrojka i sloboda govora su vladali.

Ono što se golim okom moglo vidjeti jeste da je propadanje bilo očitije, da su rupe na ulicama zjapile više, bilo je više ljudi koji su prosili i da je bilo prodavnica koje su imale sve što se moglo kupiti za novac. Duboko u sebi osjetila sam otprilike istu

atmosferu u Sankt Petersburgu kao i na Balkanu. Razmišljala sam o čemu je moglo to ovisiti. Pa, društva su prolazila kroz nasilne promjene. Ona su funkcionirala na jedan određen način i imala su određenu strukturu. Sada je bilo u toku izvrcaanje kože sa kandžama uperenim na gore (veoma primjetna ksenofobija – mržnja svega stranog). Cijeli društveni mehanizam se njihao čas na jednu, čas na drugu stranu uz ekonomske skandale, vladavinu mafije i političku korupciju. Kako sam doživjela Sovjetski Savez prije, otprilike, trideset godina? Pa, kao stabilan, predvidiv i iznad svega nepromjenljiv. Neshvatljivo je da je sve išlo tako brzo!

Johan je stanovao u studentskom domu uz jedan od kanala usred grada. Dom se nalazio u stanju totalnog propadanja, ali se ipak smatralo da pripada onim boljim. On je, također, iznajmio jednu sobu kod jedne ruske porodice, koju je sačinjavala mama i osamnaestogodišnji sin koji je volio rock muziku i motore. Bili smo pozvani kući i pokazalo se da je mama bila jedna divna žena sa snažnim majčinstvom i toplinom. Posjetili smo palaču i vidjeli raskoš i bogatstvo i sve siromašnije ljude koji su prolazili i gledali u simbole moći i božanstva. U cijelom društvu je postojala treperava zabrinutost nad činjenicom da nije bilo kao prije. Ruska mama je smatrala da je bilo veoma loše prije, ali njena nadanja u bolji život se još nisu ispunila. Sve je bilo skuplje i sve više nasilja. Svega je bilo za nekolicinu i ništa za većinu. Za politiku nije mnogo marila. Johan ispriča da je vidio oglase za prijavljivanje vojnika za rat u Bosni. Naravno, na srpskoj strani. Slavenska braća po krvi bila su u nevolji. Za one koji su se odazivali pozivu motivi su sigurno bili časni, armija se nalazila u stanju rasula, a oni su željeli nastaviti svoju vojnu karijeru i zatim biti dobro plaćeni. Bilo je divno biti zajedno sa sinovima i ići na koncerte i slušati lijepu muziku, ali istovremeno je kuhalo u mojoj glavi: rat, Sarajevo, proteze. Bilo je teško opustiti se. Bila sam zahvalna što su mi djeca još bila živa. Možda zvuči

patetično, ali trenuci provedeni zajedno s njima bili su kao rijetke, tople uspomene, iako je puhao oštar vjetar. Bili smo zajedno, i to je bilo najvažnije. Uskršnji dopust se završio sa blagdanskim ručkom u hotelu Evropa, gdje smo kao ratni profiteri potrošili čitavu jednogodišnju radničku platu jednog Rusa, za jedan ručak. Ponovo te ogromne razlike koje je teško razumjeti i iznad svega tako nepravedne, ali ja sam napunila svoje baterije i bila spremna vratiti se ponovo u Zagreb.

DRUGO PUTOVANJE U SARAJEVO

Oснаžена uskršnjim praznikom provedenim sa djecom, vratila sam se u Zagreb. Bilo je vrijeme za drugo putovanje u Sarajevo. Pređa mnogim su bili poslovi psihosocijalne rehabilitacije svih traumatiziranih ljudi u Sarajevu. Nadalje, trebalo je pratiti realizaciju projekta na protezama. Jedan od finskih ortopedskih tehničara išao je sa mnogim. Ovaj put sreća sam se s kolegama Psihijatrijske klinike Koševske bolnice, profesorom Cerićem i profesorom Logom, s kojima sam razgovarala o različitim aspektima psihosocijalne rehabilitacije. Izvijestili su me o situaciji na Klinici, koja je bila stalno prebukirana. Mnogi nisu izdržali takvu situaciju, a bilo je i onih koji su pokušavali izvršiti samoubistvo. Ipak, moje su kolege bile saglasne o tome da što je rat duže trajao, ljudi su skupljali veću snagu za preživljavanje, ali su naglašavali bojazan šta će se desiti poslije rata kad se sagledaju rezultati kulturnog razaranja koje je bilo u toku? Bojali su se konsekvenci koje će to donijeti sa sobom.

Rat je razarao sve što se ticalo ljudskog stvaralaštva i bitisanja. Osjećaj ljudi za pripadnošću se izgubio i njihov identitet se slamao. Nevidljiva vrpca sačinjena od kulture i identiteta države uništavala se sistematski kao strategijski, politički cilj. Čak se i kultura etnički čistila. Ljudi koji su bili nosioci kulture, slamanj su polako, ali sigurno. Sve što je imalo epitet lijepog i ljudsku vrijednost psovalo se, skrnavilo, razaralo, pustošilo. Cijeli ovaj fantastični grad mrvio se pred njihovim očima. Ljudi su bili zbunjeni. Rat je gutao ljudsku sposobnost za suosjećanjem, empatijom, toplinom i angažmanom. Svjesna politička strategi-

ja koja je dolazila od neprijatelja, bila je dekuluralizacija. Nije bila nikakva slučajnost da se nacionalna biblioteka granatirala i totalno razorila na početku rata. Ona je bila simbol skupljenog ljudskog iskustva napisanog da bi se moglo živjeti dalje. Sada mi je bilo potpuno jasno zašto su se švedski književnici borili protiv zatvaranja biblioteka u Švedskoj.

U Sarajevu je postojala izražena želja za zadržavanjem multietničkog društva, ali je bilo očito da je otrov etničkog čišćenja djelovao čak i ovdje. Polahko, ali sigurno. U vremenu od moje posljednje posjete desila se promjena. Bilo je u toku nepokolebljivo pružanje korijena jednog više monoetničkog kulturalnog društva. Svaka grupa je vukla prema svom ekstremizmu. Kad se sve oskrnavilo, ostao je bitisati samo identitet etničke grupe. Dakle, logično je da se povećavao fundamentalizam. Da se mi na zapadu bojimo fundamentalizma, onda bismo zaustavili etničko čišćenje i ne bismo dozvolili da se nagradi teritorijalnim dobitkom. Ako se to desi, bit će posijano sjeme razdora za Evropu. Oni s kojima sam razgovarala, bili su potpuno svjesni toga. Oni su se borili protiv toga, ali su znali da je etničko čišćenje bilo pri samom kraju. Umiranje kulture učinilo je da se ljudi osjećaju nezaštićeno.

Nekoliko replika iz našeg razgovora. "Gospođo, znate li vi ko dozvoljava da granate padaju kao kiša iznad našeg grada?" Tišina. Čekala sam nastavak. "Pa, taj koji naređuje kišu granata nad nama radio je ovdje kao ljekar 25 godina na našoj klinici. Njegovo ime je Karadžić. Na naš se račun školovao na "Tavistock Clinic" u Londonu. Mi smo se brinuli o njemu". Ponovo tišina, samo prekidana kanonadom negdje daleko u gradu. Jedan od njih nastavi: "Moja majka je kuhala ručkove za njega kao da joj je bio vlastiti sin." Onda upitah: "Kako sada to doživljavate?" Pauza. Njegov odgovor je bio: "Madam, I have no words!". Upravo kad je to izgovorio odjeknula je jedna granata u potpunoj blizini. Cijela se zgrada tresla. Sve troje smo plakali.

Oni ispričaše da Karadžić nije, čak ni Bosanac, već iz Crne Gore. Sin obučara u jednom brdskom selu. Došao je u Sarajevo kao mladi student i dobio psihičke probleme, "quite significant ones", kako su se izrazili. Jedan od njih reče: "Karadžić je želio postati pjesnik, ali je to bila jedna neuspješna karijera." Smijali su mu se! On dodade nešto kao crni humor: "Šteta što mu nismo dali veliku nagradu za poeziju, možda smo mogli sve ovo izbjeći."

Preko nekih Bosanaca nastanjenih u Švedskoj uspjela sam doći do nekoliko Karadžićevih pjesama na engleskom.

Jedna pjesma bez naslova iz zbirke pjesama "Ludo koplje"
1968. godine

Dodirnuo sam pakao, lijepu toplinu
bio sam opijen otrovom, stravom
i ljiljan je zatvorio svoj mali cvijet
- zarobljena je bila moja pametna glava.

Sarajevo, grad strave ispisuje moju osmrtnicu
Moja pametna glava je izbjegla kopiranje,
Moje tijelo umorno uzdiše zbog ljiljana
S ljubavlju sanjam da sam pio vino pred
Omer-agom.

Jedna druga pjesma bez naslova iz iste zbirke.

Nema više sumnji
Sve stvari sam razjasnio
U svakoj stvari je dio mog tijela
U mojim očima drvo dolazi kraju
Mogu čuti posljednje krike slatkih malih životinja u krvi
Moja desna ruka je upravo pretvorila mirna mora u pakao

I brodovi plove, oh, plove
Do beskrajne sreće mojih lešinara
Moja usta se upravo rugaju svima i svemu
I smiju glasno na svakom mjestu na svijetu
Upravo sam uništio sve postojeće teorije
I prvu od svih gnusnu teoriju relativiteta
Sve relativne stvari pretvorio sam u apsolutno ništavilo.

"Sarajevo" iz zbirke pjesama "Pamtimek" 1971. godine

Ja čujem kako nesreća zaista korača
Pretvorena u bubu – kad dođe čas:
Smrviće bubu ko što trošnog pevača
Mrvi tišina i pretvara ga u glas.

Izgara grad kao tamjana grumen,
U tome dimu i naša svest vijuga.
Klize gradom prazna odela. Rumen
Mre kamen, uzidan u kuće. Kuga!

Spokoj. Četa oklopnih topola
U sebi maršira uvis. Agresor
Vazduh po našim dušama kola
I čas si čovek a čas vazdušni stvor.

Ja znam da je sve ovo priprema jauka:
Šta sprema crni metal u garaži?
Gle – Kako strah pretvoren u pauka
Po svome kompjuteru odgovor traži.

Sada mu se više niko nije smijao. Sada su ga se svi plašili.
Karadžić je bio nosilac i promicatelj velikog srpskog mita o

žrtvi. On je bio žrtva, siromašni sin seljaka koji je sa sela došao u grad obrazovanih, bogatih ljudi koji su ga primili sa najvećom milošću. Taj pogrešno shvaćeni, ismijani pjesnik. Doktor sa "psihičkim problemima, quite significant ones", koji je poslan u inozemstvo radi učenja psihoterapije, a i sam ju je najviše trebao. Njegova karijera kliničkog ljekara nije bila onakva kakva je zamišljena. Umjesto nje bacio se u politiku i postao vođa "vuk" koji će osvetiti svoje i ponižavanje ranijih generacija. Ne bi ga zaustavila ni velika nagrada za poeziju, čak ni Nobelova nagrada za književnost. Ne, patologija ne iščezava uspjesima. Ona se povećava.

Karadžića je, kao ratnog zločinca, optužio Međunarodni sud u Hagu.

U svojim očima i očima mnogih drugih Srba on je ponovo ponižena žrtva. Svijet ga kažnjava zbog toga što je pokušao dovesti u red "the disgusting theory of relativity". Slično vuku koji puzi nazad u svoju jazbinu i liže svoju ranu, sjedi Karadžić na Palama i razmišlja o svjetskim nepravdama. Vrijeme nema nikakvu ulogu. Sve je vječno u bizantijskoj kulturi. Samo mi zapadnjaci imamo jedno drugo shvatanje prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Mitovi su definicijski vječni.

Ko će pomoći Srbima da se izvuku iz njihovog mita o žrtvi? Svijet to ne može učiniti. Isto tako kao što jedan psihoterapeut ne može prisiliti pacijenta na terapiju ako on ne želi, bez obzira na to koliki je problem u pitanju. Ne, radi se o dugom, dugom poslu motiviranja da bi se smjelo pribjeći psihoterapiji za nekoga ko je životno uplašen vidjeti u ogledalu sebe i svoja nedjela. Rat na Balkanu je kao psihopatski napad. Naravno da se mora postaviti jedna fizička granica zbog nastavka nedjela. Ali, liječenje, što podrazumijeva izvlačenje iz svojih željeznih okova, može poteći samo iz samih ljudi. Potreban je vođa koji može voditi ove ljude na putešestvije kroz "smrtnu dolinu". Svaki čovjek koji je bio u ratu imat će svog Getsemana.

Pišući ove redove osjećam se pesimistom. Ludilo i psihoza, se nastavljaju. Zlodjela predaka u trećem i četvrtom koljenu... Izvući se iz vlastitih mitova, vlastitih laži, znači vidjeti svoje neuspjehe i nagonско-afektivne funkcije. To važi, kako za čovjeka kao pojedinca, tako i za gospodare na Balkanu. Jedan mirovni ugovor danas u praksi podijeljenoj Bosni i Hercegovini postat će jedan novi Minhenski ugovor za nešto više od pola stoljeća kasnije. Primirje i ugovor nisu dovoljni da smanje apetit vuka, naprotiv. Međunarodna zajednica čini sve da bi se agresija isplatila i dozvolila teritorijalna osvajanja. Moćni muškarci vjeruju da jezik moći biva taj koji vodi ljude pravo u maglu mitova. Ali to nije tako!

Ja nisam lično sreła Karadžića. Ali oni koji su se sreli s njim, kažu da je šarmantan i prijatan za vođenje razgovora. To je govorio narod i za Hitlera, također. Šarmantne psihopate! Ja o Karadžiću ne mogu suditi na osnovu ličnih iskustava, ali ga mogu definitivno osuditi na osnovu njegove ljekarske prakse. On je iznevjerio Hipokratovu zakletvu. On je izdajnik za sve nas ljekare u cijelom svijetu, koji najvećim sposobnostima pokušavamo biti ljekari, u pravom značenju – biti kao ljekar.

Izdaja je katastrofalna. Životinje ne iznevjeravaju. One upotrebljavaju svoje instinkte i refleksivna ponašanja. Ali to nema ništa zajedničko sa izdajom. Izdaja ima jednu ljudsku dimenziju ali postaje neljudska. Je li izdaja uvijek svjestan čin? Smatram da jeste. Zato je izdaja tako bolna. Izdaja će pratiti čovječnost. Dijete koje se rodi ne zna za izdaju. Ono se uči dobroti i empatiji i iznevjeravanju. Izdaja rađa osvetu koja opet rađa izdaju. Možda mitovi i postoje da bi se upravljalo izdajstvom, koje je uvijek bolno za ljude? Mit možda jeste jedan balzam za dušu? Mogu li se osjetiti tuđe nepravde? Ne vjerujem. Onda se čovjek i sam vezuje za nasilje. Opera Tosca me to naučila. Mogu li se osvetiti lične nepravde? Ni u to ne vjerujem. Onda čovjek postaje individua vezana do vječnosti za ljude kojima je na-

nijela bol. Kao individua, čovjek može postići slobodu samo ako pusti to što se desilo i ide dalje. Djela se ne mogu učiniti neučinjenima. Postoji jedna magična dimenzija u osveti, kao da će bol i patnja nestati ako se drugima nanese veća bol. Ali ne, slobodu čovjek pronalazi samo u svom vlastitom srcu. Na nivou društva kao jedinu mogućnost vidim da se stvore norme i vrijednosti koje će oslikavati ljudski suživot koji želimo imati u ovom kratkom zemaljskom životu. Stvoriti mehanizme kao što je Međunarodni sud u Hagu koji je jedna mogućnost na međunarodnom planu.

Rat na Balkanu je pokazatelj šta ljudi podrazumijevaju pod neizmjernom izdajom. Mi koji dolazimo sa strane osjećamo kako su se naši ideali i očekivanja iznevjerili. Oni koji se nalaze u paklu doživljavaju izdaju na svojoj koži. Ljudi su radili zajedno, bili komšije, živjeli zajedno, bili oženjeni jedni drugima.

Baš se u Sarajevu uspjelo stvoriti kreativan, konstruktivan način bitisanja i življenja zajedno u jednom mnogokulturalnom društvu. Rat predstavlja izdaju svega toga. Nasilje prema ljudima, narušavanje ljudskih života i napad na njihovu zemlju bio je gigantska izdaja koju je dirigovao čovjek koji je rekao: "My right hand is just now turning peaceful seas into the hell."

POSJETA DALMACIJI I TREĆE PUTOVANJE U SARAJEVO

Dalmacija, predivan krajolik uz Jadransko more, bila je veoma posjećen turistički kraj. Dubrovnik je bio biser jadranske obale. Sada je Dalmacija bila bez turista, a umjesto njih bilo je mnoštvo izbjeglica iz Bosne i Hercegovine i domaćih prognanika iz područja Krajine. Hrvatske vlasti su pokušavale preseliti izbjeglice sa obalnog područja u istočnu Slavoniju, bliže frontu sa Srbijom. Izbjeglice su bile uplašene, ali se nisu mogle mnogo protiviti. Hrvati su se nadali da će dobiti turiste u ljeto 1993. godine, ali turisti nisu došli. Prijašnje luke krcate brodovima sada su bile prazne i samo su se mogli vidjeti rijetki trajekti. Rat je umnogome određivao život. Struje je bilo samo nekoliko sati ujutro i navečer. Svuda se čula buka dizel-agregata koji su proizvodili struju. Ranije razvijena trgovina i industrija sada su se polako gasile. Rijeka međunarodnih humanitarnih radnika doprinijela je poboljšanju ekonomije, ali novca nije bilo kao ranije. Split, lijepi grad sa rimskim palačama, kupalištima, svojom srednjovjekovnom kulturom, čekao je bolja vremena.

Unatoč svim teškoćama, na priobalju je bila drugačija atmosfera nego u unutrašnjosti. Život se lakše odvijao i životni uvjeti su bili povoljniji. Postojala je zategnutost između Zagreba i Splita. Zategnutost između centra i periferije. Centar političke moći bio je u Zagrebu. Nije bilo spora o tome. Je li uvijek tako između glavnog grada i grada "broj 2"? Je li tako između Štokholma i Geteborga? Animozitet se osjećao i na posjećenijim

fudbalskim utakmicama, ali su one bile sada otkazane zbog opasnosti od granatiranja. Osim toga, postojale su i stare političke suprotnosti, koje su sada bile skrivene u cilju zajedničkog stremljenja ka slobodnoj Hrvatskoj i težnje da se Krajina ponovo vrati Hrvatskoj.

Sve više se pokazivalo važnim ubrzati projekt sa protezama, čak i u Dalmaciji, budući da su potrebe bile velike. Više puta sam pokušavala krenuti sa psihosocijalnom rehabilitacijom traumatiziranih izbjeglica tamo. Bilo je ljekara koji su i sami bili izbjeglice iz Bosne i koji su bili spremni raditi. Mislila sam da je ideja bila odlična. Oni su imali znanja i iskustva. Ali, ponovo sam naišla na odbijanje iz WHO-a. Ovog puta sa obrazloženjem da domaći ljekari neće biti neutralni. Zar nije bilo u pitanju pružanje pomoći nastradalima, pitala sam, ali uzalud.

Stupila sam u kontakt sa HEDIP projektom koji je finansirala Italijanska vlada. Novac je išao preko WHO-a u Ženevi. Oni su uspješno radili u Latinskoj Americi, Africi i Aziji na istom projektu, koji se bazirao na tome da se na lokalnom nivou daju zadaci izbjeglicama i lokalnom stanovništvu koji će oni zajednički rješavati: škola, voda, odvod, rekonstrukcija, transport, itd. Dakle, konkretna, ovozemaljska pitanja za koja su imali zajednički interes da ih rješavaju. Saradnja stvara situaciju u kojoj se izbjeglice tretiraju kao ljudi, a ne kao neka vrsta mističnih demona, što se često dešava. Odgovornost se prizemljivala tamo gdje se i novac lokalizirao. Cijeli projekt se gradio na sistemu razmišljanja i, kako rekoše, uspješno je isproban u više ratom opustošenih zemalja.

U HEDIP projektu bila je jedna žena po imenu Sarah Schwartz, sa istim zadatkom kao i ja, nešto mlađa od mene. Bila je stacionirana u Rimu, kao naturalizirana Italijanka porijeklom iz Kanade. Sarah Schwartz je letjela iz Rima za Zagreb i imala je masu novca za projekt. Naravno da je bila sposobna i uživala je veliki ugled i u Rimu i u Ženevi. Trebam li reći da je i ona na-

ilazila na otpor? Moji nadređeni ponovo su zaustavili jedan dobar projekt. MacFadyan je bio lično u Zagrebu i stopirao projekt. Ne mogu to drugačije tumačiti nego kratkovidnost i razdražljivost muškarca koji se plaši da izgubi kontrolu. Iznenađilo me što se takva ponašanja dozvoljavaju unutar jedne UN-ove organizacije. Nije to bio ni prvi a ni posljednji put da sam naišla na takvu vrstu otpora, ali nikad ne mogu prihvatiti da čovjek ne radi za čovjekovo dobro već se dozvoljava da pitanje vlastitog ugleda i vlastoljubivost idu ispred ostalih interesa. Ne obazirući se na MacFadyana, Sarah i ja smo krenule sa HEDIP projektom nekoliko mjeseci kasnije. Nismo imale podršku, već se sve vrijeme gledalo na projekt sa nepovjerenjem.

Kada se krenulo sa projektom, bilo je važno naći mjesto gdje bi se proteze mogle probavati. Također smo morale početi sa opsežnom medicinskom rehabilitacijom. S tim ciljem išle smo Ana Bobinac i ja u Dubrovnik i na jadranske otoke kako bismo vidjele postoji li mogućnost korištenja njihovih različitih toplića, ali svugdje su bile izbjeglice. Na jednom otoku u jednom turističkom hotelu u okviru jednog njemačkog projekta osnovan je centar za bosanske izbjeglice – žene koje su bile silovane. Nisam sigurna da je bilo dobro odabirati žene na takav način. Ru-kovodilac njemačkog projekta bio je primjetno iritiran našim dolaskom. Obilaskom različitih mjesta spoznali smo da nema slobodnih kapaciteta za rehabilitaciju.

Bila je primjetna zategnutost između muslimanskih izbjeglica i hrvatskog lokalnog stanovništva. Razlog tome je bio rat između Muslimana i bosanskih Hrvata u centralnoj Bosni. U stvarnosti je Hrvatska bila podijeljena na dva dijela. Obalni pojas između Splita i Dubrovnika je bio prohodan, ali se nije moglo putovati obalnim putem zbog rizika od pucnjave. Bilo je ve-oma žalosno vidjeti Dubrovnik. Život je otišao iz grada. Ljudi, koji su uvijek dobro živjeli od turizma i trgovine bez posebnog naprezanja, našli su se odjednom u promijenjenim životnim

uvjetima. Atmosfera je bila prožeta tugom, prepuštenosti sudbini i opštim haosom. Nisu se uhvatili u koštac sa problemima tako ozbiljno kao u drugim dijelovima Hrvatske gdje su ljudi radili da bi preživjeli. Ovdje je pogled bio žalovito okrenut unazad, u prošlo slavno vrijeme.

Primijetila sam na svojim hrvatskim kolegama koji su bili sa mnom u Dubrovniku da su bili veoma dirnuti zatečenom atmosferom. Niko od njih nije bio ovdje od početka rata. Nikad nisu mogli vjerovati da će se Dubrovnik razoriti. Ali razaranje je bilo očito u gradu zaštićenom od UNESCO-a kao svjetsko naslijeđe svih ljudi. Za vrijeme opsade Dubrovnika u jesen 1991. granatirao se stari dio grada. Oštećene kuće su stajale zjapeći, kao krvave rane. Vidjela sam to isto u Mostaru. Vidjela sam isto u Sarajevu. Vidjela sam isto u Dubrovniku – kako je za svijet nenadoknadivo blago razoreno. Ono nije imalo nikakvu vojno-strategijsku vrijednost, međutim, imalo je neizmjernu političku simboličku vrijednost. Zato je bilo važno sve to razoriti. U mojim očima bila su to znamenita djela.

Putovanje je završilo na Visu, jednom otoku daleko na pučini Jadranskog mora. Staro grčko ime je bilo ISSA i priča se da je i Odisej stigao dođe u svojim lutanjima. U kasnijoj historiji je Napolen prolazio otokom, a za vrijeme Drugog svjetskog rata Tito se skrivao u pećinama na otoku, nedokučiv za njemačke avionske napade. Tito je bio na Visu dok se ratna sreća nije okrenula i kad je postalo jasno da će Nijemci izgubiti rat. Još nije bilo jasno ko će pobijediti, Tito ili Mihajlović. Tito je bio partizanski vođa, a Mihajlović vođa srpske četničke armije. Engleska obavještajna služba je ocijenila da će Tito biti pobjednik i zato se stavila na njegovu stranu, pružajući mu pomoć da preživi na Visu.

Ono što je čudno sa Visom jeste da je on bio sveti otok. Mnogo godina je bio zatvoren za turizam, budući da je otok bio strategijska baza Jugoslovenske ratne mornarice. Cijeli otok se či-

nio kao švicarski sir, sa podzemnim tunelima i prostorijama u brdima. Naravno da to nisam vidjela, ja sam vidjela samo jedan od najljepših otoka koje sam ikad upoznala. Provesti nekoliko dana na Visu značilo je, naravno, ne raditi. Bilo je fantastično lijepo udaljiti se od politički prezagrijane atmosfere, kako u Zagrebu, tako i u Splitu i u Sarajevu. Moja kolegica i visoko cijenjena saradnica Ana Bobinac imala je kuću na južnoj obali otoka. Koji je odmor kupati se u Jadranskom moru! Za vrijeme prvog plivačkog kruga razgovarale smo kao i obično. Ni jedna od nas dvije nije primijetila da su nas valovi odnijeli daleko od obale. Tako brzo i tako lahko! Plivale smo i plivale i polako smo se vratile do obale. Bilo je u tome neka vrsta metafore za nas, ljude. Obavljajući svakodnevne poslove bivamo uvučeni u historijsku kolotečinu. Samo uz veliki napor možemo naći pravi put u slučaju da izgubimo putokaz, naša lična moralna gledišta.

To je ono čega se sjećam iz ovih dana odmora, plivanja i zapadanja u dubok san. Akutni nedostatak sna uzimao je svoj danak. Zaspala bih uz hrvatsku gramatiku preko glave. Ovih dana se rat činio dalekim.

U tom malom selu bio je jedan broj razorenih kuća, eksplozijama porušenih. Upitah kako se desilo da rat stigne čak ova-mo. "Ne", bio je lakonski odgovor. "Ali, šta se, onda, desilo?", bila sam uporna. "To su četničke kuće!" Bile su razorene, opljačkane i kad sam bliže pogledala, vidjela sam da su bile obilježene četničkim simbolom. Križ sa ćiriličnim C u svakom polju, C;C;C;C, što je značilo "samo sloga spašava Srbe": Vidjela sam to i u unutrašnjosti zemlje, također, ljudi su uništavali srpske kuće nakon što ih njihovi vlasnici napuste. Ove kuće su svjedočile da se, čak, i na hrvatskoj strani pothranjivala mržnja, ali se o tome nije rado govorilo.

Bilo je vrijeme za ponovni odlazak u Sarajevo, dijelom zbog praćenja projekta sa protezama, dijelom zbog sagledavanja mogućnosti za startovanjem medicinske evakuacije. Situacija se

akutno pogoršala u ljeto 1993. Struja i voda su bili isključeni na prilazima grada i stanovnici su gladovali i bili žedni, a iznad svega, žeđ je bila velika. Izvještavalo se o obostranim napadima Hrvata i Muslimana.

Situacija u gradu je bila mnogo gora negoli sam mogla i zamisliti. Bilo je 30-35 stepeni i vazduh je treperio od usijanosti. Vidjela sam ljude kako silaze u Miljacku i uzimaju prljavu vodu u kante, flaše i kanistere svih vrsta. Žeđ je gora od bilo čega drugog, mora se imati voda. Na putu do vode, ni snajperisti nisu dovoljno opasni. Ta slika ostala je u mojoj mrežnjači – treperava vrućina i ljudi koji su silazili na obale Miljacke. Zdravstvena situacija se drastično pogoršavala. Potreba za evakuacijom ranjenih iz Sarajeva se povećala značajno.

Uspostavila sam kontakt sa IOM-ovom organizacijom koja je radila, između ostalog, na organiziranju prijevoza pacijenata i izbjeglica. Bila je to efikasna organizacija sa glavnim uredom u Ženevi. Upoznala sam IOM-ovog ljekara, koja se zvala Helga Arianson i bila je Norvežanka. Mogle smo pričati skandinavski, za čime sam čeznula u ovoj situaciji. IOM je imao ogromne resurse. Imali su 200 zdravstvenih mjesta stalno pristupačnih u čitavom svijetu za potrebe rehabilitacije i rekonstruktivne hirurgije. Mogli su aktivirati do 1.000 zdravstvenih mjesta za 14 dana. Dr. Arianson je išla sa mnom kroz Sarajevo kako bismo vidjele postoji li šansa za izvlačenje pacijenata koji su trebali rekonstruktivnu hirurgiju. Ljekari Koševske bolnice molili su na "koljenima" za pomoć. Pokušala sam obezbijediti ljekare WHO-a da dođu u Sarajevo i angažiraju se, ali to nije išlo. Naišle smo na isti otresit otpor i suočile se sa čistim lažima UNHCR-ovih predstavnika koji su govorili da ne postoje bilo kakvi resursi za smještaj pacijenata vani, čak i da se pacijenti izvedu iz Sarajeva. Unatoč tome što smo mogle dokazati da smo imali 200 medicinskih mjesta na širem području, zadržali su svoje stajalište. Cijenu su platili slabašni pacijenti koji su skapavali

od vrućine u bolnici. Šta nagoni ljude da rade protiv svojih vlastitih spoznaja?

Dvije sedmice kasnije, odvezena je "mala Irma" i dvadesetak drugih pacijenata iz Sarajeva. Je li se čekala "prava" prilika, kad je to bilo politički oportuno? Naš premijer je u to vrijeme podržavao Johna Majora. Bio je to politički cinizam na najvišem nivou kad se Švedska odlučila učestvovati u loše isplaniranom propagandnom šou. Novac se mogao upotrijebiti mnogo ranije da bi se pomoglo znatno većem broju pacijenata. Bio je to cinizam od kojeg se i danas mogu iznervirati. Da je medicinska evakuacija vrsta političke igre, svjedoči i evakuacija "male Irme". Ne zato što ja ne bih dopustila maloj jadnoj djevojčici svu moguću njegu, već zato što njen slučaj simbolizira, još i danas, politički cinizam. U Švedskoj su iste osobe koje su samo nekoliko mjeseci ranije odbile medicinsku evakuaciju iz Sarajeva sada organizirale zdravstvenu zaštitu za njih. Politički um je zaista loš.

Treća posjeta Sarajevu trajala je samo jedan dan. Stigla sam se sresti sa ministrom zdravstva za koga sam imala nekoliko poklona, za koje sam znala da su cijenjeni: kafa, cigarete i viski. Bilo je to tako malo i nisam osjećala grižu savjesti ako će ga to oraspoložiti. Nisam čak pitala ni WHO za dozvolu! Ovaj put sam se u Sarajevu osjećala potpuno zatvorenom, možda je i nedostatak vode doprinio utjerivanju straha u kosti. Upravo kad smo trebali izaći iz zgrade PTT-a i ući u oklopna vozila da bi se prevezli do aerodroma, jedan snajperista je pogodio jednog čovjeka ispred nas. Pravo u lice. Sa velikom knedlom u grlu otišla sam iz Sarajeva, grada izloženog svakodnevnom nasilju.

Poslije mog trećeg putovanja u Sarajevo osjetila sam tihu nemoguć. Bilo je potpuno jasno da su Muslimani bili enormno pri-tješnjeni, politički i vojno, kad su ih Hrvati počeli napadati. Šta se, zaista, dešavalo? Osjećala sam da je atmosfera u Hrvatskoj postajala sve mučnija sa atentatima na izbjegličke centre i mus-

limanske prodavnice. Kroz rad na projektu rehabilitacije eksponirala sam se i bila poznata po svom angažiranju i pomoći. Ali, sada su se stavovi zaoštrili. Zadržala sam svoje dobre veze, ali sam mogla osjetiti kako se širi paranoja. Šta se zaista dešavalo iz kulisa? Što god da se dešavalo, dešavalo se na štetu zdravstvenog stanja ranjenika i mogućnosti da im se pomogne.

Ponovo smo u Zagrebu. Helga Arianson i ja smo išle u operu i gledale baletnu predstavu. Bila je muzika Carla Orffa "Carmina Burana", majstorska izvedba sa srednjovjekovnim tekstom o životu i smrti, patnji i obmani. Ljudske slabosti i ljudska veličina sa kolom sreće što se okreće. "Oh, Fortuna!", ponovo strašni kontrasti između mog života i moje slobode i života u Sarajevu, gdje se omča steže sve jače. Poslije ovog dana i ove večeri, Helga i ja popile smo malo više vina. Sjedile smo i urlikale.

GODIŠNJI ODMOR U ŠVEDSKOJ

Atmosfera u Hrvatskoj se promijenila za vrijeme ljeta. Politička situacija se znatno pogoršala. Američka ambasada je izdala upozorenja da su osobe koje su radile na pružanju pomoći muslimanskim organizacijama bile u zoni rizika. Koliko su ta upozorenja bila opravdana, bilo je teško znati, ali odjednom je situacija postala veoma ozbiljna. Dr. Arianson i ja smo aktivno pokušavale djelovati na medicinskoj evakuaciji pacijenata iz Sarajeva. To se moglo tumačiti kao da smo mi jedino podržavale muslimansko stanovništvo, ali mi nismo birale po etničkoj pripadnosti. Nešto se dešavalo i bilo je veoma mučno. Shvativ da je prijetnja bila ozbiljna. Bombe na prodavnice čiji su vlasnici bili Muslimani i neobjašnjivi požar u Muslimanskom tranzitnom centru doprinijeli su, da situacija postane sve više zabrinjavajuća. Tranzitni centar se sastojao od dviju soba gdje je bilo smješteno 80 ranjenika. Usred te gužve i nevolje stajale su dvije fantastične žene, kuhale hranu i pjevale. Nudile su kafu svim došljacima strancima. Ta ženska briga ulijevala je određenu nadu. Jedna od žena je imala rodbinu u Švedskoj i pokazala mi je jednu adresu. Oni su stigli u Švedsku prije nego je uvedena obavezna viza. Sada je bilo prekasno za nju.

Ana Bobinac i ja smo radile i dalje neumorno kako bismo razvile moderan koncept rehabilitacije u Novoj bolnici u Zagrebu. Bolnica je ranije pripadala JNA i bila je luksuzna i moderna bolnica. Međutim, zabrinutost zbog pritajenje prijetnje oduzimala je energiju. Je li to bila prazna prijetnja nama koji smo pokušavali pomoći Bosni? Situacija je bila apsurdna: nalazila sam

se u Hrvatskoj koja je vodila rat sa Bosnom i Hercegovinom i pomagala ranjenima u Bosni. Naravno da je bilo teško. Bila sam obećala mojim dječacima da neću činiti ništa ludo i odjednom sam osjetila da ću odustati od svega. Ne bih se trebala zadržavati ovdje duže vrijeme na prezagrijanoj atmosferi, već otići dok se situacija malo ne razjasni. WHO nije bio nikakav garant u sličnim situacijama. Još ranije sam planirala provesti nekoliko sedmica odmora u Švedskoj sredinom augusta, vezano za moj 50. rođendan. Ako su ljudi i običavali ići na more pred svoj pedeseti rođendan, one nisu bile ništa u poređenju s mojima. Ja sam razmišljala imam li, uopće, moralno pravo slaviti rođendan dok svijet izgleda kakav je izgledao. Razbacivati novac i posvećivati se proslavi i raskoši. Na kraju, ipak sam došla do toga da je to, možda, bilo važno – napraviti jedan dan usred svog ovog mraka u znak radosti što još postojimo. Dati priliku svojim prijateljima da se sretnu i svojim rođacima da se vide.

Bilo je nestvarno stići kući usred švedskog ljeta, zelenilo i svježina za razliku od vrućine i razrušenih kuća u ratu. Kao i uvijek, ista radost sresti se sa dječacima. Primijetih da su moji roditelji mnogo ostarili. Naročito otac, nije izgledao zdrav. Na neki način počelo je odbrojavanje, osjetih to intuitivno. Dobih priliku da pjevam sa Chalmer horom jednu cijelu sedmicu, daleko od rata i nevolja. Koje li radosti pjevati zajedno, biti jedan od mnogih. Horská pjesma je predivna. Rezultat je više nego zbir broja horskih pjevača. Zvuk postaje nešto drugo i kad odzvanja lijepo i sve ide savršeno, pa onda čovjek ostvari vezu sa Bogom. Zajedno se prave rezultati. Nije potrebno biti najveći ni najbolji, već jedan od mnogih.

Napokon jedan izlet do Londona da bih se vidjela sa svojim rukovodiocem. Trebala sam razgovarati o tome kako nastaviti dalje u, prema mom mišljenju, izoliranim odnosima sa WHO-om. Imala sam neznatnu podršku. Projekt je bio tako važan, ali kako ću uspjeti održati ga djelotvornim? Kakvu strategiju pri-

mijeniti? Na jednom ručku imala sam čast da sretnem Jana Eliassona, tadašnjeg zamjenika generalnog sekretara UN-a za humanitarna pitanja. On mi je mogao pružiti jednu interesantnu globalnu analizu situacije, a ja sam imala priliku ispričati svoja viđenja svakodnevnice rata na Balkanu. On je pretpostavljao da situacija nije bila uopće lahka i zbog čestih UN-ovih prijekora. Utjeha za lavovsko srce! Iako se nalazio na vrhu UN birokratije, nije imao nikakvu nadu u bolje. To njegovo razmišljanje je bilo poražavajuće, ali veoma važno znati.

Prije 50. rođendana pružila mi se prilika za nekoliko dana putešestvija po planini zajedno sa sinovima. To sam željela kao poklon od njih. Moći hodati planinom nekoliko dana značilo je veliki odmor za dušu. Drugi mogu misliti da je igranje golfa također odmor. Za mene je to predosadno. Neki mogu misliti da je lijepo jedriti. Ja se osjećam zarobljenom na brodu. Za mene hodanje planinom znači veliku slobodu. Širina i visina. Samo nebo i brdo, snijeg i voda. Fizička koncentracija na gledanje gdje će čovjek kročiti nogom, na što će naletjeti, omogućava psihičko odmaranje. Ne može se požuriti. Čovjek se stapa sa prirodom i pojavljuje se unutrašnji mir. Sve je prastaro, arhaično. Bez telefonskih govornica i kioska za brzu hranu sa neonskim svjetiljkama koje trepere. Ali sam primijetila da nemam dovoljno snage. Nije uopće bilo lahko doći do vrha planine. Nisam imala zraka.

Veliki dan se približavao neumoljivo. Johan je spomenuo da će ići u centralno-azijske zemlje, kad smo bili kod njega za Uskrs. "Ne bi li mogao kupiti jedan tepih kad budeš u Bocharu?", upitah. "Možda mogu," reče Johan. "Imaš li novac?", rekoh i ostavih mu nešto dolara. Kasnije sam ga pitala šta bi sa tepihom, "teško" dobih odgovor. Nisam više razmišljala o tome, nego rekoh "zadrži novac, može ti zatrebati!". Prosudite moje iznenađenje kad su momci tačno u ponoć za moj rođendan došli sa jednim okruglim paketom i rekli: "U tvoju čast, mama!" Nije

to bio jedan tepih iz Bochara, bila su dva! "Ali kako zaboga? Zar je bilo novca za dva?", upitah. "Cjenkao sam se!", smijao se Johan. To je bila šala u porodici. "Stara se može cjenkati i kad kupuje litar mlijeka!" U sebi sam već mogla vidjeti Johana kako se uporno cjenka sa starcima na bazaru. Johan je dobio što je želio, a i prodavači su sigurno dobili isto. Svi su bili zadovoljni, a ja dobih dva lijepa tepiha za rođendanski poklon.

Naravno da je to bio jedan lijep dan. Imati 50 godina bilo je nešto specijalno. Bio je to dan kad se različiti krajevi konca u čovjekovom životu vežu u čvor, kad ljudi iz različitih epoha dolaze i sreću jedni druge. Bio je to jednodnevni bijeg od okrutne stvarnosti u kojoj sam inače radila. Sa 50 godina čovjek je učinio dovoljno mnogo da bi se imao na što osvrnuti i imao je određeno životno iskustvo, a istovremeno, statistički gledano, čovjek ima ispred sebe jedan broj godina. Vrativši se u Zagreb ispričah da sam proslavila svoj pedeseti rođendan sa velikim brojem zvanica, ali ljudi nisu razumjeli toliki angažman. pedeseti rođendan se nije slavio na takav način. Ali, u uredu su mi organizirali iznenađenje kad sam se vratila. Osjećala sam se dobrodošlom. Možda je osjećaj za postojanjem nesuglasica i naboja u uredu bio više rezultat moje zamorenosti negoli nečeg drugog? Nadala sam se, u svakom slučaju.

Ana Bobinac dobi priliku da napravi studijsku posjetu Švedskoj. Bilo je veoma interesantno ići sa Anom i vidjeti kako se prezentiraju švedske klinike za rehabilitaciju. Čovjek je zaslijepljen svojim i navikao na švedsku zdravstvenu kulturu, ali sa Anom sam dobila priliku da vidim švedsko zdravstvo iz perspektive jednog stranca. Suština je da je Švedska imala široko znanje, čak i produbljena znanja u nekim specijalnim oblastima. Ana je bila imponirana Solbergovom klinikom u južnom Štokholmu za liječenje povreda kičme i Frosundovim centrom u Solni.

Putovanje je bilo dobrodošlo i predstavljalo je veoma potreban prekid u Aninom životu u ratu. Ona nije izbivala van Hrvat-

ske do početka rata 1990. godine, a niti je imala novca da putuje. Svi ljekari kao i ostalo medicinsko osoblje, doživjeli su smanjenje svojih plaća na deseti dio od onih prije rata. U Sarajevu su dobijali 5 DEM mjesečno. To odgovara 25,00 švedskih kruna. Ranije je postojala jedna srednja klasa u bivšoj Jugoslaviji koja je imala prilično dobar život. Potkraj 1980-ih godina počele su padati plaće i penzije. Ubrzo, plaće i penzije nisu bile dovoljne za opskrbu porodice. Ranija srednja klasa se utopila u jednu neprivilegiranu klasu koju sada sačinjava većina ljudi. Sada na vrhu postoji jedna mala, ali nevjerovatno bogata elita koja se sastoji od ratnih profitera i onih koji su uspjeli zadržati svoje pozicije. Obični ljudi plaćaju cijenu rata. Ana ispriča da je prvi put za 5 godina mogla kupiti jedan par novih cipela kad je dobila novac za dnevnice za putovanje u Švedsku. Šuteći sam se pitala kako bi se mi u Švedskoj snašli u jednoj situaciji brzog ekonomskog propadanja.

BIHAĆ I KRAJINA

Bio je august 1993. godine. Prije deset mjeseci stigla sam u Zagreb prvi put. Što se tiče fizičke rehabilitacije, ona se odvijala veoma dobro u Zagrebu, Splitu i Sarajevu. Također smo pokušavali sa aktivnostima u Tuzli, u Bosni i Hercegovini, ali smo se suočili s čudnim otporom koji je došao od WHO-ovih predstavnika na terenu, jedne Švedanke, anesteziologa. Iz nekog neobjašnjivog razloga, ona je smatrala da je dovoljno postojanje jedne međunarodne humanitarne aktivnosti koja se bavi rehabilitacijom na jednom području. Ipak su se ljudi iz Tuzle raspitivali o protezama. Ona je mislila da mi ne bismo trebali konkurirati humanitarnoj francuskoj organizaciji koja je djelovala tamo. Naš "Temporary prothesis kit" predstavljao je jedan novi način razmišljanja i prihvatio ga je, između ostalih, i Međunarodni Crveni križ u Ženevi, što se smatralo veoma uspješnim, najbliže rečeno kao da smo uspjeli protjerati kamilu kroz iglene ušice. Loša strana projekta je bila visoka cijena. Materijalni troškovi za jednu cijelu nožnu protezu iznosili su 500,00 dolara. Kroz mnogobrojne diskusije koje smo imali tokom godine, spoznala sam da ljudi sa amputiranim ekstremitetima nisu prihvatili "staromodne" proteze, kakve su bile francuske, u skladu sa mišljenjem finskih kliničkih ortopeda. Razmišljanje na način "zastava na jarbolu" dominiralo je, sigurno, ne samo među francuskim djelatnicima na projektu proteza, već je to bilo važno i za švedskog WHO-ovog reprezentanta, koji nije znao ništa o rehabilitaciji. Kad sam pokušala razgovarati s njom o problemu, glatko mi je odgovorila da ona nije saaglasna sa mnom. Ako se

sir Donald smatrao za "extension of the British foreign Office" (produžena ruka britanskog Ministarstva za inozemne poslove), onda se ova Šveđanka mogla smatrati produženom rukom Ministarstva zdravlja i socijalne politike Švedske. Zar nije bilo dovoljno što su borbena dejstva dovodila do amputacija? Ove vječne borbe unutar i među organizacijama bile su ograničavajući faktor i gubljenje vremena. Zamorila sam se od silnih ljudi koji su ličnu vlast i božanstvo stavljali ispred svega drugog. Ove muške hijerarhijske i arhaične sheme ponašanja postajale su još apsurdnijim u slučajevima gdje su žene bile akteri.

To je samo konstatacija stvarnog stanja. Kasete sa protezama su već stigle u Tuzlu jednim teretnim konvojem, dok smo klinički ortoped i ja uzalud pokušavali nekoliko puta da se helikopterom prebacimo u Tuzlu. Da skupe proteze ne bi ostale u svojim elegantnim aluminijskim kasetama, poslala sam faks do francuske organizacije u Tuzli i zamolila ih da upotrijebe proteze. Francuski ortopedski tehničar je mnogo radio prateći uputstva za rad koja su se nalazila u kasetama. Jedno rješenje, u nuždi, doduše, ali nužda zakon mijenja. Neku godinu kasnije sretoh jednu delegaciju iz Tuzle na čelu s gradonačelnikom za vrijeme njihove posjete Geteborgu u vezi bratimljenjem Geteborga i Tuzle, projektom kojim bi se stvorili oblici saradnje i pomoći. Tada sam imala priliku ispričati im o mojim uzaludnim pokušajima da dođem u Grad soli. Tuzla je dobila ime od "tuz" što znači so.

Problem sa kojim sam se hrvala od prvog dana rada na projektu bio je kako sarađivati sa jednom holističkom perspektivom, globalnim razmišljanjem unutar WHO-ovog okvira. Tretirati čovjeka kao cijelog sa svim njegovim potrebama bez obzira na to radi li se o ranjenicima ili silovanoj ženi. Zdravstvo zapadnih zemalja zadržalo je jedan pogled na čovjeka koji je tretirao dijelove tijela odvojene jedne od drugih. Takav pogled na čovjeka se veoma jasno ogledao u organizaciji i strukturi

WHO-a. Jedna jedinica se bavila dušom koja je bila slabašna, druga je krpila njenu oslabljenu futrolu. Između "Mental Health i Elderly, Disabled and Rehabilitation" postojao je neprobojan zid. Nepopustljivost WHO-a bila je sama po sebi ogledalo nepopustljivosti cijelog UN-a. Projekt je funkcionisao kao kalupi za čajno pecivo. Mali kolutići su se isijecali, a ono što je ostajalo sklanjalo se u stranu i postajalo je neka vrsta neodređenog kolačića. Mali kolutići, čitaj projekt, prelijevali su se glazurom – "proteze", "hrana" itd. Zašto bi se činilo nasilje nad stvarnošću, zato što to odgovara nečijim ličnim šablonima?

Bihać, enklava u sjeverozapadnoj Bosni sa većinskim muslimanskim stanovništvom, bio je duže vrijeme izoliran, okružen Srbima sa svih strana. Uspostavila sam veći broj kontakata sa predstavnicima Bihaća i planirali smo pokrenuti projekt sa protezama tamo. Što smo bolje mogli, pripremili smo se u Zagrebu. Jedina veza je bila satelitski telefon. Jedan francuski UN-ov bataljon se stacionirao tamo u ljeto 1993. godine. Jedna privizorna klinika za rehabilitaciju osnovana je u jednom hotelu, pošto se pacijenti nisu mogli zadržavati u bolnici zbog svakodnevnog pristizanja novih ranjenika. Da bi se stiglo u Bihać, mora se proći kroz okupirano područje Krajine. Prvo hrvatski putni punktovi, poslije srpski i na kraju bosanski. Bio je neopisivo lijep krajolik sa visokim brdima i dubokim dolinama, kojim se probijala rijeka Una sa kristalno čistom zelenom vodom. Srednjovjekovna tvrđava visoko na jednom brdu, s koje se rasprostirao pogled na sve strane, na sebi je imala ispisano ime Tita. Kult koji mi ovdje u Švedskoj teško možemo razumjeti.

Jedno od većih mjesta u Krajini bio je Cazin, koji je imao jednu radionicu proteza tipa kontejner, o kome smo razmišljali na početku projekta. Kontejner su smjestili u Cazin iz bezbjednosnih razloga, jer se smatralo da je grad Bihać isuviše izložen granatiranju. Kontejner je nabavljen u okviru njemačkog projekta sličnog našem. Problem je bio samo u tome što se nije kre-

nulo sa djelatnošću. Proizvodnja proteza Rolls-Royce stajala je tamo više od pola godine sa svim stvarima uredno upakovanim u najlon i potpuno neupotrijebljenim, jer se nije uspjelo dobiti nekoliko sposobnih ortopedskih stručnjaka. Naš projekt u manjim razmjerama sa pokretnim ortopedskim tehničarima koji su osposobljavali druge bio je mnogo prilagodljiviji stanju na terenu. Kad se vojna situacija malo smirila i bolnica u gradu Bihaću ponovno se mogla upotrijebiti, željeli smo djelatnost preseliti iz kontejnera u bolnicu, ali nije išlo. Vođene su borbe između trupa legalne vlasti i Abdićeve falange.

Fikret Abdić je bio poslovan čovjek koji je, očito, uživao povjerenje jednog dijela stanovništva i smatrao se njihovim nezvaničnim vođom. On je igrao jednu posebnu političku duplu igru i sa Hrvatima i sa Srbima, a naročito sa sarajevskim krilom vlasti, predstavljenim kroz 5. korpus u Bihaću. Dobro sam se čuvala da se ne ulovim u političke rasprave. Jedna pogrešna riječ ili izraz i čovjek je mrtav, možda čak i bukvalno mrtav. Abdić je imao podršku u gradovima Cazin i Velika Kladuša. On je zaradio novac kojim je mogao opremiti ličnu vojsku i nije ga se baš ticalo na čijoj strani se nalazio. Još prije rata je bio osuđen zbog svojih sumnjivih poslova i bio je u zatvoru. Šala koja se često čula: "Milošević želi veliku Srbiju, Tuđman hoće veliku Hrvatsku, a Abdić hoće veliku Kladušu". Bilo je interesantno da se u Velikoj Kladuši moglo naći svega, apsolutno svega, za male pare.

Ali, vratimo se protezama. U ovakvoj političkoj zategnutosti bilo je neobično važno implementirati projekt na objema stranama, inače ne bismo uspjeli. Cilj nam je bio da ostvarimo kontakt sa njemačkom organizacijom za pomoć u cilju stvaranja saradnje sa djelatnošću na protezama u Czinu. Unutar WHO-a smo imali ortopedske tehničare, a Nijemci su imali kontejner sa radionicom. Naš projekt je predstavljen i primljen sa odobravanjem. Dogovorismo datum dvije sedmice kasnije, kad ćemo se

vratiti sa protezama, štakama i cipelama da bismo izvršili probu.

U okupiranom dijelu Hrvatske krajine postojala je, također, velika potreba za protezama. Bilo je osjetljivo razgovarati sa Anom o tome. Ona je bila Hrvatica i teško je prihvatila situaciju kakva je sada sa mnoštvom ljudi koji su bili prisiljeni bježati iz Krajine u druge dijelove Hrvatske. Inače je Ana bila od neprocjenjive koristi u cijelom poslu na medicinskoj rehabilitaciji. Ljudi amputiranih ekstremiteta u Krajini nisu mogli otići nigdje u potrazi za pomoć. Doduše, odvijao se saobraćaj između Srbije i srpsko-okupiranih područja, ali je samo nafta, oružje i druga krijumčarena roba nalazila puteve preko granice. Nije bilo govora o prijevozu amputiraca.

U Krajini su se bolnice uselile u škole i hotele. Potreba za pomoć amputiranima je bila veoma velika i projekt je primljen sa radošću. Ponavljali su svaki put da je važno što smo došli. Što se tiče mene, sve vrijeme sam se držala misli da ranjeni trebaju pomoć bez obzira na etničku pripadnost. Politička borba se nije mogla voditi preko amputiranih nogu i ruku. Amputirac, bilo da je Srbin, Bošnjak ili Hrvat, trebao je pomoć za dobijanje proteza.

Cijela Hrvatska je bila nevjerovatno razorena. Hrvatska sela su bila demolirana. Sjetih se uništenih srpskih kuća koje sam vidjela u Hrvatskoj, čak na krajnjem dijelu, na otoku Visu. Svi putni znaci su bili prefarbani i ispisani ćirilicom kao jasan znak da Srbi gospodare i svugdje su se vidjeli četnički simboli crtani na zidovima kuća, spomenicima i plakatima. Siromaštvo je srceparajuće. Najveći broj su bili siromašni seljaci, koji su se vozili u trošnim kolima vučenim mršavim konjima. Na trošnim putovima nije saobraćao niko drugi osim nekih slučajnih konjskih zaprega, nekoliko bijelih UN-ovih vozila i poneki luksuzni mercedes. Znalo se ko se vozi putevima. Bili su to neki od gospodara rata koji su zaradili cijelo bogatstvo ratom. Ostali su bili

totalna bijeda, sve je bilo prožeto pesimizmom i prepuštenosti sudbini. Ljekari su mi priznali da nisu vjerovali da će ovo ići tako loše. Jedan dio njih je imao porodice u Hrvatskoj. Nisu ih vidjeli tri godine. Cijena rata je bila visoka na individualnom i porodičnom nivou.

Bilo je potpuno jasno da je politička napetost utjecala na medicinsko prosuđivanje. Brutalnost se povećavala čak i u ovom domenu. Kad sam prvi put posjetila bolnicu u Bihaću, tamo je ležao jedan mladić koji je bio teško ranjen hicem u glavu. Kolege i ja smo procijenili da bi mu se mogao spasiti život neurohiruškom intervencijom. On se trebao, dakle, transportirati u Zagreb – što je pitanje medicinske evakuacije. Razgovarala sam sa kolegama u bolnici u Zagrebu i sa svojim muškim kolegama pri francuskom UN-ovom bataljonu koji ga obećava prevesti helikopterom iz Bihaća. Sve krhke karike u lancu su bile uvezane, osim jedne, a to je bilo odobrenje Ministarstva zdravlja. Dostavila sam zahtjev za dobijanje dozvole za prijevoz jednog ranjenika iz Bihaća do Nove bolnice u Zagrebu radi po život važne operacije. Ministarstvo reče ne. U takvim prilikama osjećala sam se očajnom zbog ratne brutalne stvarnosti i političkog cinizma. Bila sam prisiljena dati sir Donaldu pravo. Medicinska evakuacija je bila političko pitanje! Ali, šta se dešava s nama ljekarima što prihvatamo političke prioritete iznad medicinskih? Šta se dešava s našom vjerodostojnošću ako prihvatimo da državni (čitaj vlast) interes uvijek ide prije pomoći pojedincima, pacijentima? Ovaj mladić nije preživio. Bio je generacija mog mlađeg sina.

Jedan drugi primjer. Dobila sam obavijest da ima dvadesetak amputiraca iz istočne Bosne, dakle, Muslimana. Napravila sam formalan upit Ministarstvu zdravstva bi li ovi amputirci mogli doći u Split radi isprobavanja proteza. I ovaj put sam uvezala provođenje moje odluke među lokalnim kolegama i obezbijedila mjesto gdje bi pacijenti mogli odsjesti i trenirati u jednom

privremenom centru za ratne invalide. Transport je bio dogovoren. Ponovo je odgovor bio ne. Kao WHO-ov predstavnik nisam mogla ništa uraditi protiv vladine odluke.

Prvi "krug" isprobavanja proteza odvijao se u Srpskoj krajini. Dobili smo pomoć od jednog mladog momka koji je radio pri UNPROFOR-ovom uredu za civilna pitanja. On je bio angažovan u UNPROFOR-u od samog početka UN-ovog mandata 1992. godine. Bio je vjerovatno jedini čovjek od koga sam čula da priča o svojim psihičkim problemima nakon što je vidio konsekvence etničkog čišćenja. Bio je veoma obrazovan i obuzet dešavanjima, dao mi je jedan detaljan opis ljudskih slabosti, dakle sedam grijehova: svemoćnost, škrtost, strast, ljubomora, pohlepnost, gnjev i ravnodušnost. Imao je strašnu potrebu da ispriča nekome o svom beznađu i izgubljenosti.

Stanje u Srpskoj krajini je bilo, u najmanju ruku rečeno, nesređeno. Najviše je bilo Srba. Bila je poneka stara Hrvatica za koju je smrt u vlastitu domu bila ljepša nego umrijeti u nekom izbjegličkom centru. Narod se psihički osjećao loše i bio je uplašen. Vladala je jeziva atmosfera. Dobijao se utisak totalnog bezakonja, čista džungla. Strah od Hrvata je bio veliki kad je Hrvatska stekla samostalnost, ali strah od današnjih srpskih ratnih gospodara Arkana i njegovih pristalica, bio je, najblaže rečeno, isto veliki. Niko nije mogao pretpostaviti da će se sve pretvoriti u noćnu moru.

Srpski ljekari su bili mišljenja da Hrvati nisu imali razložan stav za njihove legitimne zahtjeve kao manjine u Hrvatskoj. Mnogi od njih su bili politički aktivni, ali su se povukli ili su bili prisiljeni povući se kada su ekstremni politički nacionalisti preuzeli vođstvo. Shvatila sam da su ovi ljudi predstavljali jedno interesantno političko držanje. Željeli su imati bezbjednost zbog svoje etničke pripadnosti, ali su zapali u ruke ultranacionalista. Percepcija rata postojala je u njihovim glavama od doživljaja iz Drugog svjetskog rata. Ovo bi trebali imati na umu

kad su u pitanju danjašnja djeca i omladina u ovom ratu. Razmišljala sam o bosanskim ženama koje su dolazile ispričati o svojim teško shvatljivim patnjama prije deset mjeseci. Sada su to bili Srbi koji su sjedili i pričali dok je sumrak padao. Nije bilo struje, samo je jedna svijeća gorjela. Ponovo sam se srela sa smrću i beznađem. Na ovoj strani, također.

ČETVRTO PUTOVANJE U SARAJEVO

Ponovno slijećem u Sarajevo, sjedeći naprijed u avionu s nosom prilijepljenim na staklo i gledam razoren grad. To je neizmjerljivo čudan osjećaj. Ne vjerujem da ću se ikada navići. Iste reakcije svaki put cijelim bićem u punoj pripravnosti i svim napregnutim čulima. Namjera putovanja je bila višestruka, sresti se sa ministrom zdravstva i isplanirati nastavak rehabilitacije, vidjeti kolege u Koševskoj bolnici i isplanirati psihosocijalnu rehabilitaciju, izvršiti pritisak na saradnike UNHCR-a i WHO-a po pitanju medicinske rehabilitacije i na kraju predati skupljena sredstva sa Sarajevskog festivala kulture u Štokholmu.

Ovaj put sreća sam novo WHO-ovo osoblje, koje je došlo pred mene na aerodrom u WHO-ovom vlastitom blindiranom vozilu. Napokon su dobili jedno i u Sarajevu. Trebalo je davno nabaviti jedno takvo vozilo. WHO je, također, povećao svoj štab, što je značilo nešto veći kapacitet. Primijetila sam da je crvena plastična vreća koja je visila na zidu u uredu nestala. Epitaf ljudskoj gluposti. U takvim vrećama je zamislio sir Donald da se spava za vrijeme zime. "Ne ostavljaj bebu u vreći zbog rizika od gušenja". Bio je to predah za primjer – trebali bi misliti prije negoli donesemo odluku - i pitala sam se zašto je uklonjena. Pokazalo se da je sir Donald bio u Sarajevu samo nekoliko sedmica ranije i onda su je skinuli sa zida. Pošto je napustio Hrvatsku, ništa se više nije čulo o siru Donaldu, ali on je, dakle bio u Sarajevu kao WHO-ov predstavnik. Čvrsto pritješnjena Bosanska vlada nije mogla odbiti njegov dolazak.

Britanci će potpuno dominirati WHO-om nadalje u Sarajevu. Novac za mjesto. Oni su dali novac da bi odlučivali koga će angažirati.

Britanci su, također, dominirali i na vojnom planu i nisu bili baš dobro primljeni. Britanski general Rose je bio na lošem glasu po svojoj aroganciji i svom prosrpskom držanju, ne samo u Bosni i Hercegovini. Mnogo vremena kasnije, jedan reporter u SAD-u, koji se nije dao zbuniti njegovim kolonijalnim fazonima, napravio je s njim intervju. U veoma ozbiljnoj reportaži, koja se, također, emitirala na švedskoj televiziji bila je jedna sekvenca iz Srebrenice u kojoj je Rose stajao na ulazu razrušene bolnice u Srebrenici i govorio: "Možete sve počistiti metlom". Ponovo je govorio ljekarima da su lagali o broju mrtvih pacijenata u bolnici kao rezultatu granatiranja. Bio je to isti čovjek koji je sumnjao da je srpska granata pala na pijacu Markale i ubila šezdesetak osoba. On je insinuirao da su to mogli i sami Muslimani uraditi da bi izmamili međunarodne poene. Kao što sam rekla, vidjela sam početak britanske prisutnosti.

Bilo je vrijeme za susret sa ministrom zdravstva. Zdravstveno stanje naroda je bilo očajno. Nedostatak vode i struje zadržali su veliku brigu. Rizik od epidemije je visio u zraku. Ponovno sam se susrela sa potpuno različitim izvještajima. Ministar i njegovi saradnici su govorili da nedostaju lijekovi i sanitetski materijal, dok je WHO mislio da ima dovoljno lijekova i sanitetskog materijala. Gdje je bila istina? Negdje između. Ministar me pozvao na ručak. Može li se zamisliti veći paradoks u ovom ratom porušenom i gladnom gradu nego da budeš pozvan na ručak? U Sarajevu je bio jedan jedini novootvoreni restoran, protivno svim pravilima. Svi drugi restorani su bili zatvoreni. Sjedili smo u polumraku, budući da su prozori bili zaklonjeni das-kama zbog zaštite od gelera. Jedna ukusna supa pripravljena od krompira i janječeg mesa je bila na jelovniku. Pili smo pivo koje je, kako je rečeno, proizvedeno u Sarajevu od riže. "Kad dođeš

sljedeći put bit će bolji ručak!", reče ministar. Odgovorih da nisam nikad imala bolji ručak od ovog. Bilo je simbolike u ovom "luks" ručku sa njim i njegovim saradnicima usred razrušenog Sarajeva. Mogla sam pretpostaviti koja su žrtvovanja bila iza ovog ručka, čak i za jednog ministra. Odjednom reče: "Ti si napravila mnogo za naš narod, i ja sam htio zahvaliti zbog toga." Pozva jednog od svojih saradnika, koji donese jednu sliku. "Kao izraz zahvalnosti, želimo ti dati jedan poklon", nastavio je i predao mi sliku. Bila sam neizmjereno iznenađena i sretna. Srela sam se sa velikom zahvalnošću za vrijeme mog rada, ali nikad ranije nisam dobila poklon. Ali, jedna slika, to je bilo previše. Nisam li je trebala primiti? Bila je to slika slikana uljem poznatog sarajevskog umjetnika. Mrtva priroda sa vazom i cvijećem. Ministar reče da je slika iz njegove privatne kolekcije. Shvatila sam da ako odbijem primiti sliku, to bi se shvatilo kao veliko nepoštivanje, tako sam uzela sliku s velikom radošću.

Kasnije sam sliku nosila kroz cijelo Sarajevo. Teta sa slikom, pancirnim prslukom i kacigom i obaveznom tašnom. Izlazeći iz Sarajeva, na aerodromu me zaustavio norveški kontrolor UN-a, koji je smatrao da ne bih smjela iznijeti iz Sarajeva tako lijepu sliku. Ispričah mu kako sam je dobila. "Pa, onda, da". A, poslije sam morala trčati do aviona. Sada ona visi na zidu u dnevnoj sobi u stanu u Lidingou. Svaki dan se podsjećam na Sarajevo! Vjerujem da je njemu bilo važno dati mi poklon kao i za mene što je bilo primiti.

U Štokholmu je u augustu bio Festival kulture za Sarajevo sa teatro, muzičkom, umjetničkom i fotoizložbom i različitim diskusijama. Znatna suma novca se skupila i ja obećah da ću biti kurir i uzeti novac sa sobom i predati ga jednom od vodećih kulturnih radnika u Sarajevu, Harisu Pašoviću. Sa tašnicom punom para u jednoj ruci i slikom u drugoj ruci, u teatru sam srela Pašovića. On je planirao jedan festival kulture koji bi se održao u oktobru u Sarajevu. Ispričah da ima ljudi u Švedskoj koji će

rado dati svoju podršku. Glumica Bibi Anderson je bila na putu u Hrvatsku i možda bi ona mogla doći u Sarajevo. Haris Pašović je bio presretan. On je bio u Švedskoj kao izbjeglica, ali je izabrao da se vrati u Sarajevo usred rasplamsavajućeg rata. On reče: "Ovdje se osjećam kao kod kuće!"

Pašović ispriča o svom kolegi Nerminu Tuliću, koji je bio rukovodilac omladinskog teatra. On je izgubio obje noge i trebao je proteze. Ja rekoh: "Zbog toga sam ja, upravo, u Sarajevu, da bi sagledala potrebe za protezama. Nisam znala da on treba proteze. On nije bio na listi." "On nema novaca da kupi proteze", odgovori Pašović. "Ali, proteze su besplatne, one ništa ne koštaju," rekoh i nastavih, "je li moguće doći u kontakt sa Nerminom Tulićem?" Pašović nazva direktno, pa se pokazalo da Nermin stanuje u bizini. Rečeno, učinjeno. Stavih na sebe pancir i kacigu i put pod noge do Nermina Tulića, zajedno sa drugima. U malom tijesnom stanu gdje je stanovala porodica bilo je polumračno. Supruga je naložila otpad u mali kamin da bi mogla skuhati ručak. UNHCR je podijelio male peći sa dimnjacima koji su se izbacivali van kroz "sarajevski prozor", tj. najlon. Tulić je sjedio na jednom krevetu sa svoja dva nožna batrljka. Problem je bio očit. On je imao visoke amputacije na obje noge i batrljci su bili veoma mali.

Nermin Tulić ispriča svoju priču. Bio je pogođen granatom u obje noge. Jedna je bila u takvom stanju da se morala odmah amputirati. Druga se pokušavala spasiti, ali se i ona, također, morala amputirati nakon što se pojavila upala. Tulić je bio čovjek sa snažnim zračenjem. Bio je malog tijela ali velike duše. Njegova gorčina zbog rata i ratnog ludila bila je duboka. Ranjen je na putu do bolnice gdje je njegova žena trebala roditi dijete. Upitah bi li htio proteze ako ih nabavim, a on odgovori da bi ih veoma rado nosio. Naručila sam proteze sa ekstra malim čašicama zbog toga što je on bio mali i mršav. Dogovorili smo se da ću se vratiti na oktobarski festival i onda hoću da ga vidim kako

hoda na protezama. Ljudi snuju, a Bog određuje. Za vrijeme oktobarskog festivala bila sam kod kuće u Švedskoj sa slomljenom nogom.

Projekt sa protezama se odvijao zadovoljavajuće, ali je bilo tako beskrajno drugih medicinskih rehabilitacijskih potreba koje nisu bile dostupne. Međunarodni crveni križ je krenuo sa projektom pomoći pacijentima sa povredama kičmenog stuba, ali se s vremenom projekt izjalovio. Jedan norveški ljekar je vodio projekt i bio je ogorčen na birokratiju unutar organizacije. Postaju li sve organizacije krute i staromodne?

Jedan od razloga putovanja bio je, kako sam spomenula, i pokretanje psihosocijalne rehabilitacije. Uspostavila sam vezu s jednom američkom psihologinjom, koja je u okviru jedne humanitarne organizacije radila sa bosanskim izbjeglicama na jadranskoj obali. Ona je potvrdila beskrajnu potrebu izbjeglica da ispričaju svoje doživljaje i podvrgnu se terapiji i bila je spremna da se angažira. Isto tako, i jedan danski psihijatar, dr. Buus-Jensen, koji je imao psihoterapeutsko iskustvo sličnih problema. On je radio nekoliko godina u Čileu sa porodicama čiji su rođaci nestali za vrijeme puča 1974. godine. Dvadeset godina poslije bilo je porodica sa neizlječenim traumama i nerasvijetljenim nestancima rođaka. On i njegova supruga Inger Agger, koja je psiholog i psihoterapeut, zajednički su našli način da u okviru porodične i grupne terapije različitim metodama liječe traume. Smatrala sam da će dr. Buus-Jensen sa svojim iskustvom biti idelana osoba za WHO-ov projekt rehabilitacije traumatiziranih osoba. Inger Agger je bila izabrana za predstavnika EU-a u velikom projektu EU-a koji je obuhvatao silovane žene. EU je bila, kako sam ranije rekla, veoma darežljiva sa novcem i bila je punom parom razvila djelatnost, kako u Hrvatskoj, tako i u Bosni. WHO nije nigdje stigla, što sam smatrala da je za kritiku.

U Koševskoj bolnici sam razgovarala sa svima onima koji su važili za multikulturalne profesore psihijatrije o pokretanju psihosocijalne terapije. Rasvijetlili smo problem sa svih strana. Prijedlog američke psihologinje koja se ponudila da počne raditi prihvaćen je s obje strane. Ali ja sam sve više uviđala da rehabilitacija ljudi mora, također, obuhvatati i njihovu kulturu. Ljudi su dio njihove kulture. Izgubljeno zdravlje najvećim dijelom znači gubitak identiteta, smisao i veza povjerenja i suosjećanja. Da bi povratili ljude, mora se raditi na tome da se sačuva njihova kultura. Ljudi ne žive samo na kruhu! Ljudima koji su kulturno izgladnjivani i - što je još gore - kulturološki ponižavani, teško je imati snage da se bore kako bi povratili svoje zdravlje i vrijednost. Unutar međunarodnih humanitarnih organizacija ljudi su usmjereni na pružanje pomoći za fizičko preživljavanje. Ali pružati pomoć ljudima da se ponovno oporave kao ljudi, isto tako je važno. Potrebno je sačuvati kulturu društva i naći saradnike među vođama kojih ima, kulturnih ili religijskih. Kada sam uspostavila kontakt sa imamom i oni donijeli fetvu, značilo je to veliku podršku silovanim ženama. U Sarajevu je važno podržati kulturu koja postoji.

Susan Sontag, poznata američka književnica i režiser, upravo se nalazila u Sarajevu i radila na postavljanju klasične grčke drame od Euripidisa. Pokušavalo se sa novim predstavama i planovima za festival kulture u oktobru. Borba za preživljavanje kulture nastavljena je uprkos granatiranju.

Išla sam sarajevskim ulicama u pancir prsluku i s kacigom na glavi i prođoh pokraj mjesta gdje je tridesetak ljudi pogođeno granatom dok su stajali u redu za kruh. Poželjela sam da sve Sarajlije mogu imati prsluk i kacigu kao ja.

Prilikom izlaska iz Sarajeva, čekajući u redu na moje dokumente, vidjeh čovjeka kao sjedi iza pulta i čita knjigu. Njegov način čitanja i pregledanja druge knjige me zainteresirao. Upitah ga šta radi i on odgovori da uči novi strani jezik. Bila sam

znatiželjna i upitah šta radi na aerodromu. Pa, on pomaže kod prevođenja jednoj norveškoj kompaniji koja se locirala tu. Ja rekoh: "Gospodine, vi govorite odličan engleski jezik". "Hvala, gospođo, ja sam profesor engleskog na Univerzitetu u Sarajevu". Sada je sjedio ovaj čovjek i prevodio UN-ove dokumente za UNPROFOR. "Oh, Gospode! Kako se okreće točak sreće!"

Udobno vraćeni u Zagreb prvo sam dogovorila proteze za Tulića da bih ih mogla dobiti odmah. Pokušala sam ponovo ubrzati WHO-ovu birokratiju da bih mogla početi psihosocijalna rehabilitacija. Raspravljalo se o američkoj psihologinji i dr. Buusu Jensenu. Još nije pokrenuto s mrtve tačke iako mi se čini da se malo pokrenulo. Osjećala sam kao da se pojavljivao trak svjetlosti na horizontu. Da bi se trebalo raditi na kulturi da se unaprijedi čovjekovo zdravlje, tako daleko još nisu uspjeli otići... Kad se očekuje zahtjev za vitaminima i susretne se sa željom za kulturom, pa, možda je to isto kao kad čovjek očekuje muškarca, a sretne se sa ženom!

"ŽENA ŽENI" DOLAZI U HRVATSKU

Mnogi su se javljali spontano i željeli su "učini nešto" već nakon mog prvog izvještavanja u novembru 1992. godine. Veliki odjek je imalo i moje predavanje u Kulturnom centru u Štokholmu u januaru 1993. Isti mjesec su se žene udružile i osnovale udruženje za podršku ženama u ratu – "Žena ženi". Prikupljanje pomoći je počelo i slijevao se novac koji se direktno mogao upotrijebiti za psihosocijalni rad među ženama - izbjeglicama pri različitim ženskim centrima u Zagrebu, Osijeku i Mostaru. Žene su dobijale pomoć kako bi mogle putovati u inozemstvo i pričati o svojim iskustvima i utjecati na javno mnijenje u svoju korist. Neke su bile u Švedskoj na različitim konferencijama. Jedan informativni centar, Infoteka, prikupljao je informacije i dokumentirao je različita dešavanja u ratu, ali, također, i aktivnosti koje su vodile žene.

Generalno gledano, žene su bile veliki protivnici rata. Sve su bile spremne pokušati naći druga rješenja, ali istovremeno su mnoge izrazile osjećaj da neko mora reći stop, postaviti granicu za nasilje. Naravno. Sve su one čeznule za povratkom kući. Uviđale su da to neće biti moguće u bližoj budućnosti, ali možda iduće godine ili sljedeće...

Sjetila sam se jedne fraze koju upotrebljavaju Jevreji u tuđini. Za rastanak govore: "Vidimo se u Jerusalemu sljedeće godine". Možda svi ljudi u dijaspori u dubini duše misle tako. Sljedeća godina, ili sljedeća, onda ću se ja vratiti kući. U jednom radioprogramu o palestinskim izbjeglicama, jedan starac ispriča

da on još ima ključ od kuće, poslije više od 40 godina. Nije ni znao je li kuća još na istom mjestu.

Šta se dešava sa ljudima kad ih njihova domovina ne može zaštititi, kad je više nema? Izdaja postaje, čini se, unutrašnji psihološki doživljaj koji živi svoj život, neovisno o vanjskim prilikama. Kada se ljudi pokušaju povratiti u normalan život, njihova budućnost ovisi umnogome o tome kako uspijevaju tretirati tugu i srdžbu. Ako to mogu učiniti na kreativan i konstruktivan način, zbog sebe samih i zbog drugih, a ne da viču na osvetu i odmazdu, možda se ljudske vrijednosti ponovo uspostave, pa čak i psihičko i fizičko zdravlje. Sve ide jedno uz drugo. Smatrala sam da ove grupe organizovanih žena imaju sposobnost pronaći kreativna rješenja kako za male, tako i za velike probleme. Za njih nije trebalo više prosipati krv. Ne, osvete i krvarenja je bilo svima dosta. Kad nisam mogla reagirati unutar okvira WHO-a, pokušavala sam preko "Žena ženi", što više i češće sam mogla. Udruženje je bilo kao svjež povjetarac u odnosu na ustajalu sredinu u WHO-u.

Za vrijeme dok sam bila kod kuće uspostavila sam kontakt sa ženama koje su radile u udruženju. Jedna "studijska posjeta" švedskih žena bila je planirana za august radi posjete Zagrebu i drugim mjestima kako bi se dobile informacije iz prve ruke. Na putovanju sa udruženjem bila je glumica Bibi Anderson. Ona se angažirala za žrtve rata i nekoliko puta sam je srela u Štokholmu. Bila sam fascinirana njenom snagom i intenzitetom. Njena sposobnost da utiče na javno mišljenje je bila od velike koristi. Mnogo je doprinijela da se poveća ljudska savjest o ženama – žrtvama i ona je bila jedna od prvih koji su počeli agitovati za podršku kulture u svim njenim oblicima u Sarajevu.

Mnogo, mnogo žena, ali i sve više muškaraca počelo je djelovati da bi se silovanje u ratu tretiralo kao ratni zločin. Javno mišljenje kod kuće je postalo veoma važno. Mnoge žene – delegati u parlamentu su govorile o tome u parlamentu. Važno je

zabilježiti da nije bilo međupartijske prepirke oko ovog pitanja. Mogli su svi podržati parolu da silovanje u ratu jeste ratni zločin. Nikad prije ni jedan predmet silovanja nije dospio na Ratni sud. Zaista je to čudno ako se zna da je stotine hiljada žena bilo silovano za vrijeme Drugog svjetskog rata. Ovisilo je to o masovnom kolektivnom negiranju, možda, također, jednoj kolektivnoj represiji? Čula sam da dominira fraza "Zar se to ne dešava u svim ratovima", kao da je to značilo da mi trebamo mirno prihvatiti dešavanje stvari. Osjećalo se neizmjerljivo važnim da se pomogne onima koji su već pogođeni, ali, također, da se pokušaju spriječiti nova zlodjela. To je bilo u potpunosti u skladu sa klasičnom borbom protiv epidemije: eliminirati virus da se ne stvaraju nove žrtve i preuzeti brigu o onima koji su već pogođeni i pokušati smanjiti buduće komplikacije kroz aktivno učešće. Zdrav razum kaže da je bolje, i jeftinije i ljudskije djelovati tako, nego zabiti nos u pijesak kao noj i praviti se kao da se ništa ne dešava.

Šta znači nezaliječeno nasilje za ljude u bivšoj Jugoslaviji, svi smo, nažalost, shvatili na bolan način. Jedan važan posao na prevenciji i rehabilitaciji žrtava bio je da se pokuša utjecati na institucije koje su se bavile nacionalnim pravima u ratu i miru i ljudskim pravima. Ponovo je bilo važno da se spoznaja o organiziranom nasilju i njegovim konsekvencama iznese u javnost. Političari reaguju na javna mišljenja na nacionalnom i internacionalnom planu, ali je potrebno mnogo vremena da velike institucije počnu reagirati. "Nikad više!", bile su riječi koje su zvučale kao neka vrsta poštapalice. Nikad više se žene neće ušutkati ili nasilje nad ženama negirati. Bilo je važno da se kao pojedinci slažemo u tome i pripovjedamo usmjereni prema onima koji donose odluke, koji predstavljaju različite centre moći.

Grupa "Žena ženi" došla je, dakle, u Hrvatsku i posjetila različite ženske centre u Zagrebu, ali su također putovali i u Osijek, koji se nalazi u Slavoniji, tačno na granici prema okupiranom

dijelu istočne Slavonije. Bilo je naporno ići u Osijek, pošto se morala koristiti zaobilaznica ako se ne želi koristiti srpsko okupirano područje, a to nije bilo preporučljivo, posebno poslije prvog sumraka.

Osijek se nalazio daleko u odnosu na Zagreb, u duplom značenju. U gradu nije bilo zraka, otprilike isto kao i u Dubrovniku. Osijek je prije rata imao industriju u razvoju i univerzitet, ali sada je sve utihnulo. Prijašnji intenzivni kulturni život je splasnulo. Univerzitet nije mogao biti otvoren, a smještajni kapaciteti su ustupljeni za potrebe izbjeglica. Jedna mala grupa vođena jednom hrvatskom ljekarkom je oformila pokret za mir koja je tražila druga rješenja osim vojnih. Hrvatsko političko vođstvo nije gledalo na pokret sa blagonaklonošću. Za politički establišment rat je bio "raison d'etre". Unatoč otporu, moja ženska kolegica se borila i dalje. Ona i njena grupa su radili bez dlake na jeziku na širenju informacija i edukaciji stanovništva o mirovnim rješenjima konflikta. Ona je također, bila junakinja u ratu, i bilo je osvježavajuće sresti se s njom.

Poslije smo posjetile jedan izbjeglički centar, koji se nalazio u starim vojnim kasarnama. Izbjeglice su bile smještene u velike vojne šatore. Bilo je hladno, kišovito i vjetrovito. Kako će biti zimus svim ovim ljudima? Već sam mogla vidjeti ih kako se bore sa snijegom i hladnoćom. Bila je to velika nevolja. Ljudi su bili uplašeni i beznadežni. Oni su se prisilno preselili sa morske obale ovdje u Osijek. Preseljenje je bilo negdje u proljeće, unatoč UNHCR-ovim protestima. Niko nije želio doći ovdje.

U Osijeku smo, također, imale priliku sresti se sa ženama koje su došle u centar direktno iz sjeverne Bosne. One su se osjećale bolje nego one koje su nasilno preseljene iz Dalmacije. One su se organizirale i pričale su o svojim idejama na koji način je moguće preživjeti, ne samo u sadašnjoj situaciji već također i u budućnosti. Željele su se obrazovati i iskoristiti vrijeme, iako su izbjeglice. Željele su učiti engleski i steći znanja o kompjuteri-

ma. Snažne, sposobne žene koje su me podsjećale na žene koje su me prve posjetile i izvijestile o silovanjima u novembru 1992. Njihovi muževi su bili ubijeni ili su odvedeni bez traga, a i same su preživjele nasilje. Bila je to jedna grupa visokoobrazovanih žena koje su uživale veliki ugled u svojoj domovini.

Navečer smo se vratile u Zagreb. Primijetila sam da sam bila ekstremno umorna i samo što nisam utonula u san. Primijetila sam da uveliko gubim snagu, ali sam se pitala zašto, budući da nisam ništa posebno osjećala. Radni tempo, zasigurno, je bio naporan, ali pošto sam mnogo kašljala pitala sam negdje u dubini duše da možda nisam dobila tuberkulozu, koja se pojavila u jednom izbjegličkom centru. Ali, ustvari, nisam nalazila nikakvo objašnjenje svojoj zamorenosti i zapuhanosti. Uvjeravala sam samu sebe da je u pitanju slaba kondicija, pošto nisam imala priliku da održavam dobru formu. Kad su ljudi pušili, ja sam kašljala, ali nisam ni pomislila da bi to mogla biti astma.

Drugi dan nakon Osijeka, vrijeme je bilo za odlazak u Bihać. Ustala sam u pet sati da bih donijela patike koje je jedna američka dobrotvorna organizacija uspjela obezbijediti od "Adidasa". Krenula sam da se natovari džip patikama toliko koliko je moglo stati između kasete sa protezama. Izbjeglice iz Bihaća su, također, nabavile analgetike pa su molili da ih pošalju svojoj rodbini. Sve sam uzela. I tako smo krenuli na put, finski tehničar i ja, na naš put za Bihać. Da će to biti posljednji dan za mene kao vođe projekta za rehabilitaciju u bivšoj Jugoslaviji, nisam mogla ni pomisliti, dok smo putovali kroz lijepi krajolik i jutarnja magla se počela dizati.

POSLJEDNJE PUTOVANJE U BIHAĆ

Bilo je divno jutro, kao prethodnik lijepog dana. Išli smo velikim autoputom prema Karlovcu, gdje se skretalo na gori put prema Bihaću. Razoreno selo Zuranj je bila granica prema okupiranom dijelu. UN je stajao između, na jednom 150 metara širokom pojasu. Ja sam ranije bila u selu i ulazila u razrušenu školsku zgradu, gdje sam vidjela rasute knjige po podu i u muzičkoj sali trošne orgulje sa ožiljcima od granata. Bilo kako bilo, prošli smo hrvatsku barikadu, poslije je došla UN-ova, zatim smo išli stotinu metara ničije zemlje i trebali smo doći do Srpske krajine.

Na putnoj barikadi stajalo je nekoliko mladih vojnika, naoružano do zuba sa noževima i kalašnjikovima. Izašli smo iz džipa kako bi pokazali da su dokumenti uredni. Pozdravila sam ih i upitala kako su. Prešli su preko pitanja sa neprimjetnom reakcijom. Izgledalo je da nisu bili navikli da ih neko ljubazno pozdravlja. Izgledali su kao da su vršnjaci mojih sinova. Počeh da pričam s njima na natučajućem srpskohrvatskom i rekoh da i ja imam dvojicu sinova njihovih godina. Njihovo strogo držanje je mrvicu popustilo. Ponudih ih cigaretama i započe neobavezan razgovor. Od odbojnog i prijetećeg stava postali su ljubazni i na kraju upitaše: "Zašto ideš Muslimanima?" Odgovorih onako kako je bilo, da će Muslimani dobiti proteze. "A, mi?" upitaše. Onda sam mogla najiskrenije odgovoriti: "Ja sam bila ovdje prije nekoliko sedmica i srela sam se sa doktorima tako i tako, tu i tu, i sljedeći put dolazimo vama sa protezama." Finski tehničar je klimao glavom potvrđujući. Vidjela sam da su razmišljali i na

kraju rekoše: "OK, možete ići." "Doviđenja", rekoh i mahnuh im kad smo krenuli. Doviđenja.

Prevedoh ono što se dešavalo, da su zaista bili odlučni da nas ne puste. Bilo je mnogo teškoća kada je u pitanju prolaz konvoja za Bihać. Teretni kamioni su zaustavljeni i zadržavani danima i sedmicama. Tehničar i ja smo počeli sumnjati da će nas pustiti. Bilo je od velike koristi to što sam mogla ispričati da smo bili u Srpskoj krajini, i imenovati ljekare s kojima smo se dogovorili da ćemo ponovo doći sa protezama. Uvidjeli su da ako nas ne puste ovaj put, da ni oni neće dobiti pomoć sljedeći put. Razgovarala sam s njima kao sa drugovima svojih sinova, nisam ih se bojala i gledala sam ih pravo u oči. Primljena sam sa poštovanjem. Shvaćena sam kao majka. Ovi mladići koji sigurno imaju mnogo toga na savjesti i koji su nanijeli puno bola, ne doživljavaju sebe kao neke "dobre momke". Ali, ni jedan čovjek ne može izdržati da bude odviše zao. Čovjek treba doživjeti i nešto dobro. Upravo su to ovi graničari osjetili kad su me pustili da prođem. U jednom kratkom trenutku uspostavili su kontakt sa svojom unutrašnjom dobrotom. Osim toga, znali su da će dobiti pomoć. Simbolično izraženo, oni će, također, moći "sjediti u maminom krilu", ne samo "muselmani".

Išli smo dalje kroz Srpsku krajinu sa njihovim razorenim kućama i nevoljom. Nije bilo teško izaći iz Krajine kao što je bilo teško ući, a i na barikadi na ulazu u Bihać nije bilo zavrzlamama. Čuvari granice su znali da pomoć njima stiže. Ali uskoro će se pokazati da se i ovdje vodila bitka oko toga ko će "sjediti u maminom krilu".

Isti dan kad smo došli, započele su nove borbe između Abdićevaca i Armije BiH. Uvidjela sam da je opasno biti vani i kretati se po putevima, pa sam se morala osigurati dozvolom za prolaz od obje strane i dozvolu da mogu direktno putovati u Veliku Kladušu, pošto sam trebala razgovarati sa UNHCR-om i Međunarodnim crvenim križom koji se nalazio tamo. Dobili

smo OK odgovor i otišli smo do Velike Kladuše. Otuda smo se uputili u Cazin da pokušamo uvjeriti Abdićevce da počnemo projekt i iskoristimo njemačku kontejner radionicu. Uputili smo se potom u Bihać da razgovaramo sa odgovornima tamo.

Susreli smo se s nepovjerenjem pošto smo razgovarali sa ljudima u Cazinu, prije negoli smo došli njima u Bihać. Morali smo uvjeravati štab 5. korpusa da mi nismo zauzeli nikakav stav prema internom političkom konfliktu premda smo prvo svratili u Veliku Kladušu i Cazin. Posjeta je išla tim redosljedom samo zbog geografskog položaja ovih mjesta. U okruženju nepovjerenja i zbnunjenosti, koja se pojavljuje u ratu, regresija je totalna. Čovjek se može optužiti da je stao na jednu ili drugu stranu samo zato što je iz razloga uštede vremena otišao prvo na jedno mjesto. Ali, u svim ratovima dolazi do toga.

Već se smračilo prije negoli smo započeli razgovore sa predstavnicima 5. korpusa. Njemački predstavnik kontejner radionice je također bio prisutan. Od početka je situacija bila veoma zategnuta. Sjedili smo u hladnoj sobi s jednom lampom na plafonu. Jedini prozor bio je prekriven vrećama sa pijeskom. Struja je dolazila iz jednog dizel-agregata. Odjednom se ugasi svjetlo. Sjedili smo u polumraku, sve je postalo apsurdno, pa neki počеше šmrcati. Svi su se mogli opustiti, pa je atmosfera malo popustila. Neko je donio upaljač i sjedili smo pri svjetlosti upaljača dok se struja nije vratila. Led je probijen i bilo je lakše razgovarati. Raspravljali smo o različitim mogućnostima rehabilitacije i usaglasili se da za početak upotrijebimo bolnicu u Bihaću za naše isprobavanje proteza, a kao drugi korak odlučili smo krenuti s radom kontejner radionice u Cazinu. Susret se završio tako što smo dogovorili da probe proteza počnu sljedeće jutro.

Kad sam izašla s pregovora, već je bio pao mrak. Na nogama sam bila od 5 sati ujutro i radila sam cijeli dan pod strašnom napetošću. Osjećala sam se ukočenom. Bio je mrkli mrak i nisam mogla vidjeti prst pred nosom. Šta se desi? Nisam vidjela malu

rupu od granate već sam zakoračila pogrešno i pala, a nisam se dočekala na ruke. Poderala sam ruke što je bridjelo i boljelo, ali još je gore bilo kad sam prepoznala podmukli bol u nozi koji je upućivao na prijelom. Bol je veoma specifična i imala sam priliku osjetiti je prilikom ranijih preloma. Čudno je da se odmah nakon loma može nasloniti na nogu i hodati nogom. Što sam i uradila. Oni što su stajali oko mene, upitaše me: "Šta bi? Možeš li ići? Hoćemo li do bolnice?" Znala sam da se vode borbe u Bihaću i rizik za napad je bio veliki. Bolnica je bila dobro poznati cilj granatiranja, pa rekoh da bih više voljela ići na spavanje u prenoćište. Jedino na što sam mislila je bio san. Jednostavno više nisam mogla izdržati na nogama. Pomogli su mi da se popnem stepenicama do sobe.

Sljedeće jutro noga je bila kao fudbalska lopta. Nisam mogla ni spavati, svaki put kad bih se pomjerala, budila sam se od bola. Definitivno nisam mogla stati na nogu. Uvidjela sam da se nešto mora uraditi i pomogli su mi da dođem do bolnice. "Jedan dan dođeš da pomogneš i drugi dan trebaš i sama pomoć. Sad ćeš dobiti par štaka od nas, jučer smo ih dobili od jedne ljubazne osobe", rekoše mi u bolnici ne znajući kako da me odobrovolje. Bila sam isuviše svjesna da nisu imali vremena i sredstava da bi ga trošili na mene, ali ja nisam mogla ni hodati niti stati na nogu. "Naravno da ćemo pomoći našoj Majci Terezi", rekoše. Bile su to velike riječi, pomislih, ali su me duboko dirnule. Napravljen je rendgen snimak na jednom starom aparatu, koji bi stajao u muzeju da je u Švedskoj, ali slike su bile dobre. Rendgen tehničar je pušio i žeravica pade na nogu, ali to nije bilo važno, jer je i bez toga jako boljelo. U bolnici su svi pušili, kako osoblje tako i pacijenti. Napraviše mi privremenu langetu da bih se mogla prevesti do Zagreba. Ljubazni njemački predstavnik me vozio kući svojim autom tako da je finski ortopedski tehničar mogao zadržati naš džip sa svom opremom u Bihaću.

Kad sam uvečer stigla u Zagreb, pozvala sam Anu s kojom sam otišla u bolnicu. Nanovo su napravili rendgen snimak. Bio je prijelom i staviše mi gips. Ocijeniše da nisam sposobna za prijevoz u Švedsku, već da trebam ostati u Zagrebu dok se ne povuče otok. Smatrali su da operacija nije bila nužna. Da sam znala onda ono što znam sada, ne bih to prihvatila. Poslije pet dana otok je opao. Promjenili su mi gips i dobih zeleno svjetlo da mogu putovati kući.

POVRATAK U ŠVEDSKU

Prije negoli sam krenula za Švedsku, nije bilo nikakvog briefinga u uredu WHO-a u Zagrebu. Naprotiv, jedino zbog čega su brinuli bilo je jesam li popunila papire o "povredi na radu". Niti su iz Kopenhagena zvali da pitaju kako sam. Razgovor s njima vodio se samo o naknadi plaće za bolovanje koje je trajalo samo dvanaest sedmica i željeli su nazad svoj računar. Bilo je kao da su udarili nekog ko je već ležao pretučen na podu. Tako sam se iznervirala. "Izvolite dođite po njega ili ću ga poslati po kuriru." Zašto?" "Zato što sam ja kod kuće sa nogom u gipsu. Slomila sam je u Bihaću. U službi!", dodadoh za svaki slučaj. Kao da sam sjedila kod kuće zbog toga što sam ja tako htjela i čuvala ukradeni kompjuter.

U svojim najmračnijim mislima osjećala sam se kao da su poželjeli da sam pijana vozila auto i napravila udes kako bi me se mogli riješiti kao vrućeg krompira. To što sam ja bila čovjek od krvi i mesa, nije ih baš mnogo zabrinulo. Međutim, nastavila sam sa razgovorima i slanjem faksova do ureda u Zagrebu. Nisam mogla odustati od psihosocijalne rehabilitacije i na kraju sam uspjela da prihvate dr. Buusa Jensena za šefa projekta. Bila je to pobjeda! On je bio na "standby" posljednju polovinu godine, a ja sam utrošila cijelu godinu da bih ostvarila cilj.

Gips se skinuo, ali noga nije bila zaliječena. Bila je na čudan način nestabilna, kao da sam imala ekstra šipku koja se savijala kad sam hodala. Pokušala sam to reći ortopedu kod kojeg sam se liječila. Smatrao je da to nije nikakav problem i stvorio mi je

osjećaj da se mazim. Osim toga, stalno sam kašljala. Na neki čudan način sam se navikla na škljocanje u nozi. Mislila sam da je umor bio gori, razmišljala sam može li ovo biti upala. U tom trenutku je došao Classe kući na raspust sa studija u Londonu. "Majko, zar nećeš ispitati taj đavoljski kašalj", reče na svom britkom jeziku, ali punom brige. Odjednom sam osjetila da ima pravo. Kašalj nije bio normalan.

Pozvah bolnicu u Hudingeu, gdje se nalazio kolega kojem sam vjerovala. Zvao se Gunnar Bylin i srela sam ga kad smo radili na projektu "Ljekari za eko sredinu". Ostavio je utisak sposobnog i pouzdanog, ali možda najvažnije od svega, bio je human. Obeća mi da će pomoći i propisao mi je niz laboratorijskih pretraga i rendgen snimak pluća. Kad Gunnar Bylin reče: "Ovo ne izgleda dobro...", rak, kroz glavu mi prođe, imaš tešku astmu!" Jednostavno nisam mogla vjerovati. Astma! Lijekovi! Pomislih. On nastavi: "Propisat ću ti lijekove." "Dobro, onda mogu uzeti "presudu" i poslije otputovati dolje i raditi neko vrijeme", izustih bez treptaja. Upita me hoće li me tretirati kao što tretira i ostale svoje pacijente. Počela sam polahko shvatati u što sam se uvalila. "Bit ću zahvalna ako budeš postupao sa mnom kao sa običnim pacijentom", slijedio je moj odgovor. On reče: "Znaš da je astma jedna ozbiljna hronična bolest. Bit ćeš jedno duže vrijeme na bolovanju. Dobit ćeš cortizon i druge lijekove. Trebat će dugo vremena, otprilike jednu godinu, da se vratiš na posao. Nisam mogla ni pretpostaviti da je to tako loše. Sjedila sam kao hipnotizirana. Doduše, imala sam prijelom noge koji i nije bio baš dobar, ali valjda će se poboljšati, ali imati jednu ozbiljnu hroničnu bolest! Ja, koja sam se uvijek smatrala zdravom. Ne, to nije išlo zajedno. Bila sam u šoku i trebalo mi je dosta vremena da se povratim.

U svoj ovoj zbrci javio mi se finski Crveni križ. Sada je sva priča o pronevjerama izbila u javnost. Sve moje sumnje su bile potvrđene u istrazi koju su proveli. Pokazalo se da saradnik

WHO-a ima ličnu ekonomsku korist i još više, da ima preduzeće koje je kupovalo i prodavalo proteze. Naravno da mi je laknulo, ali istovremeno bila sam veoma ljuta. Ja sam se raspitivala i upozoravala prije više od pola godine i tražila Clearance, a kao rezultat toga bila sam osumnjičena. Istovremeno sam uvidjela da bi ovo moglo biti veliki skandal koji bi kao oporena čarapa mogao za sobom dovesti u pitanje i moj projekt, uključujući i mene. Trebalo je raditi hitro. Nije bilo drugog nego da razgovaram lično sa Asvallom. To sam propustila ranije uraditi. Asvall je bio na putu negdje po Evropi. Njegov sekretar obeća da će me zvati uvečer što je i učinio. Ja ispričah Asvallu da su mi se javili iz finskog Crvenog križa i ponovih sve što sam čula. Asvall se potpuno uznemirio i pitao se zašto nije bio ranije informiran. MacFadyan, očito, nije ništa ispričao Ansvallu kad se ovaj vratio s puta prošli put. Nabrojah sve osobe s kojima sam bila u vezi još u februaru, i naravno da sam vjerovala da su mu prenijeli. Kao što sam rekla "everything in written".

Ansvall obeća da će preuzeti stvar u svoje ruke. WHO je platio sve gubitke koji su pogodili projekt. WHO-ovi saradnici su dobili otkaz. Mogla sam i ja napustiti, ali sam ostala neko vrijeme uprkos gorčini koju sam osjećala, iako sam osjećala olakšanje zbog toga što je sve izašlo na vidjelo. Zamisli tu gospodu koja je sjedila i slušala i zamalo da nisu "odsjekli glavu prenosiocu informacija". Bila sam žalosna, neutješno žalosna i uplašena zbog činjenice da sam mogla biti uvučen u skandal, ja koja sam pokušavala spriječiti zahtijevajući istragu mnogo ranije. Pokušavala sam upozoriti, ali niko nije slušao. Kassandra ponovno! Osjećaj prevare i razočarenja tako me je obuzeo da sam ubrzano zapala u teže stanje i dobila plućnu emboliju. Smjestiše me u bolnicu. Padoh ko osušeni bor, ali uspjela sam se na kraju izvuci. Stres je mogao oboriti vola! Ja se ne bojim metaka i baruta, ali razočarenje me može slomiti. Kako u poslu, tako i u ljubavi.

S vremenom sam se izvukla iz mrkle jame, u koju sam bila zapala. Počela sam živjeti sve više i više s mišlju da imam astmu i da noga, možda, nikad neće biti dobra. Moji sinovi su uporno zahtijevali da odem u jednu od banja i sebi "dozvolim" rekreaciju, iako je bio pakao dolje u ratu. Autoslika "pametna sestra" se polahko topila. Bilo je veoma naporno biti kod kuće. Tijelom sam bila tu, a mislima još u ratu. Ljudi su pitali: "Kako je u ratu?", i prije nego bih udahnula da odgovorim, njihovo interesovanje je završavalo. Jedno vrijeme sam mislila da je moja priča dosadna ili neinteresantna, ali sada razumijem da je bilo teško slušati i primati takve priče. Ne zna čovjek kako da se drži. Ljudi nisu imali slično iskustvo, zato je često bila tišina oko mene.

Formalno, imala sam ugovor o radu sa WHO-om, ali nisam mogla raditi dok se zdravstveno stanje ne popravi. Nisam imala naknade plaće za vrijeme bolesti, bez posla. Bez novca, osim što sam držala povremeno predavanja, pisala i slično. Nisu to bili veliki novci. Šta ću raditi? Da se vratim u Bosnu sa boljkama, nije bilo moguće. Nisam znala šta da radim? To je potrajalo sve do Božića 1993. godine kad su me zamolili da dođem u WHO budući da je Ansvall htio razgovarati sa mnom. Dijelom smo razgovarali o projektu s protezama, a dijelom smo govorili o mojoj budućnosti u WHO-u. Pošto sam imala ugovor koji je još bio na snazi, ponudio mi je da dođem raditi u Kopenhagen ostatak vremena, a kasnije će vidjeti hoće li biti nešto drugo. Mala svjetlost, u svakom slučaju.

OTAC

Vozom sam otišla u jednu banju u Norrlandu, na sjeveru Švedske. Bilo je fantastično otići tamo. Bila je zima, snijeg je bio svuda i sve je bilo mirno. Već drugi dan me je nazvao Johan i ispričao da djed leži u bolnici i da je ozbiljno bolestan. Johan je želio da se odmah vratim. Uspostavih kontakt sa bolnicom. Otac je imao udar i bio je paralisan s jedne strane. Rekoše mi da nema potrebe žuriti, ali da se najvjerojatnije neće izvući. Pa, ostalo mi je samo da se zahvalim, spakujem kofere i uzmem noćni voz za Štokholm.

Već sljedeće jutro bila sam kod oca u bolnici. Prepoznao me i bio sretan što me vidi. Bilo mu je teško govoriti jasno. Bilo mi je jasno da se neće izvući. Sada je, dakle, počelo odbrojavanje. Otac i ja smo i ranije govorili o smrti. Onda je govorio da je svaki dan poklon i da je bio sretan što je živ, ali da ne želi ni po koju cijenu održavati život na aparatima, onog dana kad kraj bude blizu.

Za nekoliko dana zaradio je i upalu pluća, taj starački oslobodilac i prijatelj smrti, upala pluća. Upravo kad sam ulazila u sobu medicinska sestra se pripremala da mu da injekciju. Upitah kakva je injekcija, a ona reče da je bila propisana, u što nisam sumnjala. Ali moje pitanje je bilo kakva je injekcija, koji se tretman primjenjivao. Ona reče da je injekcija jednog antibiotika za upalu pluća. Ja odgovorih: "Moj otac ne želi nikakav tretman. On je razgovarao sa mnom i izrazio svoju želju veoma jasno". Rekoh da ću razgovarati s mamom i dodah: "Ne možete

započeti sa terapijom prije negoli vam mi damo dozvolu". Misli sam da će sestra povratiti od srdžbe. Užasnijeg rođaka sigurno nikad nije vidjela.

Moja mama se uvijek bojala bolesti i smrti. Sada se branila pred neizbježnim, da je otac bio na samrti. Možda bi se ipak mogao izvući ako mu se pruži sva potrebna terapija. Bio je to njen smrtni strah, ne oče, koji je rezultirao odlukom da se započne sa terapijom i koji je odložio očevu smrt za otprilike deset dana. Poslije sam ipak razmišljala da je njoj bilo potrebno tih deset dana da se psihički pripremi na smrt, ali etički to nije bilo u redu. Otac je bio potpuno jasan po tom pitanju. On lično nije želio nikakav tretman. Ja sam to doživjela kao produženje njegove patnje, od velikog, sposobnog čovjeka pretvorio se u malo bespomoćno dijete koje je u svemu trebalo pomoć. Na kraju je ležao u krevetu kao mali zavežljaj i niti je jeo, niti pio. Kad bi mu se neko obraćao, samo bi malo podigao obrve. Moja rodica je došla u posjetu i otac je pokušavao da nešto kaže svojoj velikoj sestri Karin, rodici moje mame. Pošto ga nismo razumjele, teško je otpuhnuo. Šta je ostalo nerečeno? Šta je to ponio sa sobom u grob?

Dugo sam razmišljala kako zdravstvo tretira stare. Pokušavali su da liječe tijelo, kada je on mentalno prošao sve mogućnosti da se povra. On je umirao. Nisam mogla vjerovati kad su mi rekli da će ga prevesti u bolesnički dom. Nazvali su mamu iz općine i rekli joj: "Zovemo Vas da vam kažemo da će se Lindstrom prevesti u bolesničku kuću". Nazvah Odjel bolnice i upitah kakva je to organizacija, pošto mi je ljekar obećao da će otac moći ostati u bolnici preostalo vrijeme. "Odlučili su u viziti da će ga prevesti do bolesničkog doma", bio je odgovor. Molila sam da razgovaram sa ljekarom i upitah je li otac zaista sposoban da podnese transport. On je umirao. "Nema dovoljno kreveta", odgovori ljekar. Ja primijetih da on neće zauzimati krevet više od 24 sata i dodadoh: "Ne mogu da vidim opravdanost u to-

me što mu nastavljate davati kapi šećernog napitka i istovremeno ga bodete injekcijama inzulina za dijabetes. On samo zapada u gore stanje. Za mene je humanije okončati svu terapiju koja samo produžava život. Ja vidim da on umire bez ikakve nade, a i sam nije želio nikakav tretman. Najvažnije je da umre u miru i dostojanstveno."

Stao je. Neko je spomenu to nespominjano ime. Smrt. Odjednom je sve bilo prazno oko njega. Obično je uz njega bilo medicinsko osoblje koje mu je stajalo na usluzi, ali sada je izgledalo kao da je neko povukao crtu oko očeva kreveta. Smrt koja se dešava svakodnevno u bolnici ne smije postojati. Nema smrti! Bilo je to magično razmišljanje. Ako se pretvaramo da je nema, onda je i nema.

Otac je umro u jednom dahu. Mi, koji smo sjedili oko njega, mama, Johan i ja, držali smo dah na isti način i čekali da on izdahne, ali tog posljednjeg daha nije bilo. Odjednom je došao kraj. Dežurni ljekar je došao i konstatirao smrt. Otac je ležao u miru u bolesničkom krevetu. Nije ga više bilo, njega koji je pružao tako mnogo topline, radosti i poštovanja. Bila sam zahvalna što sam mogla biti s njim u njegovim posljednjim trenucima. Pratila sam svaki korak, svaku fazu u neumoljivom lutanju iz života. Bio je to tužan posao. Svako pogoršanje budilo je u meni mnogo suosjećanja, ali žalost nije bila paralizirajuća. Nosila sam ga u meni, kao unutrašnju sliku koja je uvijek bila tu. Kako bi on rekao i učinio? Pa, on bi rekao: "Mali prijatelju, radujem se što si došla! Šta imaš na srcu?!"

Kad neki bliži rođak umre, desi se nešto i samom čovjeku. Mnogo uspomena uskrсне, naročito iz vremena kad sam bila mala. Otac je čitao bajke. Očev šešir me zaštitio od zle vještice. Otac je pravio smiješne stvari. Prvi put sam s njim išla u kino. On je nalazio čudesna rješenja za sve probleme. On je iznalazio zabavne komentare kad bi iskrsla neka zategnuta situacija. Bio je socijalna osoba, čemu je i mene naučio, prenio na mene. Raz-

mišljala sam, također, i o posljednjem zajedničkom putovanju. Poveo me sa sobom u Blekinge, njegov rodni kraj. U Karlskruni sam osjećala da se životna priča završava. Bila je predivna ljetna sedmica. Hodali smo po otočićima. Otac, koji je još onda bio star i trapav, plašio se da ne izvrne nogu na stijenama i kamenim pločama. Odmah bi se našli ljudi koji bi mu pritekli u pomoć. Pričao je o svojoj nani, koja mu je pružala utočište kad je bio mali i tužan. Pričao je o svom ocu, koji mu se stropoštao na njegove ruke umirući. Djed, koji je bio veseo i koga su svi mladi voljeli, imao je 50 godina kad je umro. Otac je stigao napuniti 78 godina i tačno kao i njegovog oca svi mladi su ga voljeli.

Za vrijeme rata mnogo puta sam razmišljala o smrti, također i o svojoj. Nisam se bojala umrijeti ni tada, kao ni sada. Mnogo puta, najviše u Sarajevu, bilo je opasno. "Tražiš li senzacije, tamo dolje," pitali su mnogi pomalo maliciozno. Ne, nikad nisam trčala za senzacijama, one su nalazile mene. Moj strah se ne odnosi na ličnu smrt, već strah od napuštenosti i razočaranosti. I ako sam išta naučila za vrijeme rata, to je upravo da nikada ne treba odustajati, nikada se ne razočarati, stalno se susretati sa ljudima. Kad je u pitanju moja fizička smrt, vjerujem da postoje izbrojani dani. Kad vrijeme sazreli, onda će i doći smrt. Ne bojim se naročito toga. To ne znači da sam glupa, da se smatram manje-više besmrtnom. Radi se o tome da sam svjesna da će smrt jednom doći i desit će se kad se desi.

Jordanski kralj Husein je u jednom intervju ispričao priču o smrti. Bio jednom jedan čovjek koji je pokušavao izbjeći smrt. Smrt se dogovori sa čovjekom da će ga sresti jednog dana. Čovjek se uplaši i pobježe na svom konju. Jahao je danima i noćima, dok nije uspio izmaći smrti. Upravo onda se pojavila smrt čekajući na njega: "Ovdje smo se trebali sresti!"

Možda priča znači da imamo određeno vrijeme, ali ne znamo kad će to biti.

REFRAKTURA

Bilo je teško vrijeme. Očeva smrt i pokop. Uznemirenost u roditeljskoj kući i pokušaj da pomognem mami da se sredi. Neizvjesnost ekonomske situacije zaposlenja. Željela sam se najradije vratiti dolje poslu koji sam imala u ratu, čak i ako to ne bi bio posao unutar WHO-a, ali moje zdravlje nije bilo dovoljno dobro. Pluća nisu funkcionirala, a i s nogom se dešavalo nešto čudno. Kao da sve nije bilo na svom mjestu. Pokušah to prodiskutirati sa mojim ortopedskim hirurgom. Međutim, on samo odmahnu. Na putu iz bolnice okliznuh se na ledu i iskrivih malo nogu. Nisam čak ni pala. Odmah se pojavi goruća, vruća bol u nozi. Isti lom, isto mjesto i odmah sam mogla hodati njom. Otišla sam na voz uputivši se na jedan sastanak. Služba zove, zar ne? Pa, tako to izgleda. Ustajući poslije sastanka izvrnu se noga i skoro da sam se onesvijestila od bola. Zamolih da mi pozovu taksi i ponovo se zaputih u bolnicu u Danderydu. Zašto ne odoh u bolnicu u Huddingeu? Onda bi moje muke, možda bile skraćene?

Biti pacijent i biti doktor je veoma specifična situacija. Nikakve normalne relacije pacijent-ljekar nisu funkcionirale. Prvo što me upitao moj muški kolega bilo je jesam li još uvijek zdravstveni savjetnik u Zavodu za zdravstvo. Kakve je to imalo veze, pitala sam se, ležeći na kolicima sa strašnim bolovima u prelomljenoj nozi. Rekoh da je u pitanju prijelom. Koje li greške? To ne bi smio govoriti pacijent? Uslijedila je osorna replika o tome kako sam ja uopće znala da se radi o prijelomu. Mislila sam da sam prepoznala bol. Bila je u pitanju ista povreda supinacije, kad sam iskrivila nogu. "Da, ali noga nije slikana!", reče

sve više iritirani ortoped. Bilo je potpuno jasno da me smatrao nepopravljivim pacijentom. Uputiše me na rendgen što se pretvorilo u dugo čekanje, kako rendgena, tako i odgovora. "Prijelom metatarsale Vdx", reče doktor. "Dobit ćeš elastični povez i možeš ići kući!", reče izlazeći na vrata. "Jaha", rekoš sa prizvukom desperacije, "dolje u Jugoslaviji dobila sam gips". Onda se on okrenu i reče zajedljivo: "U Jugoslaviji da, ali ovdje se to ne radi". Sa naglaskom na "ovdje", bila sam pred izborom da se svađam i budem težak pacijent i zahtijevam gips ili da prihvatim. Ako ne bude dobro, mogu doći ponovo, mislila sam. Prihvatih elastični zavoj. Nisam htjela ništa za smirenje bolova jer sam smatrala da mi se zavrti u glavi od tablete. Bol se umirila, ali nije nestala jer je razlog boli postojao i dalje - prijelom koji nije imobilisan. Nikad i neće biti sa elastičnim zavojem.

Kako sam dospjela u ovu situaciju? Šta me navelo da prihvatim osorno i arogantno ponašanje nesposobnog doktora, što će se pokazati kasnije? Uobičajeno, ja sam sposoban doktor, ali sada su vladali psihološki mehanizmi u meni. Osjećala sam se izbačenom iz kolosijeka i nisam imala snage svađati se, pa čak ni tražiti svoje pravo.

Ortoped reče da ću se smjeti oslanjati na nogu. Uopće nisam mogla, jako je boljelo. Poslije dvije sedmice nazvala sam kolegu kome sam se prvo obratila kad sam se vratila u Švedsku. Nisam imala povjerenje u onog arogantnog i nesposobnog doktora u bolnici u Danderydu. Ispričah mu da sam imala refrakturu. Ona prva fraktura nije nikad zaliječena već se razvio jedan "lažan članak". Dobih pitanje: "Čezneš li za gipsom?" Nisam vjerovala svoji ušima. Željela sam savjet i pomoć za nogu. Poslije dvije sedmice bilo je jasno da je noga gora i da elastični zavoj ne odgovara. "Čezneš li za gipsom?" Tako sam se naljutila da su riječi ostale zaglavljene u grlu. Ponovo izbačena iz kolosijeka.

Moram potražiti trećeg ortopeda koji mi može pomoći. Raspitivala sam se i dobih prijedlog za jednog ortopeda u Karolin-

skoj bolnici. Poznavala sam ga, jer smo nekad davno pohađali zajedno jedan kurs. Zakaza mi vrijeme za pregled i obeća mi da će obezbjediti rendgen snimke iz bolnice u Danderydu. Slike nisu poslali iz bolnice. Morao me poslati na novi rentgen. Ponovo sati čekanja. Sa rendgen snimcima u ruci, reče da ne izgleda tako opasno, ali da će staviti gips u svakom slučaju. Bila sam zahvalna što ću na kraju dobiti gips. Dobih i potplatu tako da sam mogla hodati. Mislila sam da će se ovaj put mala jadna noga zaliječiti prije negoli stanem na nogu. Poskakivala sam na štakama i nisam se oslanjala na nogu četiri sedmice. Sve sam bila tužnija i neutješnija. Jedan jeziv period. Kad sam pokušala spustiti nogu na pod poslije mjesec, osjetih kao da je nešto pucketalo unutra. Ista žareća bol kao i ranije. Fraktura nije bila zaliječena. Sada sam pala u očaj. Jedna od mojih prijateljica je slučajno nazvala isti dan. "Ja poznajem jednog doktora koji je dobar za noge. Zove se Ibrahim Turani i radi u bolnici u Huddingeu." "Mogu li dobiti broj telefona", vikala sam. Nazvah dr. Turana i ispričah mu o mojim tegobama. On postavi dijagnozu još preko telefona. Reče: "Ti imaš Džonsov prijelom, on se ne može zaliječiti konzervativnim tretmanom (čitaj gips) već se mora operisati. Da si odmah došla do mene u bolnicu, liječenje bi potrajalo šest sedmica." Osjetih neizmjereno olakšanje i istovremeno jaku srdžbu. Zašto to nisu znali ona trojica švedskih ortopeda? Zašto su se ponijeli arogantno? Zašto nisu imali nimalo poniznosti? Njihovo neznanje me koštalo šest mjeseci, od kojih tri bez ikakve plaće. Spasio me samo neki višak od imovine poslije oca.

Džonsova fraktura je specifična, ali dr. Turan reče da on ima više takvih operacija u sedmici. Najviše njih je bilo poslije grešaka kolega. Moju frakturu su pogrešno dijagnosticirali, prvo u Zagrebu, zatim u Norrteljeu, poslije u Daderydu i posljednji put u Karolinskoj bolnici. Ali, napokon sam dobila savjesnog doktora s kim mogu razgovarati, sposobnog, profesionalnog i po-

niznog. Nije me odbacio kao glupaču ili kao ljutu ragu. Tri dana poslije ležala sam na operacionom stolu. Frakturu su namjestili tako da se mali dijelovi nožne kosti smjeste na pravo mjesto, ranu su zašili i još jedan gips na nogu. Kad sam nakon izvjesnog vremena skinula gips, zaprepastila sam se. Noga je izgledala kao pačija. Mišići su atrofirali. Docent Turan je preuzeo brigu, kako o meni, tako i o nozi. Kombinirao je veliko profesionalno znanje sa saosjećajnošću. Zračio je toplinom i empatijom, iako nije bio čovjek velikog imena. Razumio je o čemu sam govorila kad sam pričala šta sam doživjela i vidjela u ratu. Njegovo porijeklo ga je naučilo toj gorkoj realnosti. Bio je iz Kurdistanana.

Zašto me nisu ranije slušali kad sam govorila o različitim simptomima? Ima li neke veze između činjenice da sam ženski ljekar i ne potpuno nepoznata, a oni muški ljekari, ali ne tako poznati? Jesu li nesvjesni mehanizmi djelovali? Jedan drugi aspekt. Ja sam slučajno bila ljekar. Znala sam kako ću postupati i tražiti liječenje. Ali kako je drugim ženama, naročito sredovječnim i starim? Šta se dešava s njima poslije loših ispitivanja i pogrešnih dijagnoza?

Biti ljekar i doživjeti da budeš pacijent znači biti ponizan. Da su uloge zamijenjene, čovjek ne shvata prije negoli i sam bude pacijent. Počeh uviđati da se umnogome radi o moći. Ja sam uvijek pokušavala motivirati svoje pacijente, objašnjavati i pridobiti ih da prihvate moje zaključke, osluškovati postoji li sumnja u moje stavove. Samo zanimanje daje moć. Može li biti da je moć tako podmukla da je čovjek nije ni svjestan? Sada sam još jedanput osjetila šta znači švedsko zdravstvo. Uvjerena sam da ako želimo imati jasnu situaciju u zdravstvu, prisiljeni smo da prihvatimo pacijente kao ravnopravne partnere. Pacijenti su naši potencijalni potrošači. Osim toga, svi smo mi potencijalni pacijenti.

Sa stajališta ratnog zdravstva, naravno da je moja povreda bila banalna, ali ne toliko da me izbací iz borbenih redova, da

upotrijebim vojni termin, više od godine. Ljudi su pitali kako sam izdržala tako dugo vremena biti kod kuće. Odgovor je da sam imala mnoge telefonske kontakte, pokušavala sam se održati mentalno i molila sam ljude da mi dolaze kući. Bio je to način da se održim. Izlazila sam i držala predavanja. Susreti sa ljudima su bili važni za mene. Bila to neka vrste oblika preispitivanja moje lične situacije svaki put kad bih predavala. Uvijek se pojavljivala nova misao, nova ideja ili neki aspekti o kojima nisam prije razmišljala. Bila sam aktivna. Fizička neaktivnost je bilo mučenje. Jedna godina sa štakama dovodi do promjene u tjelesnoj konstrukciji i kondiciji. Treba dugo vremena da se čovjek vrati u normalu.

Bilo je potpuno jasno da neću moći ići više u bivšu Jugoslaviju. Bila sam prisiljena da razmišljam o svojoj budućnosti a nisam bila sigurna kakve mogućnosti postoje u Švedskoj. U proljeće sam tražila posao, ali nije ništa bilo od toga. Nisam samo posao tražila, tražila sam i bazu za svoj život, budući da sam osjećala da sam izgubila tlo pod nogama, ne samo zato što sam krivo stala, nego zato što nisam znalo tačno gdje bi se skrasila. Sve stare brige iz Zavoda za zdravstvo ponovno isplivaše, možda najviše zahvaljući mom vjerovanju da ću se moći dogovoriti s njima, ali nisam, uprkos svim potpisanim ugovorima. Morala sam uvidjeti ovog proljeća da se mora ići dalje, uprkos tome što neke stvari neće nikad biti okončane. Nije to isto što i negirati stvari. Bol od nerazjašnjenih problema ostaje i dalje. Psihološki mehanizam "negiranja" dovodi do toga da čovjek ne osjeća strah i bol.

Nisam se osjećala dobro, ni fizički ni psihički, ali sam shvatile da trebam napraviti dogovor sa WHO-om. Ne bi to bio WHO-ov projekt sa protezama ili psihosocijalna terapija već "clearing hous", funkcija povezivanja i organiziranja poslova u snabdijevanju vakcina, lijekova i opreme.

PONOVO U KOPENHAGENU

Vratila sam se u Kopenhagen na Dan švedske zastave 6. juna 1994. godine. Još sam išla na štakama i možda sam još trebala ostati na bolovanju, ali nisam mogla izdržati biti besposlena. U Kopenhagenu sam počela raditi na ne baš ugodnom zadatku, na ispitivanju poslova u vezi s protezama, koji je vodio jedan saradnik u WHO-u. Bili su veoma kritični prema načinu na koji je cijelo rukovodstvo tretiralo tu stvar. Svima je bilo jasno da je WHO-ov saradnik zloupotrijebio svoj položaj u organizaciji, ali kritika se odnosila na to kako je rukovodstvo reagiralo, bolje rečeno nije reagiralo, na ovaj problem još kad se prvi put počelo šušcati u februaru 1993. godine. Nije se radilo o tome da se nađe žrtveno janje i protjera što je moguće brže, već da se nađe odgovor na pitanje kako će WHO tretirati ovakvu vrstu pitanja u budućnosti. Imala sam sreću da sam zadržala sve papire za sve što sam uradila na projektu. Jedan sumoran početak mog službovanja u Kopenhagenu.

Moj novi šef je bio Rus, dr. Litvinov. Ranije je radio u Ženevi u Glavnom uredu i bio asistent generalnog direktora. Stari Sovjetski savez je uvijek imao jedno važno mjesto kao što je zamjenik generalnog sekretara. Ovaj čovjek je bio interesantna mješavina starog autoritativnog režima, ličnog ponašanja na granici cinizma i čovjeka mehkog srca. Osim toga, imao je silnu ličnu kontakt mrežu, što se tiče saznanja o tome šta se dešavalo u cijelom Sovjetskom savezu, a iznad svega i "kulturne kompetencije", što je bilo od neprocjenjive vrijednosti za Asvalla. Litvanov je uvijek išao sa Asvallom na putovanja po bivšem Sov-

jetskom savezu. Brze promjene poslije raspada Sovjetskog saveza nisu samo značile da su došli novi ljudi u ministarstva, već i načini na koji je Litvanov pokušavao naći vezu između starog i novog, a možda da i ne zna krajnji rezultat. Raspadom Sovjetskom saveza bilo je ukinuto i mjesto u Ženevi. Dr. Litvanova su zvali nazad, kući u Rusiju, ali se on nije vidio u ruskom Ministarstvu zdravstva. Asvall mu ponudi mjesto u WHO-u u Kopenhagenu, sa zadatkom da vodi brigu o kontaktima s Rusijom i svim ostalim "novim" državama. Bilo je interesantno posmatrati kako se odnosio prema vlastodršcima novih zemalja - kako je ponekad zapadao u velike sovjetske fazone, ali je najčešće uspijevao naći balans u odnosima sa novooslobođenim zemljama. Imala sam kancelariju do Litvanove i mogla sam osjetiti "vibracije" kad nisu funkcionirali odnosi i kad jesu. Ponekad su se moćnici sovjetske imperije odnosili prema njemu sa zadržkom, ali dr. Litvanov je bio jedini koji je otvarao vrata za ulazak u WHO-a sistem. Moj šef je predstavljao tipičan primjer kada se zemlje oslobode svog "stranog bijelog gospodara", ali su još ovisne o njemu. Trebalo je mnogo finesa da bi se izbjegle mučne situacije. Primijetila sam da je dr. Litvanov imao tu sposobnost, što je mnogi drugi u WHO-om uredu, koji su također dolazili iz bivših imperijalističkih zemalja, nisu imali.

U okviru "Clearing house" trebala sam raditi sa medicinskom opremom. Sve što je trebalo da bi se opremila mala poljska bolnica, zdravstvena stanica ili najjednostavnija ambulanta. Dobih zadatak da napravim spisak potrebnog materijala za opremanje zdravstva na različitim nivoima. Univerzitetske klinike nisu ulazile u zadatak. Trebalo je pokušati sagledati strukturu zdravstva u zemlji. Koje kompetencije postoje na različitim nivoima i koja oprema je bila neophodna za planiranu zdravstvenu djelatnost. Materijal koji se odranije nalazio jednostavno je nestao. Nije bilo lahko reći gdje je otišao, ali ga nije bilo. Ostale su samo polusrušene zgrade. Polusrušene klinike

bez bilo kakve opreme. Veoma mnogo medicinskog osoblja je napustilo svoj posao koji je bio potplaćen i otišlo na druge poslove. U toku je bio "odliv mozgova" iz cijelog zdravstva u svim zemljama bivšeg Sovjetskog saveza. Jedan primjer. U Džordžiji je Svjetska banka ušla sa ulaganjem u zdravstvenu strukturu i imala je primjedbe na broj ljekara. Smatrali su da je bilo previše ljekara i da se plaće moraju povećati; zbog toga je trebalo otpustiti jedan broj ljekara. To je značilo enormno gubljenje resursa, a, osim toga, sistem se gradio na konceptu ograničenog plaćanja. Obrazovni nivo, možda i nije bio uporediv sa zapadnoevropskim, ali je možda bilo isplativije dodatno obrazovati ove ljekare nego ih otpustiti. Ljekari su bili potrebni.

Smatrala sam da je medicinska oprema ovisila umnogome o vrsti zdravstva koju se željelo imati. Kad sam upitala Litvanova primijetila sam da on nije razmišljao na takav način. Nije bio spreman na to da ću se interesirati o ciljevima zdravstva, željenoj strukturi i cijeni svega toga. "Napiši spisak", bio je odgovor. Drugim riječima, tradicionalan način pomoći: WHO pomaže sa slanjem nekih stvari koje možda neće imati upotrebu ili se neće znati upotrijebiti ili ih neće biti moguće upotrijebiti zbog nedostatka struje, vode, itd. Bilo je interesantno raditi na zadatku i bilo je lahko napraviti spisak potreba za rad jedne ambulante sa ljekarom opće prakse i medicinskom sestrom. Ali, bilo je to kao sa Alisom u zemlji čuda, kad je Alisa upitala strašilo kojim će putem skrenuti, a on pitao kuda je kre-nula. Kad ona odgovori da ne zna, reče mačka da onda nije ni važno kojim će putem. Tako je to bilo i u WHO-u. Nije se znalo koji se cilj imao te nije ni bilo važno koja će oprema biti.

Posao mi je pružio mogućnost da sagledam koji je politički značaj imalo zdravstvo za vlastodršce. Ako se stanovništvu uskrati zdravstvena zaštita i djeci ne obezbijedi vakcinisanje, onda to postaje politički problem. Zapadni političari još nisu shvatili koje značenje ima pomoć u razvoju zdravstva na primarnom

nivou. Međutim, to su shvatili Japan, Iran i Turska koji su veoma mnogo uložili u zdravstvo u, između ostalih, novooslobođenu zemlju Kavkaz u centralnoj Aziji. Bilo je i mnogo drugih, prije svega dobrovoljnih organaizacija, koje su mnogo pomogle u novom tipu programa. Pokušala sam podstaći i švedske političare, ali čini mi se da nije bilo odjeka. Vjerovatno nije bilo interesantno i primamljivo za javnost ulaganje u program vakcinacija i autoklava u, naprimjer, Uzbekistan. (Autoklav je vrsta parnog kuhala gdje se sterilišu instrumenti). Stanovništvo koje je zdravo i ima pristup zdravstvu u slučaju potrebe čini važan faktor političke moći. Zašto se nije ulagalo u aktivnu pomoć da se razviju kompetencije i stvori funkcionalna zdravstvena struktura? Jedna izgubljena prilika za švedsku stranu. Nije se moglo reći da je Švedska otišla mnogo ispred drugih. Ali, kao što sam rekla, spisak opreme od igle do lokomotive za postkomunističko zdravstvo sam napravila, sa pratećim PM o zdravstvenoj strukturi.

Sjedila sam u Kopenhagenu, a moje srce je još bilo dolje u bivšoj Jugoslaviji. Ljudi su zvali i pitali za mene. Delegacije su dolazile u posjetu iz Hrvatske i Bosne i bilo je fantastično ponovo sresti te ljude. Željela sam ići dolje i završiti moj zadatak na neki način. Zamolih za "Medical clearance" i pregledah se u danskoj bolnici zbog astme. Moj danski kolega reče: "Ne". Ni noga nije bila dobro. Definitivno sam bila odbijena.

WHO je trebao napraviti jednu publikaciju o ratu u bivšoj Jugoslaviji. Zamoljena sam da napišem jedan članak o svojim iskustvima. Kao osnovu upotrijebih moja lična iskustva, a dijelom izvještaje Mazowietskog. Članak se vrati sa komentarom Odjela za koordinaciju da se tako ne može pisati. Bilo je pretjerivanja. Naprotiv, argumentovah, članak je bio veoma friziran. Nema nikakvog pretjerivanja, budući da su se ona očistila još davno u UN-ovim izvještajima. Ali, to što sam ja napisala nije odgovaralo teroriji izjednačavanja krivice (svi su isto dobri i svi

su isto loši). Rukovodilac Odjela za koordinaciju jasno je zauzela prosrpski stav u postojećim konfliktima. Nisam znala da je to bilo zbog njene privatne situacije – ona je očekivala bebu sa jednim Srbinom - što je upravljalo njenim djelovanjem, ali je bilo bolno kad je cenzurisala činjenice koje nisu odgovarale njenom shvatanju stvarnosti. Cijela stvar oko članka se graničila sa malim lažima i nerazumijevanjem. Odustadoh od borbe da se članak publicira u specijalnom WHO-ovom dokumentu, koji je koristio za statistiku od 1989. kada rat još nije bio ni počeo.

Bilo je teško prihvatiti da su se moja shvatanja, i iskustva i istina odbacile kao pretjerivanja i beznačajna. Svi izvještaji i sva dokumentacija Mazowietskog, koji je bio specijalni izaslanik generalnog sekretara, odbačeni su također u isti koš. Nije bilo šanse da raspravljam sa ovom ženom koja je odlučno tvrdila da je isto mnogo srpskih žena bilo silovano od Muslimana i Hrvata. Bila je to moja granica shvatanja kako se mnogo nasilja čini nad istinom. Doduše, bilo je nasilja na svim stranama, ali sistematsko čišćenje sjeverne Bosne, a poslije i istočne Bosne nije imalo ekvivalent na drugoj strani. Godinu kasnije, 1995. i Mazowietski će dati ostavku poslije UN-ove pasivnosti u slučaju pada Žepe i Srebrenice.

Dakle, dala sam ostavku na službovanje u WHO-u u ljeto 1994. godine poslije ove konfrontacije. Bilo je to ispod svakog nivoa. Mazowietski je bio na daleko višem položaju i on je dao ostavku. Šta će se desiti ako svi mi koji se borimo za ljudska prava i nacionalna prava odustanemo od angažmana? Ne, nikad ne smijemo odustati, čak kad je otpor veliki, ali ponekad treba promijeniti taktiku. Što sam ja i uradila. Uvidjela sam da se borba ne može voditi unutar organizacije, već izvan nje.

Za vrijeme ljeta imala sam velikih problema sa operisanom nogom. Oticala je. Osteosintetski materijal je oštećivao kožu i imala sam osjećaj da je noga visila. I užasna vrućina tog ljeta je

sigurno doprinijela tome. Uspostavih kontakt sa dr. Turanom da bih dobila dijagnozu. Smatrao je da bi se osteomaterijal mogao odstraniti. Ponovo sam se našla na operacionom stolu. Ponovo dobih osjećaj da sam bespomoćna i da se neću snaći. Osjećaj biti pacijent. Moja dva vjerna druga su došla u ponovnu upotrebu, obje štake. Bilo je to ponovno opominjanje da moram naći posao na kojem ću moći iskoristiti moja znanja i iskustva uprkos mojoj fizičkoj ograničenosti. Budućnost u WHO-u je bila sve manje privlačna.

U Švedskoj je Zavod za zdravstveno osiguranje tražio ljekara. Parlament je odobrio dodatna sredstva za povećanje broja ljekarskih mjesta. Nazvah Zavod u Štokholmu i upitah da li postoji li mogućnost da se razgovara o zapošljavanju. Nudili su zapošljavanje na pola radnog vremena. Odlično mi je odgovaralo zbog operisane noge i astme, a dalo bi vremena i prostora za držanje predavanja i ostalog. Istovremeno bih imala ekonomsku bezbjednost, što nije bilo beznačajno poslije proljetnih padova i uspona u ekonomiji. Dogovorismo se da počnem raditi u Zavodu kad se okonča ugovoreno vrijeme u WHO-u.

Učestvovala sam i sarađivala u nekoliko konferencija u WHO-u u jesen. Prilikom svake konferencije sam se frapirala amaterizmom s kojim su se odrađivale konferencije. Nije bilo određenog cilja, samo se odrađivala stalna aktivnost. Zategnutost i nervoza su bili upadljivi, a i strah je bio na zavidnom nivou. Ljudi su se samo brinuli o obavljanju svojih poslova. Zašto nisu prepustili organizacione detalje nekom profesionalnom aranžeru? Zašto se čovjek ne uči na svojim iskustvima od ranije? Ima li ikakvog načina da se skupe, sistematiziraju i obrade iskustva tako da se može ići naprijed. Da bi se jedna organizacija razvijala, od odlučujućeg značaja je postojanje fleksibilnosti u tretmanu teškoća. To očito nije bila snaga WHO-a.

Izbor regionalnog direktora se održavao u septembru. Asvall se ponovo kandidirao za još jedan mandat, što će značiti njegov

treći. Bilo je jezivo koliko je mnogo lukavstava, tako mnogo igara iza zatvorenih vrata. Na sceni su bile jake snage za imenovanje "ne-ljekara" za generalnog direktora. I prije su se vodile rasprave o tome, ali se nije uspjelo. WHO je u osnovi vodila zdravstvenu i medicinsku djelatnost i trebali su medicinske kompetencije u vođstvu. S moje tačke gledišta, imati ljekara za direktora nije bio aksiom, ali se više ticalo povjerenja i lakšeg pristupa organizacijama koje odlučuju. Diskusije o imenovanju su se najmanje odnosile na to ko bi bio najbolji za obavljanje posla, već iz kojeg dijela Evrope će biti, sada je sa sjevera, ili sada je iz zemlje Evropske unije, itd.

Ja sam, dakle, odlučila da se vratim kući da se ne bih pokušala vezati za neki posao unutar WHO-a. Imala sam osjećaj koji se može činiti smiješnim i staromodnim, ali se radilo o ponosu i časti. Željela sam se osjećati ponosnom zbog posla koji sam napravila i željela sam osjećati čast što sam mogla raditi u WHO-u. Ali nije bilo tako. Sve više sam osjećala da sam pripadala nečemu što nisam htjela. Moja odluka da se vratim kući je bila definitivna.

KRUG SE ZATVARA

Za Novu godinu 1995. bila sam ponovno kod kuće. Bilo je lijepo ponovno govoriti švedski. Na kraju sam postala bolesna od nemogućnosti upotrebe maternjeg jezika. Poslije određenog vremena osjećala sam se skoro glupom i gluhom. Male nijanse u opisivanju su se gubile u stranom jeziku, tako da su obavještenja postajala štura.

Dnevna ekonomija, vremenska prognoza i jutarnje novine bili su dio svakodnevnice ovdje u Švedskoj. Bilo je lijepo naći se u poznatom okruženju. Ali, nešto se desilo u Švedskoj. Nasilje se povećalo – brutalno besmisleno nasilje. Isto tako, čini mi se da je postojala čudna nemoć protiv nasilja, koja se mogla shvatiti kao pasivnost. Svakodnevno se moglo pročitati u novinama o omladini pogođenoj brutalnim ubijanjem. Nacistički simboli su isplivali ponovno. Činilo se da političke ekstremne grupe s jasnim fašističkim idealima privlače mlade. Lično sam bila preosjetljiva na sva ispoljavanja nasilja. Čak nisam mogla jesti ni meso! Krvavi biftek bi se prevrtao u mom želucu. Vidjela sam previše toga.

Na proslavi pedesetog rođendana Lennarta Koskinena slučajno sam srela više žena koje su izražavale istu zabrinutost zbog povećanog nasilja. Počele smo razgovarati šta bismo mogle učiniti kako bismo pokušale spriječiti nasilje a, iznad svega, spriječiti profitiranje na eksploataciji nasilja ovdje kod kuće u Švedskoj. Agneta Brunius, Christina Festin, Berit Gullberg, Madeleine Leijonhufvud, Gunilla Wirstrom i ja smo odlučile da

zajednički organiziramo simpozij o nasilju. Pretpostavljale smo da ima više njih koji su reagirali zbog pasivnosti i slavljenja nasilja koja su često dovodila do slatke simbioze u noćnim grozničavim ubistvima, silovanju, incestu i pljački. "Zbogom oružju – Ljudska snaga protiv nasilja!" Postala je naša parola. Radile smo sa zadovoljstvom na pripremi simpozija i naš proglas o osnivanju pokreta u borbi protiv nasilja imao je odjeka. Željele smo pokazati da nasilje pogađa sve u društvu, kao posebne individue, ali također i kao članove u različitim porodičnim odnosima, na radnom mjestu i u slobodno vrijeme. Svi su ovisni o nasilju, direktno ili indirektno, bez obzira na godine života. Mi, "tete sa tašnicama", bile smo uspješne poslovne žene u svojim pedesetim godinama, koje su se umorile od macho slavljenja nasilja.

Jedan književnik koji je i sam zaradio značajnu svotu novca na svojim iscrpnim opisima nasilja reagirao je predatorskom reakcijom i napao nas je u jednim od večernjih novina čija se prodaja zasniva na vatrenim člancima. On je smatrao da smo mi skup bogatih žena više klase sa Ostermalma, koje su se posvetile zarađivanju novca na nasilju. Ne prevrći čamac u kojem i sam sjediš! Ili da se psihološki izrazim: Šta A kaže o B, više govori o A nego o B! Samo nas dvije smo stanovale u Ostermalmu i svi uzdahnuše da bi im bilo čast da je ono "bogat" bila istina. Interesantno je kako su drugi muškarci, kojima je, očito, imponirao njegov prilog, reagirali. Prihvatajući njegova razmišljanja odustajali su od saradnje sa nama pošto se "mnogo toga negativnog napisalo o nama". S kratkim upozorenjem TV Kanal 1 je preskočio snimljenu emisiju o simpoziju, koja se trebala snimiti na videokasetu i naći se u školama. Lennart Koskinen napisa veoma dobar članak kao repliku na dešavanja. Interesantno je da su novine molile Koskinena da precrta neke stvari u članku – bio je prekritičan prema njihovom kritičaru. Osim toga, redakcija je odugovlačila sa izdavanjem članka.

Jedan od književnikovih saradnika ubrzano je pomagao u napadu na ove opasne tete koje su bile prijatnija njihovom lovištu. Ovaj pompezni čovjek je izjavio da bi mu bilo ugodno saradivati u jednoj TV diskusiji. Nervozni programski urednik nam naredi da dođemo. Prilikom ulaska u studio, Madeleine Leijonhufvud i ja smo napravile malu pauzu i odbile smo ući u studio u slučaju da nam ne dozvole da govorimo prve. Neka od iskustava su mi govorila da je ovaj čovjek volio čuti svoj glas i da nikad ne prestaje govoriti kad već počne. Šta se dogodilo? Madeilene i ja smo bile "naoružane do zuba" sa argumentima i kad je on počeo govoriti, odmah smo ga prekinule. Isprobao je svoj lični lijek. Tako se razljutio da je vikao "sveta gluposti" i izašao zalupivši vratima. Nažalost, to se nije snimalo, ali jedan TV kritičar u jednom od većih dnevnih novina je ljupko napisao da je rijetko imao priliku snimiti tako okrepljujuću i nadahnjujuću diskusiju.

Naš antinasilje simpozij je privukao ljude i naša poruka je dosegla javnost. Vrijeme je definitivno bilo zrelo da bi se reklo "Zaustavi i dokaži! Ne želimo više nasilja!". Osjećale smo se podstaknutim da nastavimo boriti se da se nasilje smanji – a iznad svega, isplativa eksploatacija nasilja u medijima.

Naravno da moj život u Švedskoj nije išao mirnim stazama. "Šta si mislila, stara?", bili su sinovljevi lakonski komentari. Činjenica je bila, međutim, da se psihički pritisak smanjio drastično. Posao u Zavodu zdravstvenog osiguranja je bio prijatan i bilo je lijepo vratiti se u Rinkeby. Bio je to jedan krug koji se zatvorio poslije dvadeset godina. Mnogo se toga desilo tokom ovih godina. Distanciranja su se povećavala vremenom. Razlike su bile veće. Različitosti veće. Zamislite da smo u Švedskoj mogli njegovati različitost i raznovrsnost. Na engleskom se to zove "diversity" i u SAD-u je ona postala počasna riječ. Preduzeće koje može rješavati "diversity" pokazalo se da ima veću kreativnost i fleksibilitet i zato se razvija bolje nego ona preduzeća koja su ukliještena u stare kalupe. U Štokholmu je svaki

peti stanovnik rođen u drugoj zemlji. Zašto nastavljamo zatvarati oči i praviti se kao da je još stari Sorgarden u pitanju? Rinkeby pokazuje nešto sasvim drugo. Ako nastavimo da negiramo stvarnost, stvorit ćemo društvo koje zahtijeva istovrsnost i glu post umjesto da prihvatimo i negujemo različitosti i raznovrsnosti. Zahtjev za istovrsnošću bila je politička parola ženskog pokreta i zapao je u ćorsokak upravo zbog toga, prema mom mišljenju. Cilj je trebao biti ista vrijednost uprkos različitosti.

Bilo mi je prijatno kod kuće u Švedskoj, a i atmosfera na poslu je bila olakšavajuća (što je bilo u suprotnosti sa efektivnim poslom). Našla sam samu sebe kako se smijem na zajedničkoj kahvi. Davno sa doživjela da se opuštajuća radost može kombinirati sa poslom. Isto tako, davno je bilo kad sam dolazila kući sa posla, a da nisam smrtno umorna od naprezanja i da nisam imala snage osim da apatično zaronim u stolicu ispred TV-a. I sada sam bila umorna, ali na jedan prirodniji način, poslije normalnog radnog dana sa dugim putovanjima na posao i sa posla. S vremenom je počeo funkcionirati svakodnevni život – pomiješan posao sa mnogim drugim angažmanima i kontaktima sa djecom, mojom mamom i drugim rođacima i prijateljima.

Osjećala sam, međutim, da se nadvila zabrinjavajuća budućnost nad Švedskom. Naši društveni mehanizmi negiranja su se povećali. Javno se nije govorilo da svi ovi nezaposleni nikad neće naći novi posao, već se govorilo o ulaganjima u tržište radne snage. Industrija se razvijala, ali se nije zapošljavalo više radnika. Naprotiv. Nezaposlenost se širila i ljudi su se plašili da ne izgube svoj posao. Niko nije smio kritizirati. Bilo je apsurdno da niko nije govorio o promjeni strukture koja se desila u našem društvu, ali je to sigurno ovisilo o našem negirajućem pokrivaču, tako tipično za Švedsku, kojim smo bili pokriveni. Tečno se raspravljalo o isplativosti u zdravstvu i dječijoj i brizi za stare, ali takve djelatnosti nikad ne mogu biti "isplative" same za sebe. Zdravstvo i njega su konkretni dokaz društvenog vrednovanja

njenih građana. Nezaposlenost je pogađala nižeobrazovane žene, zaposlene u javnom sektoru. Sada izgleda da se jedan dio ubija radeći dok drugi sjede i javljaju se na biro rada. Ekonomske razlike još nisu velike kao u mnogim drugim zemljama, ali škrta ekonomska razmišljanja koja sada vladaju vode nas u pogrešnom pravcu. Uveliko je vrijeme da nađemo druge norme, sa humanizmom i etikom kao vodećim vrijednostima.

Politika prema Bosni u Švedskoj je bila u zastoju. Većina švedskih političara je dala zeleno svjetlo međunarodnoj lukavoj igri koja je bila u toku. Važilo je to kako za vladu, tako i za opoziciju. Svi su se držali pognuto pred problemom. Lično sam osjećala rastuću desperaciju, budući da se činilo kako se agresija isplatila više nego ikad. Srpska artiljerija je izbacila jednu granatu prema Tuzli pri kraju maja i jedan jedini pogodak je ubio sedamdesetak ljudi, većinom omladine i djece mlađih od dvadeset godina. Besmisleno i bezdušno. Šta se desilo? Uglavnom ništa. Jedan slabi protest iz UN-a, ali ustvari, sve je nastavljeno kao i dotad. Pokop mladih se obavio po noći da bi se izbjegla nova pucanja. Mjesto granatiranja je bio mali trg, gdje se omladina okupila da proslavi Dan mladosti.

Nastavila sam da se borim tako što sam pričala o tome što se događalo u ratu. Držala sam mnoga predavanja i pokušavala sam na neki način oživjeti lice i glas ušutkanim ženama u ratu. Uvijek je bilo interesantno sresti se sa ljudskim reakcijama i pitanjima. Također sam pisala članke koji su publicirani, ali uprkos tome što sam mogla doći do riječi u javnom razgovoru osjećala sam, ipak, da na neki način prelijevam iz šupljeg u prazno. Kad su me nazvali iz Međunarodnog odbora u parlamentu i rekli da sam planirana kao švedski kandidat za člana Komiteta za borbu protiv torture u Strazburgu, bila sam obradovana i iznenađena. Moj prethodnik na tom mjestu bio je ambasador Love Kellberg. Istovremeno je bilo časno biti njegov nasljednik, ali sam se osjećala, nesumnjivo, i malo podrhtavajuće. Zadatak

je bio da pratim kako različite zemlje u Evropskom savjetu izvršavaju Međunarodne konvencije protiv torture i drugih ponižavajućih ili uvredljivih ponašanja.

Bibi Anderson i drugi kulturni radnici koji su bili u Sarajevo osnovali su "Open Road to Sarajevo". Na jednom od susreta diskutirali su o potrebi stvaranja političke platforme da bi mogli provesti diskusije o ratu u Bosni u široj javnosti. "Open Road to Sarajevo" je odlučio da se bori politički. Obrazovali su novu partiju sa namjerom da dobiju mjesto u Evropskom parlamentu. "Sarajevolista" je bilo ime nove partije - Sarajevo je bilo simbol sretnog spajanja istoka i zapada. Cilj je bio da se pokuša ući u Evropski parlament da bi se na dnevni red stavila pitanja o humanizmu, ljudskim pravima i nacionalnim pravima na političkom planu. Osjećala sam potrebnim i važnim da budem član. Potrebnih 1.500 potpisa za obrazovanje partije bilo je uskoro prikupljeno. U nekoliko dana skupljeno je blizu 3.000 potpisa. Poslije toga vodila se diskusija o kandidatima za izbore. Prije negoli sam, više nego rado, prihvatila kandidaturu, raspitala sam se je li prepreka to što sam saradivala u "Sarajevolisti" zbog moje uloge švedskog predstavnika u Komitetu Evropskog savjeta.

U vrijeme formiranja "Sarajevoliste" desilo se nešto u švedskoj političkoj diskusiji o Bosni i bivšoj Jugoslaviji. Jedna živa debata pojavila se u medijima. Optuživani smo da smo huškači rata. Naime, smatrali smo da UN nije uspio ispuniti svoj zadatak da zaštiti Bosnu i da zato embargo na oružje treba ukinuti tako da se zemlja može sama braniti. Mnogi uvrijeđeni indiferentni dužnosnici koji su zastupali teoriju jedanake krivice svih zaraćenih strana bili su prisiljeni da priznaju boju – veoma interesantan fenomen razotkrivanja. Nesumnjivo je da smo uspjeli ponovo podići Bosnu na nivo političke aktivnosti, što je bio važan cilj. Poslije je bilo drugo pitanje hoćemo li ući u EU ili nećemo. "Šta može uraditi jedan čovjek u EU parlamentu?" često su

me pitali. Odgovarala sam da se jedna takva osoba može suzdržati od glasanja i tako stalno podsjećati EU parlament o ciljevima svog bitisanja u njihovoj sredini, naročito kad EU izgubi humanistički pogled i etičku dimenziju. Posljednjih godina mnogo toga se desilo. Detaljistička pitanja o trgovini su dominirala na štetu osnovnih pitanja o EU-u ulozi u sadašnjoj i budućoj Evropi.

U "Sarajevolisti" nismo imali nikakav veliki aparat na raspolaganju. Imali smo našu talentiranost, znanje i određene veze s kojima smo daleko dogurali, barem smo tako smatrali. Uprkos tome što je bilo teško stići sa obavljanjem svakodnevnih obaveza, bilo je veoma važno, interesantno, a ništa manje i poučno, biti aktivan u partiji. Bilo je veoma čudno što smo nazvani huškači rata, pošto je većina od nas bila poznata po proklamiranju drugih rješenja mimo rata kao sredstva rješavanja konflikata. Mi smo samo štitili pravo svake zemlje na odbranu. Naročito je Wilhelm Agrell, koji je čitav život posvetio pronalaženju mirovnih rješenja, bio izložen kritici.

Vjerovatno nisam bila jedina koja sam izražavala neku nadu kad su Carla Bildta izabrali za EU pregovarača u ratu. Nada je s vremenom splasnula. Ubrzo je izgledao kao "potrčko velikih momaka" i izražavao se odviše slobodno pred svjetskim TV kamerama. Trebao je naučiti od svog prethodnika i ambasadora Gunnara Jarring, koji je dobio epitet "Musslan" za vrijeme pregovaračkog zadatka. Bildt je dospio beznadežno u "Karpmanov triangel", koji sam opisala ranije. Strane su međusobno ovisne jedna o drugoj i ne mogu se osloboditi ako ne zamijene uloge. Bildt kao "čovjek od pomoći" optuživao je strane u konfliktu i time prihvatio "ulogu žrtve", tako što je agresivno osudio jednu od strana i nazvao je ratnim zločincem, te dobio "poziciju egzekutora". Biti kao posrednik "persona non grata" nije nikakav recept uspješnog napretka. Također je, naročito upitno bi li se pregovori trebali obavljati kad se "ratni zločinac" tretira kao je-

dna od strana koja ima isti politički mandat i isti status kao i ostale strane. Time se nagrađuje agresija.

Rat se nastavio u svom svom užasu. Spirala zla se izvijala na gore i sve se više žrtava pridruživalo onima koji su već umrli. Ispaljivanje granate na Tuzlu nastavljeno je sa novim napadima na Sarajevo koji su pokosili mnoge žrtve. Amerikanci, koji su već duže vrijeme odugovlačili sa odlukom o angažmanu u ratu, počеше pokazivati znake da žele preuzeti inicijativu. Kao i uvijek, postojao je američki unutrašnjopolitički motiv. Američki kongres je izglasao ukidanje embarga na oružje prema Bosni.

Srebrenica. Žepa. Kako se moglo desiti još jedanput? Nikad više se nije smjelo desiti! Svoju zabrinutost i nemoć dijelila sam sigurno sa mnogima. Sada je bio juli 1995. godine. Za razliku od novembra 1992. kad sam ja prva alarmirana o nasilju prema ženama u ratu, sada se na terenu nalazio NORDBAT. Napravili su hvale vrijedan posao kad su primali izbjeglice koje su dolazile u Tuzlu. I Sud za ratne zločine u Hagu, osnovan na inicijativu UN-a, radio je intenzivno na prikupljanju dokaza protiv ratnih zločinaca. Cio svijet je znao koji zločini se mogu počiniti u slučaju pada gradova. Kad se to desilo u proljeće 1992. u Prijedoru i Banjoj Luci i sjevernoj Bosni svijet nije znao ništa. Ali sada smo znali. Pa, ipak sve se ponovilo, ali ovaj put pred kamerama svjetskih TV kuća. Isti scenarij se odigrao ispred naših očiju.

Šta sam mogla uraditi za ove slabašne ljude? Pa, nisam mogla sjediti mirno i pretvarati se da se ništa ne dešava. Odbih da prihvatim vladinu šutnju, a bilo nas je više koji su na kraju reagirali. Odlučih da kontaktiram vladu, a prvo ministra vanjskih poslova i zamolim ih da preuzmu inicijativu za dobijanje dozvole za prikupljanje dokumentacije o izvršenom nasilju kojim su bili izložene izbjeglice. Nije bilo razvijenih " mehanizama" da bi se to moglo napraviti. Za početak sam računala na pomoć NORDBAT-a u Tuzli. Rečeno i učinjeno! Nazvah ministra inozemnih poslova, ali umjesto njega dobih ministra vanjske trgo-

vine Matsa Hellstroma koji je zamjenjivao Lena Hjelm-Walle-
na za vrijeme ljetnih odmora. Predstavih se i izrazih svoje miš-
ljenje da bi Švedska trebala pomoći izbjeglicama prilikom iz-
 laska iz okupiranih gradova. Uz pomoć NORDBAT-a na terenu,
 moglo se pomoći u prikupljanju dokumentacije za Sud u Hagu.
 Matts Hellstrom je smatrao da je ideja bila dobra. Obeća da će
 javiti nakon što obavi razgovore sa Ministarstvom vanjskih po-
 slova i Ministarstvom odbrane. Mora da me sretna zvijezda pra-
 tila tog dana, budući da je sve išlo kao po loju. Ministarstvo
 vanjskih poslova je reagiralo brzo na političku direktivu Hell-
 stroma i vlada je donijela odluku iste sedmice.

Sud u Hagu je obavijestio da bi rado zaposlio jednog ljekara.
 Zamoljena sam da napišem Curriculum vitae i napravim preg-
 led svojih ranijih iskustava o sistematskim silovanjima bosan-
 skih žena. Također sam pitana mogu li brzo raditi. Želja Suda u
 Hagu je bila da prihvatim posao na tri mjeseca i kao "stručnjak
 misije" odem u Tuzlu već isti dan. Nevjerovatno brz potez! Ni-
 sam mogla za jedan, odnosno isti dan sve srediti, ali sam za ne-
 koliko dana bila već u Tuzli, nakon jednog grozničavog posla u
 Ministarstvu inozemnih poslova. Profesor Ove Bring i švedski
 ambasador u Hagu Janaf Sillen, bili su od velike pomoći kao i
 Odjeljenje pravde u Ministarstvu inozemnih poslova.

Bio je veliki uspjeh da se silovanja u ratu napokon tretiraju
 kao ratni zločin i da se nisu mogla više odbijati riječima: "To se
 dešava u svim ratovima." Bilo je ohrabrujuće vidjeti da su is-
 trajna piskaranja o silovanju žena u ratu dala rezultat. "Stara,
 prava je sreća što si tako đavolski tvrdoglava – upravo kao na-
 na!", slijedili su komentari mojih dječaka. Tvrdoglavost moje
 mame dovodila me do plača, deranja i bijesa – zamisli da sam
 sada čula da sam ista mama! Sada sam mogla posmatrati njenu i
 moju tvrdoglavost kao pozitivnu osobinu. Moj moto je bio:
 Nikad ne odustati. Kap ne kopa stijenu svojom snagom već
 upornošću. Možda je isto i sa mojom tvrdoglavošću. Stalno se

vraćam – na neki način. Zamisli da dobijem priliku biti dio tima Haškog tribunala, da mogu doprinijeti da se rehabilitiraju ove obeščašćene, ponižene i opustošene žene i pokušam povratiti im njihovu ljudsku vrijednost i njihovo fizičko i psihičko zdravlje. Reći da sam bila sretna nije bila prava riječ, ali sam bila ispunjena nekom vrstom unutrašnje radosti zbog pomisli da je istrajni posao dao rezultat. Imenovanjem za "stručnjaka misije" za Haški tribunal bila je očita potvrda toga.

Vratila sam se u Bosnu. Ova čudna zemlja bila je istok i zapad. U njoj su živjeli kršćani, jevreji i muslimani. Zemlja koja je uspijevala stotinama godina trpjeti različite strane osvajače. Zemlja u kojoj se različitost i raznovrsnost tretiraju kao nešto razumljivo samo po sebi. Sada sam dobila priliku da krug zatvorim tamo. Napokon ću stići u Tuzlu, gdje sam bezuspješno pokušavala otići mnogo puta ranije. Čudno je kako se sudbina pobrinula da se vratim u rat, koji sam bila prisiljena napustiti prije skoro dvije godine.

Moja poruka je potpuno jednostavna, potrebno je naći način da se razgovara s ljudima međusobno u konfliktu, a ne da im se govori o konfliktu. Stvoriti jednu novu formu, a ne upotrijebiti više staru "sintaksu moći". Da bi se to realiziralo, potrebno je učešće i muškaraca i žena. Veoma je to teško sa ženama u ovim odnosima moći, tim više što su one prateći dodatak muškarcima. Zamisli da je pola žena! Lično ne vjerujem u one najzagriženije feministkinje koje smatraju da ćemo svi postati isti ako se provedu neophodne socijalne promjene. Razlike između muškaraca i žena su stvarne prednosti. Nažalost, moja generacija ima tendenciju vjerovanja da će sve biti dobro ako budemo iste kao muškarci. Ja vjerujem, naprotiv, u raznovrsnost, "diversity". Niti u prirodi niti među ljudima ne vjerujem u monopol. Suprotnost različitosti postaje glupost. Monokultura u prirodi dovodi do degeneracije brzo i svi postaju bolesni i sterilni.

Još jednom sam dospjela u rat, i to neće biti posljednji put. Ponovo sam doživjela ratno bezumlje i ratnu destrukciju. Istovremeno sam srela žene koje su se, napokon, usudile javno progovoriti i koje su svjedočile o nasilju kojem su bile izložene. One su junakinje u ratu. Ratu koji nema pobjednika već samo žrtve i gubitnike. Ali, previše je žena ušutkano zauvijek. One nisu ubijane samo fizički, već, također, i psihički.

Mi drugi moramo govoriti u njihovo ime. Ne smijemo nikad odustati!

BILJEŠKA O AUTORICI

Christina Doctare je postala poznata široj javnosti 1992. godine kada je svijetu skrenula pažnju na provođenje nasilja nad ženama u agresiji na Bosnu i Hercegovinu.

Kad od čovjeka očekuješ da bude muškarac je opis njenih doživljaja u zemljama bivše Jugoslavije gdje se susrela s ratnom stvarnošću radeći sa ljudima u izbjegličkim centrima i bolnicama, kao i s vlastodršcima i vojnicima.

Kao vođa WHO-ovog projekta rehabilitacije jednu godinu je putovala Bosnom i Hrvatskom. Njena slika o velikim organizacijama odiše pesimizmom jer njihova tromost i birokratizam otežavaju svaki humanitarni rad. Ali, susreti s ljudima punim snage i odvažnosti ulijevali su joj nadu u bolju budućnost.

Christina Doctare priča o sebi kao osobi u različitim ulogama: kao majci, školskom ljekaru, medicinskom savjetniku u Zavodu zdravstvenog osiguranja i osobi odgovornoj za vladin projekt istraživanja o torturi.

Knjiga *Kad od čovjeka očekuješ da bude muškarac* je napisana da bi silovane i ušutkane žene mogle progovoriti o ratu u kojem nema pobjednika, samo gubitnici.

Christina Doctare je ljekar i psihoterapeut. Ona je švedski predstavnik u Evropskom komitetu za borbu protiv nasilja kao i istražitelj pri Međunarodnom ratnom sudu u Hagu. U jesen 1995. godine dobila je Elin Wagnerovo društveno priznanje "Sat budilnik".

SADRŽAJ

Uvod	7
Kako sam postala to što jesam	9
Kipar, Izrael, Turska	26
Zavod socijalnog osiguranja	39
Istraživanje povreda izazvanih nasiljem	54
Zadatak u WHO-u	91
Pripreme	102
U Zagrebu	111
Posjeta Bosanki	128
Putovanje u Hercegovinu	139
Posjeta Kopenhagenu i Štokholmu	156
Priča jedne Bosanke	167
UN, WHO i EU	175
Karlovac i delegacija Bosanske vlade	180
Prvo putovanje u Sarajevo	186
Ženeva i Sankt Petersburg	196
Drugo putovanje u Sarajevo	205
Posjeta Dalmaciji i treće putovanje u Sarajevo	212
Godišnji odmor u Švedskoj	220
Bihać i Krajina	225

Četvrto putovanje u Sarajevo	233
"Žena ženi" dolazi u Hrvatsku	240
Posljednje putovanje u Bihać	245
Povratak u Švedsku	250
Otac	254
Refraktura	258
Ponovo u Kopenhagenu	263
Krug se zatvara	270
O autorici	281